

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Θετικών και Εφαρμοσμένων Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Κοινωνικά Πληροφοριακά Συστήματα

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Η Ψηφιακή Εμπειρία Του Πένθους Στο Facebook:
Δοκιμές Επαλήθευσης Του Μοντέλου Της Kübler-Ross**

Στεφανία Γραικούση

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Μαρία Σιδερή

Μάιος 2019

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Θετικών και Εφαρμοσμένων Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών

Κοινωνικά Πληροφοριακά Συστήματα

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Η Ψηφιακή Εμπειρία Του Πένθους Στο Facebook:
Δοκιμές Επαλήθευσης Του Μοντέλου Της Kübler-Ross**

Στεφανία Γραϊκούση

**Επιβλέπουσα Καθηγήτρια
Μαρία Σιδερή**

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στα *Κοινωνικά Πληροφοριακά Συστήματα* από τη Σχολή Θετικών και Εφαρμοσμένων Επιστημών του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Μάιος 2019

Copyright © 2019. Γραικούση Στεφανία-Σουζάνα. All Rights Reserved.

Περίληψη

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή εξετάζει την ψηφιακή εμπειρία του πένθους στο περιβάλλον του Facebook, διερευνώντας την εφαρμογή του μοντέλου των πέντε σταδίων (άρνηση, θυμός, διαπραγμάτευση, κατάθλιψη και αποδοχή), που προτάθηκε από την Ελβετίδα ψυχίατρο Elisabeth Kubler-Ross. Οι αντιλήψεις για το θάνατο και το πένθος μεταβλήθηκαν στο πέρασμα των αιώνων και οι αποδεκτές εκφράσεις του πένθους προσδιορίστηκαν από το εκάστοτε κοινωνικό και θρησκευτικό πλαίσιο, μέσα από την πραγμάτωση συγκεκριμένων πρακτικών. Τον 21^ο αιώνα, η μέχρι πρότινος ιδιωτική εμπειρία του πένθους διαμεσολαβείται από τις νέες τεχνολογίες μετατρέποντας το σε μία δημόσια εμπειρία. Παράλληλα, η υβριδική θνησιμότητα εξασφαλίζει μία διηλεκτική παρουσία για τα ψηφιακά ίχνη του νεκρού.

Στόχος της παρούσας διατριβής, μέσα από μια διερευνητική έρευνα (Exploratory Research), είναι η παραγωγή νέων θεωρήσεων στο θέμα της έκφρασης του πένθους στο ψηφιακό περιβάλλον του Facebook που δεν έχει μελετηθεί επαρκώς, συμβάλλοντας στην κατανόηση της ψηφιακής συμπεριφοράς σε καταστάσεις πένθους και στην ανάδειξη νέων πρακτικών έκφρασής του. Ειδικότερα, το μοντέλου της Kubler-Ross εφαρμόζεται στο ψηφιακό περιβάλλον του Facebook, με κριτήριο την αρχή της επαληθευσσιμότητας, προκειμένου να αναγνωριστούν τα στάδια του πένθους στις δημόσιες αναρτήσεις πενθούντων υποκειμένων στα προφίλ νεκρών στο Facebook, με τη χρήση ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου και τεχνικών μηχανικής μάθησης Text και Sentiment Analysis.

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν την ποσοτική υπεροχή των σταδίων της άρνησης και της διαπραγμάτευσης στις κειμενικές αναρτήσεις των πενθούντων. Ειδικότερα, διαπιστώθηκε ότι η έντονη παρουσία της φάσης της άρνησης κυρίως τον πρώτο μήνα μετά την απώλεια σχετίζεται με την διαδραστικότητα του Facebook και τις δυνατότητες μνημόνευσης που αυτό παρέχει. Η φάση της διαπραγμάτευσης, από την άλλη πλευρά, σχετίζεται έντονα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των υποκειμένων. Μια σειρά από ενδιαφέροντα, επίσης, ζητήματα αναδείχθηκαν οδηγώντας στη διατύπωση της θέσης ότι το Facebook συμβάλλει στη διατήρηση της ψευδαίσθησης της παρουσίας του νεκρού, την οποία ανάγει σε μία ιερή διάσταση, και φανερώνοντας ότι η ένταση των αλληλεπιδράσεων στην πλατφόρμα αυτή δεν περιορίζεται στην επικοινωνία μεταξύ ζώντων υποκειμένων, αλλά επεκτείνεται και σε μια μεταθανάτια αλληλεπίδραση.

Λέξεις-κλειδιά: *Στάδια του Πένθους, Facebook, Μνημόνευση, Ψηφιακή Αθανασία, Θάνατος.*

Summary

This dissertation investigates the digital experience of grief on Facebook, exploring the implementation of the five-stages model (denial, anger, bargaining, depression and acceptance) as introduced by the Swiss psychiatrist Elisabeth Kubler-Ross. The perceptions regarding death and grief have changed over the centuries, and the acceptable expressions of grief have been determined each time by the social and religious context through specific practices. In 21st century, the former private experience of grief is mediated by new technologies, transforming grief into a public experience, while hybrid mortality asserts a permanent presence of the deceased's digital traces.

The aim of this thesis, through an Exploratory Research, is to produce new considerations regarding the issue of grief on Facebook, an issue that has not been adequately studied, contributing to the understanding of the digital behavior in grief situations and to highlighting new ways of expressing grief. In particular, the model proposed by Kubler-Ross is applied to Facebook's digital environment, on the criterion of verifiability principle, in order to identify the stages of grief into grievers' public posts in deceased users' Facebook profiles, using Machine Learning techniques Text and Sentiment Analysis as well.

The results of the study showed the quantitative superiority of the phases of denial and bargaining in the textual posts of grievers'. In particular, the intense presence of the denial phase, mainly the first month after the loss, was found to be related to the interactivity of Facebook and the possibilities for memorandum that the platform provides. The bargaining phase, on the other hand, is strongly related to the religious beliefs of the subjects. A number of interesting issues have also emerged, leading to the statement that Facebook helps maintain the illusion of the deceased presence, giving it a sacred dimension, while also revealing that the intensity of interactions on this platform is not limited to communication between living subjects, but extends to a post-mortem interaction as well.

Keywords: *Stages of Grief, Facebook, Memorial, Digital Immortality, Death.*

Ευχαριστίες

Με την περάτωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την Επιβλέπουσα Καθηγήτρια μου κυρία Σιδερή Μαρία, για την αμέριστη υποστήριξη και εκτίμηση της στο πρόσωπο μου από την πρώτη στιγμή. Αισθάνομαι τυχερή που είχα τιμή αυτής της εποικοδομητικής συνεργασίας, η οποία υπήρξε σημαντικός αρωγός στην προσπάθεια μου και με ενθάρρυνε διαρκώς για την επιτυχή ολοκλήρωση της διατριβής μου.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες στους Καθηγητές του Μεταπτυχιακού μας Προγράμματος, κύριο Νταλιάνη Κλήμη και κυρία Otterbacher Jahna, γιατί η πολύτιμη διδασκαλία τους υπήρξε πάντοτε ενθαρρυντική, διευρύνοντας καθοριστικά πλέον τα ακαδημαϊκά μου ενδιαφέροντα και συμβάλλοντας στη σύλληψη του ανά χείρας πονήματος.

Επίσης, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στους Καθηγητές του Πανεπιστήμιου Αιγαίου κύριο Καβρουδάκη Δημήτρη και κύριο Καλλονιάτη Χρήστο, για την πολύτιμη βοήθεια τους και την ενθάρρυνση της ερευνητικής μου προσπάθειας.

Θέλω ακόμη να ευχαριστήσω από καρδιάς τους συμφοιτητές μου για τις πολύτιμες συζητήσεις και ανταλλαγές απόψεων που είχαμε και που παρά τις εξ αποστάσεως συνθήκες, ευδοκίμησε μία πολύ όμορφη συνεργασία τα δύο τελευταία χρόνια.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ στα αδέρφια μου Μαρκέλλα, Μαρία και Άρη, τον καθένα ξεχωριστά, για όλη τους την αγάπη και την υποστήριξη σε κάθε στιγμή της ζωής μου. Νιώθω ιδιαίτερα την ανάγκη να ευχαριστήσω την αδερφή μου Μαρκέλλα, που στήριξε αυτή την προσπάθεια μέχρι το τέλος.

Ένα μεγαλύτερο ευχαριστώ όμως, στη μνήμη του πατέρα μου Μάρκου Γραικούση, για την αγάπη που μου χάρισε και την δύναμη που μου έδωσε από την πρώτη στιγμή αυτού του μεταπτυχιακού, χωρίς να πάψει ποτέ να πιστεύει σε εμένα.

Τέλος, ευχαριστώ μέσα απ' τα βάθη της καρδιάς μου, τον Κωνσταντίνο Καρουσάκη, γιατί χωρίς την αγάπη του η ζωή θα ήταν διαφορετική.

Στη μητέρα μου,
«ως τον ουρανό.. και πιο ψηλά»

*«Δεν αγαπούμε, ίσως, αρκετά τη ζωή; Έχετε παρατηρήσει πώς μόνο ο θάνατος
αφυπνίζει τα συναισθήματά μας. Πώς αγαπούμε τους φίλους που μόλις μας
άφησαν ή όχι; Πόσο θαυμάζουμε του κυρίου μας που πια δεν μιλούν κι έχουν το
στόμα γεμάτο χώμα;»*

(Αλμπέρ Καμύ – Η Πτώση)

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	3
Κεφάλαιο 1	7
Από Το Web 2.0 στο Death 2.0: Ο Θάνατος σε Υβριδικά Περιβάλλοντα.....	7
1.1 Μεταμοντέρνα Διάσταση του Πένθους.....	8
1.2 Όψεις της Βιομηχανίας του Θανάτου	16
1.3 Εικονικά Νεκροταφεία (Virtual Cemeteries)	20
1.4 Facebook: Η Συνύπαρξη με Ψηφιακά Zombies.....	27
1.5 Ο Μετασχηματισμός των Τελετουργιών Θανάτου στον Κυβερνοχώρο.....	34
Κεφάλαιο 2	38
Ζητήματα Ψηφιακής Ταυτότητας	38
2.1 Κατασκευή Ψηφιακής Ταυτότητας.....	38
2.2 Μία Μεταθανάτια Ταυτότητα Εκτός Ελέγχου.....	42
2.3 Η Ψηφιακή Γέννηση μίας Πένθιμης Ταυτότητας.....	47
Κεφάλαιο 3	52
Το Πένθος σε Εικονική Δίνη.....	52
3.1 Διαμεσολαβημένη Υποστήριξη σε Καταστάσεις Πένθους	52
3.2 Η Διαπραγμάτευση του Θανάτου και της Απώλειας.....	58
Κεφάλαιο 4	65
Τα Στάδια του Πένθους.....	65
Κεφάλαιο 5	73
Μεθοδολογία της Έρευνας.....	73
5.1 Ερευνητικό Πρόβλημα	73
5.2 Δήλωση Σκοπού.....	74
5.3 Επιλογή Ερευνητικής Μεθόδου.....	76
5.4 Ζητήματα Ηθικής της Έρευνας	78
5.5 Ερευνητικά Ζητήματα.....	79
5.6 Ερευνητική Διαδικασία.....	81
5.6.1 Οργάνωση Δειγματοληψίας	82
5.6.2 Δειγματοληπτική Μονάδα.....	85

5.7	Κωδικοποίηση.....	86
5.8	Ανάλυση Περιεχομένου κατά την Αναγνώριση Σταδίων.....	87
	Κεφάλαιο 6	90
	Αποτελέσματα Έρευνας.....	90
6.1	Περιγραφικά στοιχεία των προφίλ των νεκρών.....	91
6.2	Αναγνώριση Σταδίων του Πένθους.....	95
6.2.1	Άρνηση.....	96
6.2.2	Θυμός.....	121
6.2.3	Διαπραγμάτευση.....	127
6.2.4	Κατάθλιψη.....	142
6.2.5	Αποδοχή.....	150
6.2.6	“No Stage”.....	158
6.3	Αλληλεπίδραση σε επετειακές ημερομηνίες μετά το θάνατο.....	159
6.3.1	Η περίπτωση των γενεθλίων.....	161
6.3.2	Η επέτειος της ημερομηνίας θανάτου.....	167
6.4	Ψηφιακές αλληλεπιδράσεις στην κοινότητα του Facebook.....	170
6.5	Λεξικογραφική και Συναισθηματική Ανάλυση στα Πέντε Στάδια του Πένθους 174	
	Κεφάλαιο 7	192
	Συμπεράσματα.....	192
	Παράρτημα	204
	Δεδομένα Κειμενικών Αναρτήσεων (Posts).....	204
	Βιβλιογραφία	218

Εισαγωγή

Ο θάνατος αποτελεί ένα διαχρονικό και θεμελιώδες ερευνητικό αντικείμενο για τις κοινωνικές επιστήμες. Η καθολική συνθήκη του θανάτου επισημαίνει ότι ίσως συνιστά το μοναδικό φυσικό γεγονός που θεωρείται απειλή για τους περισσότερους ανθρώπους και πρέπει να καταπολεμηθεί. Η φαντασίωση, έτσι, για την κατάκτηση της αθανασίας αναζητείται διαρκώς και επιτυγχάνεται, όπως φαίνεται, στο ψηφιακό περιβάλλον. Η ψηφιακή αθανασία γεννήθηκε από το πρώτο ίχνος των χρηστών στο Διαδίκτυο, προσφέροντας στο υβριδικό υποκείμενο τη δυνατότητα ψηφιακής παρουσίας μετά το θάνατο. Πολύ γρήγορα, οδήγησε στη γέννηση εικονικών νεκροταφείων (Virtual Cemeteries) που παρέχουν στους χρήστες έναν τόπο μνημόνευσης του νεκρού. Φαίνεται, λοιπόν, πως η δυτική αντίληψη εξελίσσεται με το πέρασμα των ετών, καταρρίπτει το ταμπού του θανάτου και μετατρέπει μία παραδοσιακά ιδιωτική εμπειρία σε δημόσια. Τα ποικίλα εργαλεία μνημόνευσης στο Διαδίκτυο συμβάλλουν με τη σειρά τους στο μετασχηματισμό παραδοσιακών τελετουργικών πρακτικών του θανάτου, με τη γραφή που απευθύνεται στο νεκρό να έχει ιδιαίτερα καθοριστικό ρόλο ως μέρος μίας διαδικασίας έκφρασης του συναισθήματος. Αυτή η παραδοσιακή μεταθανάτια τελετουργία υποστηρίζεται ότι είναι βοηθητική για το άτομο που πενθεί το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, αλλά, παράλληλα, ενδέχεται να λειτουργεί ως υποκατάστατο της φυσικής παρουσίας του νεκρού.

Η επίτευξη της επιθυμίας για αθανασία ικανοποιήθηκε πολύ περισσότερο στο δημοφιλές μέσο κοινωνικής δικτύωσης Facebook, που προϊόντων των ετών και δεδομένης της αύξηση νεκρών χρηστών ανάγεται σε έναν εικονικό κόσμο που καταργεί τα όρια νεκρών και ζωντανών. Έτσι, η καθολική ανάγκη για την κατάκτηση της αθανασίας εξυπηρετείται μέσω της διηνεκούς υβριδικής

θνησιμότητας που παράσχει το μέσο. Από τη διαδικασία αυτή εγείρονται σημαντικά ηθικά διλήματα που αφορούν το ψηφιακό ίχνος των νεκρών, αλλά και τη συμβολή της παρουσίας τους στη διαδικασία του πένθους.

Η Ελβετίδα ψυχίατρος Kübler-Ross, το 1969, στο έργο της με τίτλο *“On Death and Dying”* περιγράφει για πρώτη φορά τη διαδικασία του πένθους σε ένα μοντέλο πέντε σταδίων. Αναφέρει ότι οι φάσεις τις οποίες διαπερνά το άτομο έως ότου οδηγηθεί στο θάνατο είναι η άρνηση, ο θυμός, η διαπραγμάτευση, η κατάθλιψη και η αποδοχή. Αν και το μοντέλο των σταδίων του πένθους δεν προτάθηκε για την εφαρμογή του σε πενθούντες, αλλά, αντίθετα, σε ετοιμοθάνατους ασθενείς, και παρά τις κριτικές που συνεχίζει να δέχεται, μέχρι και σήμερα τυγχάνει ευρείας αναγνώρισης και εφαρμόζεται στην ψυχοθεραπεία.

Ως εκ τούτου, λαμβάνοντας υπόψη ότι το Facebook, ως ιστότοπος κοινωνικής δικτύωσης, λειτουργεί ενισχυτικά στην αλληλεπίδραση και κοινωνικοποίηση των υποκειμένων, ότι ο αριθμός των προφίλ των νεκρών χρηστών βαίνει ολοένα αυξανόμενος, ότι ήδη υπάρχουν εφαρμογές σε ψηφιακά περιβάλλοντα που σχετίζονται με τις πρακτικές και τελετουργίες του θανάτου, όπως τα ψηφιακά νεκροταφεία, το ερώτημα το οποίο αναδύεται είναι πώς λειτουργεί το Facebook σε ένα πλαίσιο αλληλεπίδρασης ζώντων και τεθνεώτων. Συγκεκριμένα, ενδιαφέρει ο τρόπος με τον οποίο το πένθος διαμεσολαβείται στο περιβάλλον του συγκεκριμένου δικτύου –θέμα που δεν έχει μελετηθεί επαρκώς βιβλιογραφικά– και ειδικότερα *κατά πόσο το μοντέλο των πέντε σταδίων μπορεί να έχει εφαρμογή στους χρήστες του Facebook οι οποίοι πενθούν το θάνατο ενός «φίλου»;* Το παραπάνω ερώτημα διερευνάται στην παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή με σκοπό την παραγωγή νέων θεωρήσεων που θα συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση του υπό μελέτη ζητήματος.

Η διατριβή αποτελείται από επτά κεφάλαια, εκ των οποίων τα τέσσερα πρώτα εστιάζουν σε μια συζήτηση, στη βάση της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, για τα ζητήματα του θανάτου και του πένθους, της κατασκευής της ψηφιακής ταυτότητας, της έκφρασης του πένθους στα ψηφιακά περιβάλλοντα και του μοντέλου των πέντε σταδίων του πένθους της Kübler-Ross.

Αναλυτικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής περιγράφονται οι παραδοσιακές πρακτικές πένθους και οι αντιλήψεις περί θανάτου,

διαμεσολαβούμενες από τεχνολογικά περιβάλλοντα. Καταγράφονται οι απαρχές της ψηφιακής παρουσίας των νεκρών χρηστών σε διαδικτυακούς ιστότοπους αρχικά και αργότερα στο κοινωνικό δίκτυο του Facebook, το οποίο μετατρέπεται από έναν τόπο κοινωνικοποίησης σε έναν τόπο συνάντησης του πένθους και μνημόνευσης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, τίγονται ζητήματα που αφορούν το ψηφιακό ίχνος των νεκρών χρηστών του Διαδικτύου, λαμβάνοντας υπόψη τη βούληση του ίδιου και τους κανόνες που διέπουν το ψηφιακό περιβάλλον. Ειδικότερα, εξετάζεται η κατασκευή ταυτότητας του δρώντος υποκειμένου στο Διαδίκτυο στην προοπτική της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και ηλεκτρονικού υπολογιστή, η οποία επηρεάζει τους τρόπους που αντιλαμβανόμαστε την ταυτότητα από τη σύλληψη μέχρι το θάνατο.

Στο τρίτο κεφάλαιο, αναλύονται οι πένθιμες πρακτικές που διαμεσολαβούνται στον εικονικό κόσμο, με στόχο την κατανόηση του βιώματος του πένθους από τους χρήστες του Διαδικτύου. Υποστηρίζεται ότι οι αλληλεπιδράσεις με οιονδήποτε τρόπο μεταξύ των χρηστών στα διαμεσολαβημένα περιβάλλοντα, διασύνδεουν την ιδιωτική και τη δημόσια έκφραση του πένθους, προσφέροντας νέες διαστάσεις στη διερεύνηση του φαινομένου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, περιγράφεται το μοντέλο του πένθους, όπως προτάθηκε από την ψυχίατρο Kübler-Ross το 1969. Παρουσιάζονται αναλυτικά τα πέντε στάδια του πένθους (άρνηση, θυμός, διαπραγματέυση, κατάθλιψη και αποδοχή), με σκοπό να διασαφηνιστούν οι παραπάνω έννοιες και γίνουν κατανοητές οι συναισθηματικές μεταβάσεις θρήνου των πενθούντων.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, παρατίθενται το ερευνητικό πρόβλημα, η μεθοδολογία της ερευνητικής διαδικασίας, οι τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν στη δειγματοληψία, αλλά και στην ανάλυση του κειμενικού περιεχομένου που αντλήθηκε για το σκοπό της έρευνας.

Στο έκτο κεφάλαιο, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας. Αναγνωρίζονται στις κειμενικές αναρτήσεις των πενθούντων τα στάδια πένθους στα οποία βρίσκονται τα υποκείμενα, σχολιάζονται τα ευρήματα σε σχέση με ζητήματα που αναδείχθηκαν στη βιβλιογραφία, αλλά και με βάση τις

δυνατότητες αλληλεπίδρασης που προσφέρει το ψηφιακό περιβάλλον του Facebook. Τεχνικές Μηχανικής Μάθησης Text και Sentiment Analysis αξιοποιούνται για να εντοπιστεί η εκφορά του λόγου μέσα από συγκεκριμένα λεκτικά μοντέλα, να καταγραφεί η πολικότητα των συναισθημάτων και να αναδειχθούν τελικά νέες μορφές πένθιμης αλληλεπίδρασης.

Στο τελευταίο, έβδομο, κεφάλαιο της παρούσας διατριβής καταγράφονται τα συμπεράσματα της ερευνητικής διαδικασίας συνοδευόμενα από προτάσεις για μελλοντική έρευνα στο θέμα του ψηφιακού πένθους.

Κεφάλαιο 1

Από Το Web 2.0 στο Death 2.0: Ο Θάνατος σε Υβριδικά Περιβάλλοντα

Ο θάνατος είναι ο κοινός παρονομαστής της ανθρωπότητας, ποτέ όμως δεν αντιμετωπίστηκε ως φυσικό φαινόμενο. Η Kübler-Ross (1969:21) εξηγεί ότι η κοινωνία μας αναζητά διαρκώς τρόπους να αποφύγει το θάνατο και δεσμεύεται σε αυτή την προσπάθεια αγνόησης, μέσω της ιατρικής επιστήμης και της τεχνολογίας. Τούτο, βέβαια, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να σημαίνει ότι το κύριο μέλημα της ιατρικής είναι η εξεύρεση λύσης για την αθανασία του ανθρώπου, καθώς η επιστήμη αποσκοπεί αμιγώς στην φροντίδα του. Η σύζευξη ιατρικής και (βιο)τεχνολογίας, ωστόσο, έχει επιτύχει μεθόδους επιμήκυνσης της ζωής, αντιμετωπίζοντας κατά κάποιο τρόπο την αγωνία του επερχόμενου θανάτου. Με την άποψη της Kübler-Ross συνηγορεί ο Todd May (2011:68), λέγοντας ότι ο φόβος της θνητότητας κυριαρχεί καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής μας, αντιπροσωπεύοντας μία απειλή για το ποιο είμαστε και αντιμετωπιζόμενος μέσω της αποφυγής. Ο θάνατος, όμως, δεν αντιμετωπιζόταν σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας ως απειλή και παρά το γεγονός ότι στις μέρες μας θεωρείται ένα ιδιωτικό, κοσμικό γεγονός (Odom et al. 2010, Kern et al. 2013) αποτέλεσε διαχρονικά ένα θεμελιώδες ερευνητικό πεδίο για τις κοινωνικές επιστήμες.

1.1 Μεταμοντέρνα Διάσταση του Πένθους

Στις περισσότερες κουλτούρες, όπως ισχυρίζεται ο Baudrillard (2008:106) ο θάνατος αρχίζει πριν το θάνατο και η ζωή διαρκεί μετά τη ζωή, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατο να διακρίνουμε το ένα από το άλλο. Έτσι, ο διαχωρισμός της ζωής και του θανάτου φαίνεται ότι δεν ήταν πάντοτε το ίδιο σαφής. Μέχρι και το 13^ο αιώνα, ο θάνατος αποτελούσε εγγενές κομμάτι της ζωής και το πένθος θεωρείτο μία ανώτερη μορφή θλίψης η οποία ήταν αναγκαίο να εκφραστεί. Αργότερα, όμως, οι εκδηλώσεις συναισθημάτων πένθους έχασαν τον αυθορμητισμό τους διαπερνώντας μία μακρά φάση τελετουργικής διαδικασίας, ως αναπόσπαστο τμήμα του δημόσιου βίου. Στην εποχή του ύστερου Μεσαίωνα μέχρι και τον 17^ο αιώνα, ο θάνατος θεωρούνταν για τον άνθρωπο που πεθαίνει φυσικός και αναπόφευκτος. Ήταν η στιγμή που η ατομικότητα λάμβανε την τελική της μορφή και το άτομο έπρεπε να συμμετάσχει στον θάνατο (Aries 1974).

Αργότερα, στο πλαίσιο της κοινωνικής αναδιαμόρφωσης και του δυϊσμού¹ στη Δύση, τα νεκροταφεία εντάχθηκαν σε νέα συμφραζόμενα, ενσωματώθηκαν ως μία αστική ιδιοποίηση του θανάτου και ανέδειξαν την εξατομίκευση του από το σύγχρονο κόσμο (Foucault 2012:263). Συγκεκριμένα, μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τα νεκροταφεία χωροθετούνταν στο κέντρο της πόλης, δίπλα στην εκκλησία, τονίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο την ιερότητα τους.

Από το 19^ο αιώνα και μετά, η δημιουργία των νεκροταφείων κατέστησε σαφή τον ολοένα και αυξανόμενο διαχωρισμό μεταξύ του κόσμου των ζωντανών και των νεκρών. Η πρακτική των κοιμητήτων ήταν να διατηρούν τα κοιμητήρια μακριά από την κατοικημένη περιοχή, τονίζοντας τη σημασία της αδιαπέραστης φύσης του τάφου που κείται ο νεκρός (Howarth 2000). Ο “εξοβελισμός” των νεκροταφείων επισημαίνει τον κίνδυνο επιμόλυνσης από τους νεκρούς, αφού ο θάνατος δεν είναι παρά μία ασθένεια που μπορεί να μεταδοθεί (Foucault 2012:263), εξ αιτίας των ανθυγιεινών οσμών και του «μιάσματος» που εξέρχονταν από τους τάφους (Bourke 2011:57). Η αντίληψη περί μiasματικότητας του θανάτου πέρα από το γεγονός ότι θα μπορούσε να

¹ Ο δυϊσμός είναι η φιλοσοφική θεωρία, σύμφωνα με την οποία ο πραγματικός κόσμος βασίζεται σε δύο διακριτές αρχές που δεν είναι δυνατό να ενοποιηθούν.

εξηγήσει και τη συνήθη πρακτική ταφής του νεκρού με τα προσωπικά του αντικείμενα, μπορεί να θεωρηθεί και η απαρχή του ταμπού του θανάτου (Τερζάκης 2003:10). Ο Michel Foucault (1967) εντάσσει τα νεκροταφεία με τη χωροθετική τους σημασία στις ετεροτοπίες, ως δηλαδή έναν πραγματικό και ενεργό τόπο με καθορισμένη λειτουργία που μπορεί να εντοπιστεί, αλλά παράλληλα παραμένει μακριά απ' όλους. Τα νεκροταφεία, στην εποχή της νεωτερικότητας, χάνουν την ιερότητα τους και συνιστούν μία «άλλη πόλη», μία σκοτεινή κατοικία που κάθε οικογένεια συνδέεται μαζί της (Foucault 2012:263-264).

Οι ρίζες μίας βαθιά θρησκευόμενης κοινωνίας εξαλείφονται με την πάροδο του χρόνου και οι σύγχρονες κοινωνίες γίνονται ολοένα και περισσότερο εκκοσμικευμένες, χωρίς αυτό όμως να συνεπάγεται ότι η πίστη στη μεταθανάτια ζωή έχει χαθεί οριστικά, είτε αυτό αφορά τη χριστιανική, είτε άλλες θρησκείες (Kern et al. 2013). Άλλωστε, η κατάλυση του θανάτου είναι μία φαντασίωση του ανθρώπου που σε πολλές περιπτώσεις εξυπηρετείται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις για τη μεταθανάτια ζωή και την αιωνιότητα (Baudrillard 2008:104). Αυτό το θρησκευτικό φαντασιακό που επικρατεί κυρίως στη χριστιανική παράδοση θα μπορούσε να σχετίζεται με έναν εαυτό που δεν χάνεται ποτέ πραγματικά, αφού μπορεί να επιβιώσει από τον ίδιο το θάνατο ως μία συνέχεια του εαυτού που προϋπήρξε (Todd 2011:24). Έτσι, η άρνηση της θνητότητας διαφαίνεται μέσα από την πίστη στη μεταθανάτια ζωή (Kübler-Ross 1969:25,54), αλλά και με την εκδήλωση του θρήνου (Πλεξίδης 2015:31). Αν υποθέσουμε, μάλιστα, ότι οδηγούμαστε στο θάνατο από την αρχή της ζωής, τότε η ίδια η ζωή δεν μπορεί παρά να είναι μία διαδικασία πένθους για τον επερχόμενο βιολογικό θάνατο (Baudrillard 2008:107).

Ο μετασχηματισμός του θανάτου σε ένα ιδιωτικό και ιατρικό γεγονός συντελέστηκε περίπου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, καθώς μεταφέρθηκε από το σπίτι σε μια ημι-δημόσια τοποθεσία. Καθοριστικός παράγοντας για τη μεταφορά φαίνεται πως ήταν η αύξηση νεκροταφείων, νοσοκομείων και ασθενειών (Murray et al. 2005, Hanusch 2010, Kern et al. 2013), ενώ παράλληλα οι φόβοι της ταφής του προηγούμενου αιώνα αμβλύθηκαν μέσα από τη βελτιωμένη εμφάνιση των κοιμητηρίων (Bourke 2011:58). Οι κοσμικοί και

προστατευμένοι τόποι της μεσαιωνικής περιόδου θεσμοθετήθηκαν πλέον με δημογραφικούς κυρίως όρους. Η ιερότητα τους διατηρείται σε μία υπόκωφη αυτή τη φορά μορφή, μέσα από την ισχυρή δεδομένη νεωτερική αντίθεση ιδιωτικού και δημόσιου (Foucault 2012:256). Ο θάνατος αν και παραμένει μία κατάσταση που μπορούν να βιώσουν οι πενθούντες όντας απομονωμένοι από τον κοινωνικό τους περίγυρο, ανάγεται πλέον σε ένα ηθικό επίπεδο και γίνεται εθελοντικά. Για τον Phillippe Aries (1974) το πένθος πλέον βιώνεται τόσο έντονα, όντας σε μία κατάσταση παροξυσμού, η οποία θα μπορούσε να σηματοδοτεί μια επιστροφή στο 12^ο αιώνα και τις μεσαιωνικές εκφράσεις του. Είναι πια ξεκάθαρο ότι οι πενθούντες πρέπει να μιλήσουν για τα συναισθήματά τους και να τα εκφράσουν. Έτσι η ένδειξη θάρρους μετατοπίζεται από τη σιωπή των προηγούμενων χρόνων στην έκφραση των συναισθημάτων της νεωτερικότητας και αποτελεί σημαντικό τμήμα της μεταμοντέρνας κουλτούρας (Walter 1991). Μάλιστα, η ανασφάλεια της κατάστασης του πένθους τείνει να βρίσκει τη λύση της σε θεσμικούς ρόλους, όπως οι ιερείς και οι ψυχολόγοι (Howarth 2000).

Από την άλλη πλευρά, ενώ ο βιολογικός θάνατος συνιστά ένα αναπόφευκτο γεγονός και, για πρώτη φορά, το πένθος γίνεται ένα δικαίωμα που μπορεί να αντιτίθεται σε κοινωνικές συμβάσεις (Aries 1974), ένας κοινωνικός θάνατος γεννιέται. Ο κοινωνικός θάνατος αναδύθηκε μέσα από την ίδρυση φυλακών, νοσοκομείων και νεκροταφείων το 18^ο αιώνα, δομές που κατέστησαν ξεκάθαρη τη διάκριση μεταξύ «υγιούς» και «ασθενούς» κοινωνίας. Έτσι, ο κοινωνικός θάνατος γίνεται ορατός και προηγείται του φυσικού θανάτου, πράγμα που διαφαίνεται μέχρι και τις μέρες μας ιδιαίτερα στην αντιμετώπιση ηλικιωμένων, στους πάσχοντες από ανίατες ασθένειες (π.χ. AIDS) ή τους χρήστες ουσιών. Αντίστοιχα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η εμπειρία του πένθους βιώνεται από το ετοιμοθάνατο υποκείμενο, αλλά και τους οικείους του, πριν ακόμη επέλθει ο βιολογικός θάνατος. Η Kübler-Ross βασίζεται σε αυτή την υπόθεση, προκειμένου το 1969, να παρουσιάσει για πρώτη φορά τα πέντε στάδια του πένθους που βιώνει ο ασθενής που γνωρίζει ότι πεθαίνει, τα οποία θα αναλυθούν στη συνέχεια.

Οι μορφές έκφρασης του πένθους είτε πρόκειται για τελετουργικές, είτε για προσωπικές, μακριά από τον φονταμενταλισμό, διαφάνηκαν στο δημόσιο βίο

μόλις τον 20^ο αιώνα. Η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση δημιούργησαν ένα νέο κοινωνικό πλαίσιο για την έκφραση του πένθους που διαφοροποιείται σημαντικά από τις παραδοσιακές τελετουργίες και τις γνωστές κοινωνικές νόρμες. Η κοινωνική υποστήριξη στον πενθούντα λαμβάνει ευρύτερες διαστάσεις, καθώς είναι δυνατό να προέρχεται από ανθρώπους που δεν γνώριζαν το νεκρό. Παράλληλα, παραδοσιακές τελετουργίες όπως η παρουσία στην κηδεία, το μνημόσυνο, η επίσκεψη στο νεκροταφείο, αλλά και η ενδυματολογική έκφραση του πένθους παρακμάζουν και αποτελούν μέρος μίας εθιμοτυπίας που ανήκει στο παρελθόν. Το ερώτημα αν αυτή η διαφοροποίηση οδήγησε σε απελευθέρωση ή κοινωνική απομόνωση για τον πενθούντα παραμένει όμως αναπάντητο (Walter 2015).

Ο θάνατος θεωρείται μία κοινωνική κατασκευή (Aries 1974) και αντιμετωπίζεται από τις δυτικές κοινωνίες ολοένα και περισσότερο ως μία εξατομικευμένη, κοσμική και ιδιωτική εμπειρία, της οποίας τα όρια μεταξύ ζωής και θανάτου πρέπει να καταλυθούν (Odom et al. 2010, Sofka 1997). Η ιδιωτική εμπειρία του θανάτου, όμως, δεν συνεπάγεται υποχρεωτικά μία ψυχολογικά και κοινωνικά εξαναγκαστική υπαγωγή του ατόμου που πενθεί στις ηθικές επιταγές της κοινωνίας στην οποία ανήκει, αλλά μάλλον έναν άγραφο κανόνα ότι θα πρέπει να επεξεργαστεί τη θλίψη του με μοναχικό τρόπο (Walter 1991). Με τον τρόπο αυτό, το πένθος που μέχρι πρότινος όφειλε να εκφραστεί μεταβάλλεται σε μία απαγορευμένη κατάσταση..

Τον 20^ο αιώνα, ο θάνατος έγινε αόρατος (Murray et al. 2005), μία «ακατανόμαστη φυσική διαδικασία», ένα ταμπού του σύγχρονου κόσμου (Gorer 2008:77). Με τον όρο ταμπού δεν νοείται κάτι απαγορευμένο από το νόμο, αλλά από τις εθιμοτυπικές παραδόσεις της εκάστοτε κοινωνίας. Στις σύγχρονες κοινωνίες, το ταμπού σηματοδοτεί κάτι απαγορευμένο, επαίσχυντο (Aries 1974), αποκλεισμένο, τρομακτικό ακόμη και στη σκέψη (Walter 1991) και ανόσιο (Freud 1978:28).

Παρά την εγκαθίδρυση του ταμπού του θανάτου, εμφανίστηκε το παράδοξο της διάχυσης του θανάτου στην καθημερινή ζωή μέσω της λογοτεχνίας, του κινηματογράφου και των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Παρατηρήθηκε, μάλιστα, μία εμμονή με το θάνατο και ιδιαίτερα όσον αφορά τη βιαιότητα του, σε κάθε

μορφής τέχνη και ενημέρωση. Ο Gorer (2008:79), το 1955, στο εμβληματικό του έργο «*Η Πορνογραφία του Θανάτου*», επισημαίνει ότι υπάρχει μία αναλογία στις φαντασιώσεις που διεγείρουν την περιέργεια μας για το σεξ και σ' αυτές που διεγείρουν την περιέργεια μας για το μυστήριο του θανάτου. Για τον Gorer, ο φυσικός θάνατος αποκλείστηκε από το δημόσιο λόγο και έχει αντικαταστήσει το σεξ ως την κύρια απαγόρευση, ως ταμπού. Παρ' όλα αυτά, η παρουσία του διαμεσολαβημένου θανάτου ως τηλεοπτική, κινηματογραφική και δημοσιογραφική εικόνα και αφήγηση δεν ισοδυναμεί απαραίτητως με την εξοικείωση και ιδιαίτερα με την υπαρξιακή αποδοχή του θανάτου, όπως την αντιμετωπίζει και τη βιώνει κάποιος στην καθημερινή ζωή και μέσα από τους δεσμούς που δημιουργεί (Gibson 2007).

Ο Tony Walter (1991) παρατηρεί μία διχογνωμία στις κοινωνικές επιστήμες όσον αφορά το ταμπού του θανάτου, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90. Οι μεταβαλλόμενες στάσεις φαίνεται να οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στις δημογραφικές και κοινωνικές δομές που μετασχηματίζονται, αλλά και την αύξηση θνησιμότητας. Ο ίδιος τονίζει ότι ο τρόπος θανάτου είναι καθοριστικής σημασίας για τον τρόπο που αυτός αντιμετωπίζεται από την κοινωνία, γεγονός που επαναφέρει στη συζήτηση το ζήτημα του κοινωνικού θανάτου.

Με την ανάδυση της ύστερης νεωτερικότητας φαίνεται πως οι δυαδικές αντιλήψεις οποιονδήποτε πόλων (ιδιωτικό-δημόσιο, καλό-κακό, φύση-κοινωνία κ.α.) διαρρηγνύονται. Ενώ η ιδέα του μεταμοντέρνου θανάτου βασίζεται στην υπόθεση ότι η ζωή και ο θάνατος μπορούν να διαχωριστούν ξεκάθαρα το ένα από το άλλο, τα όρια που προσπάθησαν να θέσουν οι προηγούμενες γενιές είναι εκείνα που συγκροτούν την κοινωνική κατασκευή, εξ αιτίας της θολότητας τους, η οποία, εν τέλει, χαρακτηρίζει τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες. Επιπλέον, στην ύστερη νεωτερικότητα αναζητούνται λύσεις στην ατομική ψυχοθεραπεία και την εναλλακτική ιατρική, σε αντίθεση με την προηγούμενη αναζήτηση σε θεσμικούς ρόλους (Howarth 2000).

Αν και έχει καταστεί σαφές ότι η έννοια του θανάτου και η διαδικασία του πένθους αποτελούν καταστάσεις που απαιτούν λεπτό χειρισμό για τον καθένα, οι νέες τεχνολογίες μας φέρνουν αντιμέτωπους με σημαντικά επιπλέον ζητήματα (Odom et al. 2010). Η Hannah Arendt (1996) αναφέρει ότι η

θνητότητα αφορά το γεγονός ότι «ο βίος με αναγνωρίσιμη ιστορία από τη γέννηση έως το θάνατο, εμφανίζεται πέραν της βιολογικής ζωής» (όπως αναφέρεται σε Νταμούρ 2018:18). Ο βιολογικός θάνατος είναι αδιέξοδο και η αέναη αναζήτηση μίας νίκης επί του θανάτου παραμένει ένα διαχρονικό, πανανθρώπινο αίτημα και μία νεωτεριστική επιθυμία για τον έλεγχο της θνητότητας, την απομάκρυνσή της από τη ζωή (Todd 2011, Howarth, 2000). Στο πλαίσιο αυτό, η τεχνολογική ανάπτυξη έχει από νωρίς υποστηριχθεί ότι θα μπορούσε να σημάνει την τελική νίκη της ωμής φύσης που αντιπροσωπεύει ο θάνατος (Walter 1991).

Καθώς η χρήση του υπολογιστή γίνεται μέρος της καθημερινής ζωής, η χαρά και η απώλεια που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη ύπαρξη μπορούν πλέον να εκφράζονται μέσω των ψηφιακών αλληλεπιδράσεων. Αντίστοιχα, τα ψηφιακά νεκροταφεία παρέχουν μια δίοδο για την εξατομίκευση του θανάτου (Roberts & Vidal 2000). Τα τελευταία χρόνια μάλιστα υλοποιούνται μελέτες που διερευνούν την ανάδυση ενός ευρέως ψηφιακού νεκροταφείου που εμπλέκεται στην καθημερινή χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Facebook. Η ορατότητα πολυάριθμου πλήθους νεκρών στον κυβερνοχώρο έχει εγείρει ποικίλα ερωτήματα και αντιδράσεις. Παρατηρείται, στο πλαίσιο αυτό, μία έντονη διχογνωμία αναφορικά με το κατά πόσο το προφίλ ενός προσώπου που δεν είναι πια στη ζωή θα πρέπει να παραμένει ορατό μετά το θάνατο του (Pennington 2017) και κατά πόσο μια τέτοια αλληλεπίδραση μπορεί να επηρεάσει την αποδοχή της απώλειας, όπως εξετάζεται στην παρούσα διατριβή.

Η ελπίδα ότι οι κοινωνικές προκαταλήψεις γύρω από το πλέγμα του θανάτου θα αρχίσουν να ξεθωριάζουν ήρθε με την ευρεία απήχηση του Web 2.0. (Sofka, Cuppitt & Gilbert 2012:4). Μία νέα έννοια ξεπρόβαλλε στη δύση του 20^{ου} αιώνα με σκοπό να περιγράψει τη σύμπτυξη τεχνολογίας και της θανατολογίας. Ο όρος *thanatechnology* γεννήθηκε για να αποτυπώσει περιγραφικά τη σύμπλεξη των τεχνολογικών μηχανισμών που χρησιμοποιούνται για την πρόσβαση στην πληροφορία και του θανάτου (Sofka 1997), αλλά και για να εξετάσει τις στάσεις απέναντι στον θάνατο, τις συμπεριφορές του πένθους, καθώς και τα ηθικά ζητήματα που περιβάλλουν τις δύο έννοιες. Ορισμένοι μελετητές υποστήριξαν ότι η ίδια η παρουσία διαδικτυακών τόπων που σχετίζονται με το θάνατο και το

πένθος επισημαίνει την απομάκρυνση του ταμπού (Kern et al. 2013). Άλλοι αναφέρουν ότι οι κλειστές κοινότητες που συγκροτούνται στον κυβερνοχώρο δεν σηματοδοτούν την απομάκρυνση του ταμπού του θανάτου, αλλά μία στροφή από την κουλτούρα της σιωπής προς την κουλτούρα της μυστικότητας (Segerstad & Kasperowski 2014).

Παρά τις αντιφατικές απόψεις που υπάρχουν στην επιστημονική κοινότητα, ένα θέμα που ήταν ταμπού για το μεγαλύτερο μέρος του 20^{ου} αιώνα σιγά-σιγά καταλύεται. Είναι σαφές ότι τα μέσα ενημέρωσης, συμπεριλαμβανομένων και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, έχουν διαδραματίσει σ' αυτό σημαντικό ρόλο. Στις μέρες μας, γίνεται λόγος για τον αιφνίδιο θάνατο, σε αντίθεση με το παρελθόν που αποτελούσε ένα γεγονός που δεν έπρεπε να συζητηθεί δημόσια (Hanusch 2010). Αντίθετα, ο φυσικός θάνατος είναι ένας θάνατος χωρίς νόημα γιατί η ομάδα δεν έχει καμία συμμετοχή. Σε άλλους πολιτισμούς, ο θάνατος είναι δημόσιος, συλλογικός και κοινωνικός, χωρίς να έχει σημασία αν πρόκειται για έναν «φυσικό θάνατο», καθώς συνιστά μία κατάσταση που πρέπει να ενσωματωθεί συνειδησιακά από την ομάδα και η ενσωμάτωση αυτή πραγματοποιείται μέσω των τελετουργιών (Baudrillard 2008:115).

Με ανάλογο τρόπο και η έκφραση του πένθους μπορεί να επηρεάζεται από την προσωπικότητα, τον πολιτισμό, τη θρησκεία, τη φύση της σχέσης με τον αποθανόντα, αλλά και τον τρόπο θανάτου (Buglass 2010). Έχει μάλιστα παρατηρηθεί ότι επηρεάζεται κατά κύριο λόγο από θρησκευτικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, καθώς η είδηση του θανάτου ενός ηλικιωμένου ή πάσχοντα από την ασθένεια του AIDS ή κατοικίδιων ζώων δύσκολα θα τύχει προσοχής στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και δύσκολα θα εγείρει την ανάγκη του περιβάλλοντος του νεκρού να πενήσει δημόσια (Moss 2004). Μία εξήγηση που θα μπορούσε να ερμηνεύσει την αδιαφορία απέναντι σε έναν αναμενόμενο ή απεχθή θάνατο εδράζεται ενδεχομένως σε έναν προηγηθέντα του βιολογικού, κοινωνικό θάνατο, που πηγάζει από την θεώρηση της έλλειψης αποτελεσματικότητας του υποκειμένου για το κοινωνικό σύνολο (Odom et al. 2010). Ως εκ τούτου, είναι σημαντικό ο θάνατος να είναι τέτοιος, ώστε να μπορεί να γίνει αποδεκτός ή ανεκτός από τους επιζώντες (Aries 1974). Ένας κοινωνικός θάνατος δε –που παρατηρείται συχνότερα στους ηλικιωμένους- μπορεί να

βιωθεί από την οικογένεια και τους φίλους του υποκειμένου που βαίνει προς αυτόν ως μία μακρά περίοδος περιορισμού (Howarth 2000).

Ο αιφνίδιος θάνατος για πολλές δεκαετίες παρέμεινε σπάνιος και σχεδόν πάντα προειδοποιητικός, με τη μορφή ασθένειας ή γηρατειών (Aries 1974). Τα τελευταία πενήντα χρόνια, όμως, ο βίαιος και απροσδόκητος θάνατος αυξήθηκε ραγδαία και χωρίς ανάλογο προηγούμενο στην ιστορία. Σήμερα, στις βιομηχανικές χώρες οι ενήλικες συνήθως καταλήγουν εξ αιτίας κάποιας ασθένειας, ενώ οι νέοι άνθρωποι πεθαίνουν από αιφνίδιες ή βίαιες αιτίες (Murray et al. 2005). Ο θάνατος, ωστόσο, συνεχίζει ν' αποτελεί ένα ασυνήθιστο συμβάν και εντός του οικογενειακού πλαισίου, εκτός και αν οφείλεται σε γηρατειά. Η ταχύτατη διάδοση του αυτοκινήτου και κατ' επέκταση η τραγική αύξηση των τροχαίων ατυχημάτων θα μπορούσε να θεωρηθεί ένας παράγοντας για την εγκαθίδρυση του βίαιου θανάτου, ως πιθανότητα, στη συλλογική συνείδηση. Ο φυσικός θάνατος επικαλύφθηκε από το βίαιο που άρχισε να κυριαρχεί στη λογοτεχνία και τον κινηματογράφο (Gorer 2008:79).

Στο παραπάνω πλαίσιο των τελευταίων δεκαετιών, οι online κοινότητες φαίνεται να έχουν ανοίξει ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία του πένθους και την εμπειρία του θανάτου. Τα οφέλη και οι προκλήσεις για τις παραδοσιακές μορφές πένθους και η δυνατότητα σύνδεσης με άλλους που παρέχει το Facebook καθιστά τη μελέτη του φαινομένου ενδιαφέρουσα και σημαντική. Ο Tony Walter περιέγραψε ένα μεταμοντέρνο πρότυπο πένθους τονίζοντας ότι κάθε εμπειρία πένθους που βιώνεται μπορεί να είναι διαφορετική για τον καθένα και θα πρέπει να είμαστε ανεκτικοί στη θέαση αυτών των διαφορών (Walter 1991). Στο Facebook, οι άνθρωποι βρίσκονται αντιμέτωποι με την πραγματικότητα του μεταμοντέρνου πένθους. Οι χρήστες ενδέχεται να έχουν τις δικές τους προσδοκίες για την κατάλληλη έκφραση της απώλειας και άλλοι να την εκφράζουν διαφορετικά. Επιπλέον, η έμφαση που δίδεται στον ατομικισμό οδηγώντας αναπόφευκτα και στην κατασκευή νέων ταυτοτήτων, γεννά ερωτήματα για τον τρόπο που οι ατομικιστικές αντιλήψεις της ύστερης νεωτερικότητας επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο πενθούμε (Howarth, 2000).

Με βάση τα παραπάνω και την πολύτιμη μελέτη του Aries (1974) για τη δυτική στάση απέναντι στο θάνατο, θα μπορούσε να γεννηθεί ένα ακόμη υπαρξιακής,

ιστορικής και πολιτισμικής φύσης ερώτημα: *Η μεταστροφή στις μεσαιωνικές εκφράσεις του πένθους που παρατηρούνται το 19^ο αιώνα, θα μπορούσε να ειπωθεί στις μέρες μας, υποβοηθούμενη από την ευρεία χρήση των νέων τεχνολογιών; Στο πλαίσιο αυτό, αξίζει να διερευνηθεί η έκφραση του πένθους αναδεικνύοντας τις δυνατότητες εφαρμογής του μοντέλου της Kübler-Ross στην ψηφιακή ζωή.*

1.2 Όψεις της Βιομηχανίας του Θανάτου

Ο θάνατος ως κοινωνικό γεγονός ανέκαθεν λάμβανε κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις, ενώ μέχρι και σήμερα εκφράζεται με διαφορετικά μέσα και πρακτικές. Η εμπορευματοποίηση του θανάτου έγινε περισσότερο εμφανής στα τέλη του Ύστερου Μεσαίωνα, όπου το πένθος για την οικογένεια συνιστούσε μία κατάσταση απομόνωσης. Ακόμη και η παρουσία των οικείων του νεκρού στην κηδεία ήταν απαγορευμένη και αντικαταστάσιμη από ιερείς και επαγγελματίες θρηνητές (Aries 1974). Ο θάνατος μετατράπηκε σε αντικείμενο εμπορίου και κέρδους και η βιομηχανία του θανάτου έγινε περισσότερο ορατή από το 19^ο αιώνα, τη στιγμή δηλαδή που ο θάνατος ως γεγονός μετατοπίστηκε στο δημόσιο βίο. Μια βιομηχανία θανάτου, την εποχή εκείνη, διευθύνονταν κατά κύριο λόγο από άνδρες (γιατρούς, ταρχειυτές, ταφικούς διευθυντές) (Kern et al. 2013), ενώ ο φόβος της έσχατης ένδειας συνδέθηκε με την αύξηση πωλήσεων ασφάλισης για μία «αξιοπρεπή κηδεία», αρχικά σε εργάτες βιομηχανιών (Bourke 2011:54). Η τεχνολογία από τον 19^ο αιώνα φαίνεται ότι διεύρυνε τη φύση ιδιωτικών και κρατικών συμφερόντων, τα οποία επικαλύπτονται από ποικίλες όψεις μέχρι σήμερα. Ο Castells (2005) κάνει λόγο για μία τεχνολογία ελέγχου που γεννήθηκε από τα διαπλεκόμενα συμφέροντα των κυβερνήσεων και του εμπορίου. Για τον ίδιο, αυτές οι πρακτικές επιτήρησης μετασχηματίζουν τις έννοιες της ελευθερίας και της προστασίας προσωπικών δεδομένων στο Διαδίκτυο, το οποίο έχει πλέον εμπορευματοποιηθεί (Καστέλς 2005:203-210).

Ο Adam Smith (1776) στο δημοφιλέστερο έργο του *Ο Πλούτος των Εθνών* εισήγαγε τον όρο «αόρατο χέρι», προκειμένου να περιγράψει έναν κοινωνικό μηχανισμό στο δυτικό κόσμο, μέσω του οποίου ένα άτομο ενεργώντας με

γνώμονα το προσωπικό του όφελος, παράλληλα τείνει να προωθεί και το όφελος της κοινότητας του (Smith 2007:349). Αρκετούς αιώνες αργότερα, από τον Lawrence Lessig γίνεται λόγος για ένα «αόρατο χέρι» του κυβερνοχώρου, το οποίο οικοδομεί μία αρχιτεκτονική με σκοπό να τελειοποιήσει τον έλεγχο και να επιτύχει μία υψηλή αποδοτικότητα ρύθμισης (Lessig 2006:4). Θα μπορούσαμε, με βάση αυτά, να ισχυριστούμε ότι για τον Adam Smith το «αόρατο χέρι» είναι ο καπιταλισμός και για τον Lessig είναι ο κυβερνοχώρος. Ο κυβερνοχώρος, ως μία μορφή σύγχρονου καπιταλισμού, εμπορεύεται και προωθεί ποικίλα συμφέροντα, οικοδομώντας έτσι μία νέα μορφή βιομηχανίας.

Για παράδειγμα, παρά το γεγονός ότι είναι σύνηθες το άτομο που βιώνει μία απώλεια να απευθύνεται σε ένα γραφείο κηδειών, διά ζώσης, προκειμένου να διεκπεραιώσει βασικές διαδικασίες (όπως η επιλογή φέρετρου, η ταφή κ.α.), οι διαδικτυακοί τόποι που έχουν συσταθεί από τα γραφεία τελετών βοηθούν τους «καταναλωτές» στις αποφάσεις που πρέπει να λάβουν (Sofka 1997). Η επικοινωνία πρόσωπο με πρόσωπο φαίνεται σιγά-σιγά να απομακρύνεται και να αντικαθίσταται από τη διαμεσολάβηση του ηλεκτρονικού υπολογιστή στα σημαντικά γεγονότα της ζωής, ακόμη και όσον αφορά τις διαδικαστικές αποφάσεις που σχετίζονται με αυτά. Έτσι, τα γραφεία τελετών, στα πλαίσια μίας αναγκαιότητας για την επιβίωσή τους εμπορικής πολιτικής, με την πάροδο του χρόνου αυξάνουν τις προσφερόμενες υπηρεσίες και τα προϊόντα τους, προκειμένου να προσελκύσουν περισσότερους ενδιαφερόμενους. Τελικώς, τα γραφεία τελετών διαμορφώθηκαν έτσι ώστε οι υπηρεσίες και τα προϊόντα που προωθούν να συνιστούν ένα συνονθύλευμα μεταξύ παράδοσης και καινοτομίας στη βιομηχανία θανάτου (Nansen et al. 2017).

Μερικά από τα συνηθέστερα προϊόντα των γραφείων αυτών είναι τα λουλούδια και τα τρόφιμα με σκοπό να διατεθούν κατά τη διεξαγωγή των τελετουργικών, αλλά και κοσμήματα εις ανάμνηση του νεκρού ή δώρα αφιερωμένα στη μνήμη του (αγαλματίδια, επιγραφές, κορνίζες). Οι επιχειρήσεις καλούνται να εξισορροπήσουν τα εμπορικά τους συμφέροντα με την φροντίδα των οικείων προσώπων του νεκρού (Nansen et al. 2017), με αποτέλεσμα τα προϊόντα και οι υπηρεσίες τους συχνά να καλύπτονται από ένα πέπλο υποστήριξης και συμπαράστασης προς τον πενθούντα με απώτερο σκοπό την πώληση. Ο

σχεδιασμός και το κόστος αυτών των προϊόντων κάνει ξεκάθαρη την εμπορική πολιτική των γραφείων τελετών, καθώς, όπως επισημαίνει ο Αριές, «για να πουληθεί ο θάνατος, πρέπει να γίνει πιο ευχάριστος». Ίσως, λοιπόν, αυτή η πρακτική να έχει τις ρίζες της στο 19^ο αιώνα, όπου οι διευθυντές γραφείων κηδειών παρουσιάζονταν ως «*doctors of grief*», με αποστολή τους να βοηθήσουν τους πενθούντες να ξαναβρούν τον εαυτό τους (Αριές 1988:56).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το διαδικτυακό κατάστημα *Une Belle Vie*² το οποίο παρέχει προϊόντα ειδικά σχεδιασμένα για κάθε ηλικία και δραστηριότητα (π.χ. δοχείο καύσης σε σχήμα μπάλας του μπάσκετ), αλλά ακόμη και για κατοικίδια ζώα. Οι σύγχρονες βιομηχανίες θανάτου δείχνουν με αυτό τον τρόπο να αναγνωρίζουν τη σημασία μη παραδοσιακών απωλειών, οι οποίες σύμφωνα με τον Neimeyer (2006:107) θα πρέπει να τυγχάνουν τελετουργικής αναγνώρισης, δίνοντας την ευκαιρία ακόμη και σε παιδιά να συμμετάσχουν σε αυτές. Σημειώνεται, ακόμη, ότι ο ιστότοπος παρέχει συμβουλές για την κατάλληλη Facebook Memorial Page³, που θα συζητηθεί στο επόμενο κεφάλαιο. Η ποικιλομορφία στα διαθέσιμα προϊόντα και τις υπηρεσίες των γραφείων κηδειών επηρεάζεται σαφώς από την άνιση χρήση των κοινωνικών μέσων όσον αφορά το θάνατο (Nansen et al. 2017) και τις πολιτισμικές διαφορές. Παρ' όλα αυτά, η υψηλή επισκεψιμότητα ανάλογων ιστότοπων⁴ δηλώνει ότι η ενσωμάτωση του θανάτου στην ψηφιακή πραγματικότητα και η κερδοφορία των ανάλογων επιχειρήσεων δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.

Οι τρόποι με τους οποίους λειτουργούν οι αλγόριθμοι της Google και του Facebook προκειμένου να προβάλλουν τις κατάλληλες διαφημίσεις στο χρήστη είναι γνωστοί. Πολλές επιχειρήσεις αναπτύσσουν την ψηφιακή τους παρουσία στο Facebook με σκοπό να προσελκύσουν τους πελάτες τους, αποφεύγοντας τις εμφανείς αναφορές στο θάνατο (Nansen et al. 2017). Οι στρατηγικές των μέσων κοινωνικής δικτύωσης έχουν σκοπό να εντάξουν την επιχείρηση στην καθημερινή συνείδηση μιας κοινότητας που περιλαμβάνει δυνητικούς πελάτες.

² Διαθέσιμο στο: <https://decorative-urns.com/media-page.html> (25-10-2018).

³ Διαθέσιμο στο: <https://decorative-urns.com/cremation-blog/managing-grief/facebook-memorial/> (25-10-2018).

⁴ Διαθέσιμο στο: https://www.alexa.com/topsites/category/Top/Society/Death/Death_Care/Funeral_Homes_Software (25-11-2018).

Η αρχιτεκτονική του Facebook έχει δομηθεί με περιορισμένα και οριοθετημένα χαρακτηριστικά ως ένα αδιόρατο σύστημα επιτήρησης και παρακολούθησης του άλλου. Έτσι, ποικίλα εργαλεία καταμετρούν likes, clicks, σχόλια και άλλα χαρακτηριστικά, παρέχοντας πληροφορίες σχετικά με τους επισκέπτες της σελίδας.

Θα μπορούσε, επομένως, να υποθέσει κανείς ότι ο πενθών αναζητώντας στο Διαδίκτυο πληροφορίες για το κατάλληλο γραφείο κηδειών, την τελετή ταφής και τα συνήθη τελετουργικά που θα κληθεί να διεκπεραιώσει, είναι πιθανό να γίνει θύμα αλληπάλληλων διαφημιστικών καμπανιών που θα συνεχίζουν να προωθούν τα προϊόντα τους, ακόμη και αν ο πενθών βρίσκεται σε στάδιο αποδοχής του θανάτου. Γίνεται αντιληπτό, έτσι, ότι η διαδικασία του πένθους καθίσταται δυσκολότερο να διαπεραστεί, εφόσον ο χρήστης βρίσκεται διαρκώς αντιμέτωπος με τέτοιου είδους υπομνήσεις θανάτου του αγαπημένου του προσώπου.

Θα πρέπει, επομένως, να τεθεί ένα ακόμη ζήτημα όσον αφορά τη διαφάνεια των πληροφοριών και ειδικότερα τις ουσιαστικές αξίες που διακυβεύονται. Από τη στιγμή που η ψηφιακή τεχνολογία άλλαξε ριζικά τη ζωή, η ιδιωτική ζωή έγινε ευάλωτη, καθώς έγινε ευκολότερη η παρακολούθηση της συμπεριφοράς (Lessig 2006:206). Η ηθική της διαφάνειας των πληροφοριών, σύμφωνα με τους Turilli & Floridi (2009), συνιστά τη διαδικασία αποκάλυψης μιας ορισμένης ποσότητας πληροφοριών ή δεδομένων που παράγονται από έναν οργανισμό. Για να είναι δυνατή η εφαρμογή της διαφάνειας, οι πληροφορίες που κοινοποιούνται από τον πάροχο πρέπει να είναι κατανοητές, προσβάσιμες, να προσφέρουν χρήσιμα δεδομένα και να χαρακτηρίζονται από νόημα και ακρίβεια. Ο πάροχος διαμορφώνει τους παράγοντες που θα καθορίσουν ποιες πληροφορίες θα πρέπει να αποκαλύπτονται (ηθικές) και ποιες όχι (μη ηθικές) βάσει της δεοντολογίας του, με την αξιολόγηση της δυναμικής της πληροφορίας. Η ιδιωτικότητα, η ανωνυμία και τα πνευματικά δικαιώματα αποτελούν βασικά στοιχεία των ηθικών αρχών που ρυθμίζουν τη ροή των πληροφοριών (Turilli & Floridi 2009).

Όπως διαπιστώθηκε, πληθώρα επιχειρήσεων μπορούν να υιοθετήσουν και να προσαρμόσουν στις εμπορικές τους ανάγκες τα τεχνολογικά εργαλεία, με βάση

τα εκάστοτε πολιτιστικά πρότυπα. Ακόμη, όμως, και αν όλα τα παραπάνω είναι λίγο έως πολύ γνωστά, τα *Death Cafe* μπορούν να θεωρηθούν μία νέα όψη της βιομηχανίας θανάτου. Η ιδέα παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο Λονδίνο το 2011 και σύντομα επεκτάθηκε σε όλο τον κόσμο φτάνοντας μέχρι τη χώρα μας⁵. Οι συννευρισκόμενοι μπορούν να μιλήσουν ανοιχτά για το θάνατο, πίνοντας καφέ και τρώγοντας κέικ, αλλά και να έλθουν πιο κοντά στην ιδέα συμβιβασμού με το θάνατο. Είναι φανερό, επομένως, ότι ολοένα και περισσότεροι επιχειρηματίες προσπαθούν να προσελκύσουν καταναλωτές, ακόμη και μέσα στις δύσκολες στιγμές της ζωής τους: του αποχαιρετισμού. Όπως θα παρουσιαστεί στο επόμενο κεφάλαιο, ο ρόλος του Διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι καθοριστικός, καθώς οι αναπαραστάσεις του θανάτου εμπλέκονται στην ψηφιακή ζωή καθημερινά, διευκολύνοντας τις εκάστοτε βιομηχανίες να εδραιωθούν.

1.3 Εικονικά Νεκροταφεία (Virtual Cemeteries)

Μία σειρά από τεχνολογικές, κοινωνικές και δημογραφικές αλλαγές που έλαβαν χώρα τον περασμένο αιώνα επηρέασαν αναμφισβήτητα –και ενδεχομένως ανεπιστρεπτί- τη φύση και τη δομή των κοινωνικών σχέσεων και κοινοτήτων. Οι ψηφιακές τεχνολογίες αποτελούν ίσως το απόγειο μίας σειράς εξελίξεων στο ευρύ φάσμα της ανθρώπινης ιστορίας που ήρθαν να φωτίσουν νέες κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και να δώσουν νέες κατευθύνσεις ακόμη και στην έκφραση του πένθους για την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου. Δεδομένου ότι μία πληθώρα καθημερινών εμπειριών και δραστηριοτήτων μπορεί να υλοποιηθεί μέσω του Διαδικτύου, χωρίς τη συμμετοχή του ανθρώπινου σώματος, μάλλον δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι ο άνθρωπος, εφόσον είναι πανταχού παρών, μπορεί να είναι τελικά ακόμη και αθάνατος (Dreyfus 2003:102-103) και απαλλαγμένος από την υλικότητα του.

Το Διαδίκτυο δεν αποτελεί ένα σταθερό μονόδρομης ροής μέσο όπως η τηλεόραση ή το ραδιόφωνο, αλλά αντίθετα μια υποκείμενη βάση που ενθαρρύνει τις μορφές επικοινωνιακής αλληλεπίδρασης μεταξύ των ανθρώπων.

⁵ Διαθέσιμο στο: <https://deathcafe.com/map/> (24-11-2018)

Ο παγκόσμιος ιστός είναι σε θέση ακόμη και να επιβάλλει νέα πρότυπα διαμόρφωσης της παράδοσης, δεδομένου ότι συγχωνεύει τα χαρακτηριστικά της επικοινωνιακής και της πολιτιστικής μνήμης (Pentzold 2009). Σύμφωνα με τους Christakis & Fowler (2009) οι αλληλεπιδράσεις που πραγματοποιούνται με τη βοήθεια των νέων τεχνολογιών συμβάλλουν στη δημιουργία νέων κοινωνικών φαινομένων που μάλιστα υπερβαίνουν την ατομική εμπειρία.

Η δυνατότητα των χρηστών του Διαδικτύου να μοιράζονται πληροφορίες, να ανταλλάσσουν περιεχόμενο και να συνεργάζονται online χωρίς να παρεμποδίζονται από χωροχρονικούς περιορισμούς εδράζεται στα χαρακτηριστικά του Web 2.0. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των χρηστών δεν απαιτεί εξειδικευμένες γνώσεις και έτσι, μέσω του διαδραστικού ιστού Web 2.0, η πρόσβαση στην πληροφορία είναι εφικτή από οποιοδήποτε μέρος του κόσμου.

Η μετάβαση από το Web 2.0 σε ένα ανερχόμενο Death 2.0 δεν προκαλεί έκπληξη αν αναλογιστεί κανείς ότι μόλις έξι χρόνια από τη δημιουργία του *World Wide Web* (1989) εμφανίζεται στο Διαδίκτυο το πρώτο ψηφιακό νεκροταφείο, φέροντας την ονομασία *World Wide Cemetary* (1995), το οποίο μέχρι σήμερα διατηρεί την 5^η θέση σε επισκεψιμότητα μεταξύ των ψηφιακών νεκροταφείων παγκοσμίως⁶. Ο παραλληλισμός της ονομασίας σε συνδυασμό με τη φύση του ζητήματος υποδηλώνουν ότι η παρουσία μίας ψηφιακής αθανασίας που δεν συνδέεται με τη βιολογική επισφάλεια, είναι τόσο παλιά σχεδόν όσο και η πρόσβαση μας στο Διαδίκτυο. Παρ' όλα αυτά, η ψηφιακή αθανασία, δηλαδή η μεταφορά της συνείδησης ή του εαυτού στον ηλεκτρονικό υπολογιστή, που πραγματεύεται η παρούσα μελέτη, αποτελεί μόνο μία από τις προσπάθειες απελευθέρωσης από τα βιολογικά δεσμά, σε συνδυασμό με την βιολογική (μέσω της γενετικής και της βιοτεχνολογίας) και τη βιονική αθανασία (μέσω τεχνητών μελών του σώματος) (Πλεξίδης 2018:191).

Αν και το Web 2.0 σχεδόν από τη γένεση του φαίνεται να επηρεάζει βαθύτατα τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε το θάνατο, το φαινόμενο αυτό έτυχε μηδαμινής προσοχής τα πρώτα χρόνια της εμφάνισής του, προσελκύνοντας το ενδιαφέρον λιγοστών ερευνητών, μεταξύ αυτών των Roberts & Vidal (2000).

⁶ Πηγή: https://www.alexa.com/topsites/category/Shopping/Death_Care/Online_Memorials (10-10-2018).

Πολύ γρήγορα κατέστη σαφές ότι, όταν το αγαπημένο πρόσωπο πεθάνει, δεν μας εγκαταλείπουν και οι μνήμες του στο Διαδίκτυο (Chan 2009). Έτσι, για πρώτη φορά παρατηρήθηκε μία ψηφιακή αλληλεπίδραση μεταξύ νεκρών και ζωντανών (Odom et al. 2010), μέσω της οποίας αποδίδεται ένας φόρος τιμής προς τους πρώτους. Οι οικείοι του νεκρού έχουν με αυτό τον τρόπο την ευκαιρία να πενθήσουν και να μνημονεύσουν τα αγαπημένα τους πρόσωπα.

Τα ψηφιακά νεκροταφεία, λοιπόν, εμφανίζονται για πρώτη φορά το 1995 (Roberts & Vidal 2000). Το *World Wide Cemetery*, αν και κατά κύριο λόγο παρέχει τη δυνατότητα αποστολής γραπτού κειμένου συνοδευόμενο από μία φωτογραφία του νεκρού, δίνει επίσης τη δυνατότητα προσφοράς ψηφιακών λουλουδιών και τήρησης ηλεκτρονικού βιβλίου επισκεπτών για κάθε τάφο. Ο δημιουργός του μάλιστα, ο Mike Kibbee, προχώρησε στη σύσταση του ιστότοπου μόλις πληροφορήθηκε ότι πάσχει από την ασθένεια που τον οδήγησε τελικά στο θάνατο και φρόντισε προηγουμένως να σχεδιάσει το δικό του ταφικό μνημείο. Ως προάγγελος του «υπεύθυνου λογαριασμού σε περίπτωση θανάτου» του Facebook, ο Kibbee όρισε τον Gerald Hannon να «ανεβάσει» το εικονικό του μνημείο αμέσως μετά το θάνατο του (WWC 2018). Αντίστοιχες λειτουργίες διακρίνονται στο *Virtual Memorial Garden*⁷, έναν ακόμη ιστότοπο που το 1996 αφιερώθηκε στη μνήμη του πατέρα του δημιουργού του, με σκοπό «να κρατήσει τη μνήμη του ζωντανή όσο το δυνατό περισσότερο», όπως αναφέρει ο ίδιος (VMG 1996). Οι αποχρώσεις του πράσινου και η έντονη παρουσία της φύσης στον ιστότοπο του *Virtual Memorial Garden* παραπέμπουν στην απομάκρυνση των νεκροταφείων και το μετασχηματισμό τους σε μεγαλειώδεις κήπους που συντελέστηκε το 19^ο αιώνα. Η νέα εμφάνιση των κοιμητηρίων είχε σκοπό, εκτός από την αντιμετώπιση του φόβου μετάδοσης ασθενειών, να δώσει τη δυνατότητα στους επισκέπτες να περιηγηθούν και ν' απολαύσουν τη βόλτα τους σαν να επρόκειτο για έναν χώρο αναψυχής παρά ταφής (Bourke 2011:59).

Τα παραπάνω ψηφιακά νεκροταφεία θα μπορούσαν να θεωρηθούν ένα μέρος για να τιμήσουν το νεκρό οι οικείοι του και να μοιραστούν ιστορίες γι' αυτόν, υποκαθιστώντας την πραγματική του απουσία. Ωστόσο, οι εικονικοί τάφοι, τις

⁷ Διαθέσιμο στο: <http://www.virtualmemorialgarden.net/> (1-10-2018).

περισσότερες φορές, εναποτίθενται από τα συγγενικά πρόσωπα των τεθνεώτων, τονίζοντας τον καθοριστικής σημασίας φυσικό δεσμό μεταξύ γονέα και παιδιού (Nager & De Vries 2004). Παρά τις εκδηλώσεις συναισθημάτων που μπορούν να παρατηρηθούν από τα αγαπημένα πρόσωπα, η πρωταρχική λειτουργία των ψηφιακών νεκροταφείων ήταν να φιλοξενήσουν νεκρούς τους οποίους μπορεί να επισκεφθεί κανείς από οποιοδήποτε μέρος του κόσμου. Η διευκόλυνση του πένθους και η παροχή υποστήριξης δεν είναι κύριο μέλημα αυτών των διαδικτυακών νεκροταφείων, γι' αυτό το λόγο και δεν παρατηρείται κάποιου είδους διάλογος μεταξύ των χρηστών. Από την άλλη πλευρά, με βάση όλα τα παραπάνω, θα μπορούσε κανείς να κάνει λόγο περί του ψυχικού σθένους του πενθούντα να μετέχει σε μία διαδικασία ψηφιοποίησης υλικού για το νεκρό. Αν και οι απαντήσεις είναι υποκειμενικές, το ρεπορτάζ του Chayka (2014) προτρέπει τους αναγνώστες σε καυστικό τόνο «να μη θρηνούν, να ψηφιοποιούν»!

Η ταφή ως μία συμβολική γλώσσα (Frederique-Bacque 2001:19) και πρώτη μορφή τελετουργίας, συνιστά μία κοινωνική πρακτική η οποία λειτουργεί ως ένα μέσο συνειδητοποίησης του θανάτου (Τερζάκης 2003:10). Επιπλέον, η δημιουργία ενός φυσικού τάφου αναδεικνύει την κοινωνική παρουσία του νεκρού και αντισταθμίζει την απουσία του (Ricoeur 2004:366). Παρ' όλα αυτά, η κοινωνική παρουσία του νεκρού μετατρέπεται σε υβριδική και τα ψηφιακά νεκροταφεία από μεμονωμένοι ιστότοποι εντάσσονται ολοένα και περισσότερο στην ψηφιακή ζωή, χωρίς να χρειάζεται να φιλοξενηθούν σε κάποια τοποθεσία σχεδιασμένη γι' αυτό το σκοπό. Η ετεροτοπία των νεκροταφείων, δηλαδή η «άλλη πόλη» όπως την περιγράφει ο Foucault (2012:264), αποτελεί πλέον έναν τόπο άρρηκτα συνδεδεμένο με την καθημερινή ζωή και ενώ η επίσκεψη στον τάφο δεν ήταν δεδομένη σε όλα τα ιστορικά συγκείμενα –ως μία προσπάθεια ριζικής εξαφάνισης του σώματος του νεκρού και εσωτερίκευσης του πένθους (Αριές 1988:50-51)– ο ασώματος χώρος του Διαδικτύου την καθιερώνει ως τελετουργική δράση.

Η διαμεσολάβηση του θανάτου από τον ηλεκτρονικό υπολογιστή έχει διευρύνει την παρουσία του στην καθημερινότητα των ζώντων ατόμων και τείνει να την διευρύνει περαιτέρω, αφού πλέον διατίθεται και domain με την κατάληξη

.memorial. Ως ψηφιακά νεκροταφεία μπορούν να θεωρηθούν οι ιστότοποι που γεννήθηκαν με σκοπό ακριβώς αυτή τη λειτουργία (memorial webpages), τα forum που ανοίγονται στους ιστότοπους των γραφείων κηδειών (online funeral home guest books), τα ιστολόγια (blogs) και, τέλος, τα προφίλ των ίδιων των νεκρών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (social media). Η τελευταία κατηγορία φαίνεται να ήταν εκείνη που γέννησε την ανάγκη σε μία ολοένα και αυξανόμενη επιστημονική ερευνητική κοινότητα να μελετήσει τη λειτουργία τους.

Ένα παράδειγμα άμεσου απόγονου των πρώτων νεκροταφείων είναι το “Legacy.com”. Ο ιστότοπος ανέδειξε -θα μπορούσε να πει κάποιος- όχι μόνο την ανάγκη να «επικοινωνήσουμε» με τους νεκρούς, αλλά και την ανάγκη για μία αυξανόμενη αλληλεπίδραση με τον ίδιο το θάνατο. Συγκεκριμένα, ο ιστότοπος από το 1998 μέχρι σήμερα συνεργάζεται με 1.500 εφημερίδες και 3.500 γραφεία κηδειών στην Ευρώπη, την Αμερική και την Αυστραλία. Όπως δηλώνουν οι ίδιοι⁸ και επιβεβαιώνουν οι στατιστικές πληροφορίες⁹ βρίσκονται στην κορυφή της παγκόσμιας νεκρολογίας με 40 εκατομμύρια μοναδικούς επισκέπτες κάθε μήνα. Η εταιρεία διατηρεί ίσως τη μεγαλύτερη βάση δεδομένων ψηφιακών μνημείων, ενώ παράλληλα παρέχει ένα ευρύ φωτογραφικό και βιογραφικό περιεχόμενο διάσημων προσωπικοτήτων που απεβίωσαν, βοηθητικό υλικό προς τους πενθούντες για την αντιμετώπιση της απώλειας, δυνατότητα ηλεκτρονικής καταχώρησης του θανάτου σε τοπικές εφημερίδες και ειδήσεις που σχετίζονται με το θάνατο από όλο τον κόσμο.

Στα ψηφιακά νεκροταφεία παρατηρείται, επιπλέον, για πρώτη φορά ένας μετασχηματισμός των παραδοσιακών τελετουργιών του θανάτου, που θα συζητηθεί αναλυτικότερα σε επόμενο κεφάλαιο. Η υβριδοποίηση παρουσιάζεται με την ενσωμάτωση φυσικών στοιχείων, όπως είναι η επίσκεψη στο νεκροταφείο, το κτύπημα της νεκρώσιμης καμπάνας, η προσφορά λουλουδιών στον τάφο του αποθανόντα, τα οποία φαίνεται να αντικαθίστανται από ψηφιακές τελετουργίες ίδιου σκοπού. Η παρουσία ψηφιακών τελετουργικών θα μπορούσε ν' αποτελέσει μια μορφή δυνητικής έκφρασης για τον πενθούντα, ο οποίος προβληματίζεται από την απώλεια και αναζητά έναν χρόνο, έναν τόπο

⁸ Διαθέσιμο στο: <https://www.legacy.com/about/about-us> (1-10-2018)

⁹ Διαθέσιμο στο: <https://www.alexa.com/siteinfo/legacy.com> (1-10-2018)

και έναν προσωπικό τρόπο για να θρηνησει (Gamba 2018). Τα υλικά αντικείμενα που εναποτίθενται στο φυσικό μνημείο του τεθνεώτος (λουλούδια, γράμματα, προσωπικά αντικείμενα του νεκρού κ.α.) κατέχουν κεντρική θέση στη διαδικασία του πένθους και αποκτούν μία ιερότητα που είναι διαποτισμένη από συναισθηματικές εκφάνσεις και συμβολισμούς (Moncur & Kirk 2014). Ο ψηφιακός κόσμος υιοθετεί την προσφορά αντικειμένων προς το νεκρό ως μία προσπάθεια να παράσχει τις ίδιες συναισθηματικές λειτουργίες, όμως σε αντίθεση με τα φυσικά αντικείμενα οι ηλεκτρονικές τεχνολογίες εξασφαλίζουν την πρόσβαση και το διαμοιρασμό σ' έναν απεριόριστο αριθμό ατόμων (Bell et al. 2015).

Οι ομοιότητες που εντοπίζονται μεταξύ των ποικίλων μορφών ψηφιακών νεκροταφείων με την επίσκεψη στο φυσικό νεκροταφείο εστιάζουν στα συναισθήματα που περιγράφονται από τους οικείους, τις σκέψεις που διαμοιράζονται και τις φωτογραφίες που συνοδεύουν την παρουσία του νεκρού (Moss 2004). Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν τέσσερα βασικά σημεία τα οποία καθορίζουν τις διαφορές μεταξύ των ψηφιακών και φυσικών νεκροταφείων. Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι η ευελιξία του χρόνου όσον αφορά το πότε θα εναποτεθεί το «μνημείο» για το θάνατο, η δυνατότητα πρόσβασης οποιουδήποτε επιθυμεί να επισκεφτεί το μνημείο (που σε μία φυσική κηδεία ενδεχομένως να του απαγορεύονταν η πρόσβαση), η επισκεψιμότητα σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή και από οποιαδήποτε γεωγραφική τοποθεσία και τέλος η κοινή χρήση αρχείων ή λεκτικών περιγραφών που αφορούν το νεκρό και μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να αναζωπυρωθεί ο διάλογος με τον ίδιο ή άλλους πενθούντες (Roberts & Vidal 2000).

Επιπλέον, οι παραπάνω ιστότοποι παρέχουν διαφορετικούς τρόπους αντιμετώπισης της απώλειας ενός φιλικού ή συγγενικού προσώπου (Gamba 2018) και μία διέξοδο για να εκφραστεί το άτομο που πενθεί και να αναζητήσει υποστήριξη (Nager & De Vries 2004, Bouc et al. 2016). Η ανάγκη για ψυχολογική ομαλοποίηση του πένθους και η αναζήτηση εξατομικευμένων τρόπων έκφρασης του οδήγησαν πολύ γρήγορα σε αυτό το ενδιαφέρον φαινόμενο που ανέτειλε τις τελευταίες δεκαετίες στον κυβερνοχώρο.

Οι έννοιες του θανάτου και του πένθους, όμως, δεν είναι η πρώτη φορά που επιχειρείται να ενταχθούν σε κάθε είδους ψηφιακή δραστηριότητα. Τα εικονικά νεκροταφεία με την έλευση του Web 2.0. είναι παρόντα ακόμη και σε δημοφιλή video games. Ο χρήστης μέσα από μία απλή, αλλά ελκυστική αρχιτεκτονική σχεδιασμού του παιχνιδιού έχει τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει ενέργειες τιμώντας τη μνήμη του νεκρού χαρακτήρα του, όπως να αφήσει λουλούδια ή μηνύματα, να ανάψει το καντήλι στο μνήμα του ή ακόμη και να πενήσει (Gamba 2018). Χαρακτηριστικό παράδειγμα του θανάτου και της ενθάρρυνσης του πένθους στην ψηφιακή ζωή υπό τη μορφή ψυχαγωγίας αποτελεί το δημοφιλές παιχνίδι προσομοίωσης THE SIMS¹⁰. Ίσως αξίζει ιδιαίτερης προσοχής, δεδομένου ότι πρόκειται για την πλησιέστερη ανθρώπινη προσομοίωση που συναντάται μέχρι σήμερα στα ηλεκτρονικά παιχνίδια. Ο θάνατος ενός Sim μπορεί να προέλθει από ποικίλους παράγοντες, ο τρόπος όμως που απεικονίζεται είναι πάντα ο ίδιος: μία σκελετωμένη μορφή με μαύρο μανδύα και δρεπάνι παίρνει τη ζωή του, αφήνοντας στο σημείο που πεθαίνει ένα αντικείμενο για να θρηνηθούν οι υπόλοιποι Sims. Μία ταφόπλακα (εάν ο θάνατος επήλθε σε εξωτερικό χώρο) ή ένα ειδικό μεταλλικό δοχείο με τη στάχτη του (εάν πέθανε μέσα στο σπίτι) εμφανίζεται εκεί όπου απεβίωσε. Σκοπός αυτής της λειτουργίας είναι οι Sims που περνούν από το σημείο του θανάτου να σταματήσουν και να κλάψουν για την απώλεια, εκφράζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο το πένθος τους. Η προκαθορισμένη μάλιστα λειτουργία πένθους του παιχνιδιού είναι 48 ώρες, κατά τις οποίες η διάθεση όλων των χαρακτήρων με τους οποίους ο νεκρός Sim διατηρούσε δεσμό (γονείς, παιδιά, φίλοι, σύζυγος) μεταβάλλεται αρνητικά. Επιπλέον, ένας Sim μετά το θάνατο του συνεχίζει να κυκλοφορεί ως φάντασμα ανάμεσα στους ζωντανούς και μάλιστα μπορεί να αλληλεπιδράσει μαζί τους (συζητώντας, δημιουργώντας φιλίες κ.α.), αλλά ακόμη και να αναστηθεί, αν του χορηγηθεί η συνταγή της αμβροσίας¹¹.

Ένα από τα ερωτήματα των Roberts & Vidal (2000) πριν δύο δεκαετίες ήταν κατά πόσο οι ιστότοποι ψηφιακών νεκροταφείων χρησιμοποιούνται ως ένα μοναδικό τελετουργικό μετά το θάνατο ή επανεξετάζονται καθ' όλη τη διάρκεια

¹⁰ Περισσότερες πληροφορίες διαθέσιμες στον ιστότοπο: <http://sims.wikia.com/wiki/Death> (11-10-2018)

¹¹ Το παιχνίδι προσομοίωσης The Sims υιοθετεί την ελληνική μυθολογία, σύμφωνα με την οποία η αμβροσία την ήταν η τροφή των αθανάτων.

του πένθους. Το ερώτημα αυτό φαίνεται να απαντάται από το δημοφιλές δίκτυο του Facebook. Τα ψηφιακά νεκροταφεία που φτιάχτηκαν σε δεκάδες ιστότοπους στο Διαδίκτυο διαφέρουν από την έκφραση της θλίψης και του πένθους στο Facebook για έναν πολύ ουσιαστικό λόγο: το προφίλ του νεκρού παρέχει τη δυνατότητα οι χρήστες να μιλήσουν απευθείας στον ίδιο. Η πρόσβαση στο ταφικό ηλεκτρονικό αποθετήριο είναι ευκολότερη και αμεσότερη μέσω του Facebook, καθώς οι χρήστες διατηρούν ήδη προσωπικό προφίλ σε αυτό.

1.4 Facebook: Η Συνύπαρξη με Ψηφιακά Zombies

Περίπου 2 δισεκατομμύρια χρήστες του Διαδικτύου χρησιμοποιούν σήμερα τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και ο αριθμός αυτός αναμένεται να αυξηθεί ακόμη περισσότερο, λόγω της αύξησης της χρήσης έξυπνων κινητών συσκευών (smartphones) (Statista 2018b). Το Facebook, ένα επαναστατικό και συνεχώς εξελισσόμενο δίκτυο επικοινωνίας, πολύ γρήγορα βρέθηκε στην κορυφή της αγοράς ως το πρώτο ψηφιακό κοινωνικό δίκτυο που ξεπέρασε το 1 δισεκατομμύριο εγγεγραμμένους χρήστες. Η γρήγορη διάχυση του μέσου το κατατάσσει σήμερα στην κορυφή των μέσων κοινωνικής δικτύωσης με 2,2 δισεκατομμύρια ενεργούς χρήστες μηνιαίως (Statista 2018a, 2018b). Το Facebook ιδρύθηκε το 2004 από τον Μαρκ Ζούκερμπεργκ και από την πρώτη στιγμή ο ίδιος αναφέρει ότι πρόκειται για μία πλατφόρμα στην οποία «*οι άνθρωποι μπορούν να συνδεθούν, να επικοινωνήσουν, να αλληλεπιδράσουν και να σχηματίσουν διαδικτυακές κοινότητες συμμετέχοντας ενεργά στο διάλογο*» (Facebook 2018a).

Ο Walter (2014) υποστηρίζει ότι οι νέες τεχνολογίες διευρύνουν προοδευτικά τον αριθμό και την εμβέλεια των νεκρών που υπάρχουν στην κοινωνία. Ομοίως, ο απροσδόκητα υψηλός αριθμός χρηστών του Facebook ανέδειξε ένα μείζον και φλέγον ζήτημα που διατάραξε το status quo του μέσου: οι χρήστες μπορεί να πεθαίνουν, όμως η ψηφιακή τους ταυτότητα συνεχίζει να υπάρχει. Το Facebook, το 2009, προκειμένου να διευθετήσει τον ολοένα και αυξανόμενο αριθμό

ψηφιακών zombies, έθεσε σε λειτουργία τη δυνατότητα δημιουργίας σελίδων αφιερωμένων στη μνήμη του νεκρού (memorial page). Με τον τρόπο αυτό, το μεγαλύτερο κοινωνικό δίκτυο στον κόσμο ανοίγει έναν νέο χώρο στον οποίο οι άνθρωποι μπορούν να διασώσουν και να μοιραστούν τις αναμνήσεις τους για κάποιον που έχει πεθάνει (Patton et al. 2018, Chan, 2009). Παράλληλα, το Facebook έπαψε να προτείνει ένα νεκρό χρήστη στα «άτομα που ίσως γνωρίζετε», μία λειτουργία που βασίζεται σε έναν αλγόριθμο για την προσθήκη νέου φίλου σε έναν χρήστη και έτσι κανένας χρήστης δεν μπορεί να συνδεθεί μαζί του μετά το θάνατο του. Ως εκ τούτου, ο κοινωνικός κύκλος του νεκρού κλείνει, όμως ο ίδιος παραμένει ένας ενεργός κόμβος στο κοινωνικό δίκτυο. Το Facebook, έτσι, υιοθέτησε μία νέα πολιτική «μνημόνευσης», με την οποία δεν χρειάζεται να διαγραφεί το προφίλ ενός χρήστη μετά το θάνατο του, αλλά διατηρείται ανέπαφο, επιτρέποντας στους άλλους χρήστες να αλληλεπιδρούν μαζί του, όπως θα έκαναν και αν ήταν ζωντανός. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι το Facebook παρέχει τη δυνατότητα στους χρήστες να υποβάλλουν «ένα ειδικό αίτημα» για το προφίλ του αποθανόντα χρήστη (Facebook 2018b). Η φύση του αιτήματος δεν διευκρινίζεται στο κέντρο βοήθειας ή τους όρους χρήσης και εύλογα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι το Facebook επιτρέπει τη διασύνδεση με το νεκρό ως «φίλο», σε περίπτωση που ένας χρήστης δεν ήταν μέχρι τότε συνδεδεμένος μαζί του. Με αυτό τον τρόπο θα μπορούσε, για παράδειγμα, ένας γονέας να συνδεθεί ως «φίλος» με το παιδί του που δεν είναι πλέον στη ζωή. Το Facebook στο σημείο αυτό φαίνεται ότι προωθεί τη διατήρηση του δεσμού με το νεκρό.

Μια προσφορά των ιστοτόπων κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Facebook, είναι η δυνατότητα σύνδεσης με μερικούς χιλιάδες «φίλους» μόνο με το πάτημα ενός κουμπιού. Η επίσκεψη του προφίλ ενός νεκρού χρήστη και η έκφραση συναισθημάτων πένθους για την απώλεια του είναι μία δυνατότητα που αποτελεί αναπόσπαστο μέρος αυτής της «φιλικότητας» μεταξύ των χρηστών. Χωρίς να λαμβάνει υπόψη πολιτισμικές, θρησκευτικές και κοινωνικές πεποιθήσεις, το Facebook αποτελεί ένα κοινώς αποδεκτό μέσο στο οποίο μπορεί να εκφραστεί η θλίψη και το πένθος και να βιωθούν μέσα από συνεχείς δεσμούς (McEwen & Scheaffer 2013, Rossetto et al. 2015).

Η πιο διαδεδομένη online πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης φαίνεται να διαθέτει μία μεγάλη βάση χρηστών, μεταξύ των οποίων και αποθανόντες, κάτι το οποίο τη μετατρέπει σ' ένα αναπτυσσόμενο εικονικό νεκροταφείο και έναν τόπο συνάντησης του πένθους και της μνήμης. Έτσι, το περιβάλλον του νοσοκομείου το οποίο από τη δεκαετία του 1930 προσδιορίστηκε ως ένας τόπος θανάτου και πένθους, περισσότερο από ότι ιατρικής φροντίδας (Αριές 1988:49), φαίνεται να παραχωρεί τη θέση του στο Facebook, το οποίο σήμερα προσλαμβάνει αυτή την ιδιότητα, ακόμη και αν ο ασώματος χώρος του Διαδικτύου δεν επιτρέπει στα υποκείμενα να έχουν φυσική παρουσία σε αυτό. Ένας ολόενα και αυξανόμενος αριθμός ερευνών καταδεικνύει ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο βιώνουμε την απώλεια, αλλά και παρέχουν ένα νέο χώρο για το πένθος, την αναζήτηση ή/και την παροχή ψυχολογικής υποστήριξης και την αντιμετώπιση της απώλειας ενός προσφιλούς προσώπου (Eberts 2014:24, McEwen & Scheaffer 2013). Πιο συγκεκριμένα, το Facebook προτιμάται έναντι άλλων μέσων κοινωνικής δικτύωσης για την έκφραση του πένθους, καθώς εστιάζει στα συναισθήματα και τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των χρηστών (Wagner 2018).

Η πολιτική του Facebook σχετικά με τον τρόπο διαχείρισης των προφίλ αποθανόντων έχει σημαντικά μεταβληθεί με την πάροδο του χρόνου όχι μόνο λόγω του προγραμματισμένου εκσυγχρονισμού του μέσου, αλλά και εξ αιτίας της αναπόφευκτης αντιμετώπισης συγκεκριμένων περιστατικών (Chan 2009). Στο πλαίσιο αυτό, λίγα χρόνια πριν, το 2015, το Facebook εισήγαγε μία ακόμη λειτουργία. Πρόκειται για την εισαγωγή ενός «υπεύθυνου του λογαριασμού σε περίπτωση θανάτου» (legacy contact). Ο υπεύθυνος λογαριασμού μπορεί να διαχειριστεί το προφίλ του νεκρού, αφού ένας οποιοσδήποτε χρήστης ενημερώσει ότι ο χρήστης έχει πεθάνει και το προφίλ του έχει μετατραπεί «εις μνήμην» του (Facebook 2015). Για τον Ιωάννη Πλεξίδα (2015:31) το πένθος είναι «η αγωνία και συνάμα η ελπίδα του νεκρού να κλαφτεί (...) ώστε να μη βυθιστεί στο σκοτάδι της λήθης». Το Facebook φαίνεται να εξυπηρετεί πλήρως την ανάγκη μέσα από αυτή τη λειτουργία, ορίζοντας έναν «κληρονόμο» που υπόσχεται να διατηρήσει ζωντανή τη μνήμη του νεκρού χρήστη.

Η διαχείριση του προφίλ του νεκρού από ένα τρίτο πρόσωπο που ο ίδιος έχει ορίσει μπορεί να παρομοιαστεί με μία άλλης μορφής κληρονομιά. Αν και είθισται το κληροδοτούμενο στοιχείο να έχει τη μορφή περιουσιακής ιδιοκτησίας, η ιδέα μίας «άυλης ψυχής» μπορεί να διασωθεί κατά τις επιταγές μίας «αστικής υποκειμενικότητας» (Τερζάκης 2003:15). Η διαχείριση ενός προφίλ στο Facebook αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα μίας τέτοιας κληρονομιάς - ψηφιακής έναντι της φυσικής ή υλικής κληρονομιάς-, που περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα δεδομένων τα οποία ο κληρονόμος καλείται να διαχειριστεί και να επεξεργαστεί (Odom et al. 2010). Γνωστοποιείται δε η κληρονομιά, σε περίπτωση θανάτου, μέσω της ψηφιακής διαθήκης. Το Facebook υποχρεώνει τους χρήστες να σκεφτούν το θάνατο τους και τους παροτρύνει, εφόσον επιθυμούν, να ορίσουν με συμβολικό τρόπο ένα οικείο τους πρόσωπο για να διαχειριστεί την ψηφιακή τους κληρονομιά¹². Σημειώνεται ότι ο χαρακτήρας ηθικής αναγκαιότητας αυτής της κληροδότησης και η βούληση του τεθνεώτος χρήζουν σημαντικής διερεύνησης όσον αφορά την αποδοχή ή την αποποίηση της από τον πενθούντα κληρονόμο.

Μόλις το 2017 το Facebook τροποποίησε τη λειτουργία των memorial pages και προέτρεψε τους χρήστες να μετατρέψουν το προφίλ του αποθανόντα χρήστη «στη μνήμη του» (memorial account). Το προφίλ του κατ' αυτό τον τρόπο παραμένει άθικτο και η φράση «Στη μνήμη του/της» εμφανίζεται πάνω από το όνομα του αποθανόντος (Facebook 2017a). Όταν ολοκληρωθεί αυτή η μετατροπή, κανένας χρήστης δεν μπορεί να προσθέσει ως «φίλο» το νεκρό χρήστη, όμως μπορεί να παραμείνει φίλος με εκείνους που διατηρούσε πριν το θάνατο του. Επιπλέον, παρατηρείται, αν και λιγότερο συχνά, η δημιουργία «σελίδων» και «group» αφιερωμένων στη μνήμη του νεκρού, όπου οι χρήστες έχουν τη δυνατότητα να γίνουν μέλη της κοινότητας με το πάτημα ενός κουμπιού –«Like» στην πρώτη περίπτωση και «Join» στη δεύτερη-. Έτσι οι χρήστες έχουν τη δυνατότητα να αποτελέσουν μέρος μίας δικτυακής κοινότητας

¹² Το Facebook συστήνει το εξής: «Σας προτρέπουμε να ορίσετε οπωσδήποτε έναν υπεύθυνο λογαριασμού σε περίπτωση θανάτου, ώστε να είναι δυνατή η διαχείριση του λογαριασμού σας μόλις μετατραπεί σε "εις μνήμην". Μάθετε περισσότερα για τους υπεύθυνους λογαριασμού σε περίπτωση θανάτου και τι μπορούν να κάνουν». Διαθέσιμο στο: <https://www.facebook.com/help/1506822589577997> (15-11-2018).

που θα πενθήσει, θα μνημονεύσει και μοιραστεί αφηγήσεις για το νεκρό (Frost 2014).

Υπάρχουν επομένως δύο ξεχωριστοί τύποι σελίδων για τους ανθρώπους που έχουν πεθάνει: οι σελίδες που είναι αφιερωμένες στη μνήμη τους και μπορεί να συμμετάσχει κάποιος σε αυτές αρκεί να γίνει μέλος τους και τα ίδια τα προφίλ των αποθανόντων μελών της κοινότητας του Facebook. Η παρούσα διατριβή εστιάζει την προσοχή της στη δεύτερη κατηγορία.

Σημειώνεται ότι δεν διακρίνονται όλα τα προφίλ των νεκρών χρηστών από την ένδειξη «εις μνήμην». Εφόσον ένας χρήστης του δικτύου «φύγει» από τη ζωή, ένα μέλος της οικογένειάς του έχει το δικαίωμα να το δηλώσει στην πλατφόρμα και από τη στιγμή εκείνη κανείς δεν μπορεί να συνδεθεί με την ταυτότητα του κατόχου του λογαριασμού που δηλώθηκε ως νεκρός. Σε αντίθετη περίπτωση, το προφίλ παραμένει στατικό από την τελευταία του χρήση και οι ενήμεροι για το θάνατο του χρήστη περιορίζονται στα οικεία του πρόσωπα.

Το Facebook αναγνωρίζει το θάνατο και προάγει μία γόνιμη διαδικασία πένθους που αποτρέπει αυτό που σήμερα γνωρίζουμε ως κατάθλιψη, καθώς με την εφαρμογή της λειτουργίας των «εις μνήμην» λογαριασμών το μέσο φαίνεται να ενστερνίζεται την περίφημη διάκριση του Freud (1915) μεταξύ πένθους και μελαγχολίας (Αυδίκος 2016:192). Η αποτυχία κάποιου να πενθήσει, για το Freud οδηγεί σε μία κατάσταση μελαγχολίας η οποία, σε αντίθεση με το πένθος, διατηρεί το εγκαταλελειμμένο αντικείμενο στη ζωή μέσω του Εγώ (Freud 2017:43). Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η γενικευμένη έκφραση του πένθους και η συνεχής διαμεσολάβηση του θανάτου γεννούν μία καταθλιπτική κοινωνία, προδιατεθειμένη στο θρήνο. Σύμφωνα με τον Αριές (1988:53), η σύγχρονη στάση απέναντι στο θάνατο και τη λύπη περιβάλλονται από την αντίληψη ενός ταμπού, το οποίο προμηνύει την απομάκρυνση της ευτυχίας από το κοινωνικό σύνολο. Η λύπη, τον 20^ο αιώνα, κρύβεται προκειμένου να διαφυλαχθεί η συλλογική ευτυχία και τα υποκείμενα της εκάστοτε κοινωνίας έχουν την ηθική υποχρέωση να την προασπίσουν. Ως εκ τούτου, στο σημείο αυτό θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η παρουσία νεκρών στον ψηφιακό κόσμο έχει οδηγήσει στην απομάκρυνση του ταμπού, αλλά και στην απομάκρυνση της ευτυχίας.

Από μία άλλη άποψη όμως, η σύγχρονη αγωνία και φαντασίωση για την κατάκτηση της αθανασίας θέτει το ιδεολόγημα του Facebook υπό αμφισβήτηση. Για την Kübler-Ross (1979:55) «στο υποσυνείδητο μας είμαστε όλοι αθάνατοι», διότι αδυνατούμε να κατανοήσουμε ότι θα κληθούμε ν' αντιμετωπίσουμε το δικό μας θάνατο. Η προσπάθεια του Facebook να καταργήσει τη διχοτόμηση των κόσμων νεκρών και ζωντανών, δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αιφνιδιαστική, αν λάβουμε υπόψη ότι εξυπηρετεί αυτή την παγιωμένη και καθολική ανάγκη για νεότητα και αθανασία. Η διηνεκής ανάγκη για αθανασία έχει γίνει αποδέκτης πλήθους κριτικών, με πιο πρόσφατη εκείνη του Φράνκ Νταμούρ που συνέταξε δεκατρείς επιστολές, ασκώντας δριμύτατη κριτική στους συνιδρυτές της Google, Σεργκέι Μπριν και Λάρι Πέιτζ και κατηγορώντας τους για «μορταλισμό» με τον αγώνα τους υπέρ της «δολοφονίας του θανάτου». Όπως εξηγεί ο ίδιος, οι Σεργκέι Μπριν και Μαρκ Ζούκερμπεργκ ως συνιδρυτές του οργανισμού *Breakthrough Prize*, επιβραβεύουν με τρία εκατομμύρια δολάρια τους επιστήμονες που συμβάλλουν σε ανακαλύψεις γύρω από τους τρόπους επιμήκυνσης της ζωής (Νταμούρ 2018:35-36). Η είδηση αυτή φανερώνει ότι οι λόγοι για τους οποίους το Facebook συμβάλλει -ή καλύτερα επιδιώκει- τη διατήρηση της ψηφιακής παρουσίας του χρήστη μετά το θάνατο του, θα μπορούσαν να είναι περισσότερο μορταλιστικοί. Έτσι, η στάση του Facebook ν' ανάγει το χρήστη σ' έναν αθάνατο, που ουδεμία σημασία έχει η βιολογική του κατάσταση, θα μπορούσε να εξηγηθεί από τις ατέρμονες προσπάθειες της ανθρωπότητας «να σκοτώσει το θάνατο».

Άλλωστε, οι περιορισμοί της βιολογικής δομής του ανθρώπου αποτελούν ένα πρόβλημα του σύγχρονου κόσμου που επιχειρείται ν' αντιμετωπιστεί μέσω της τεχνολογίας, ήδη από τον περασμένο αιώνα, με τη βοήθεια της βιονικής και βιοτεχνολογίας. Σήμερα, όμως, ο *Homo Cyberneticus*, δηλαδή το υβριδικό υποκείμενο, αποτελεί τη νέα εκδοχή του ανθρώπου, ενός μετανθρώπου που έχει παραβλέψει τη συνθήκη της σωματικότητας του. Ο *Homo Sapiens* για τους υπέρμαχους του μετανθρωπισμού δεν είναι πάρα ένα ατύχημα της ανθρώπινης φύσης και, γι' αυτό το λόγο, παραχωρεί τη θέση στον μετανθρώπο, του οποίου το μοναδικό όριο θα είναι η ίδια η επιθυμία του (Πλεξίδης 2018:185-186).

Είναι πλέον ξεκάθαρο ότι οι νέες τεχνολογίες άνοιξαν ένα νέο δρόμο στη διατήρηση του δεσμού με τον νεκρό, τη διατήρηση της ψηφιακής του μνήμης, τη διεξαγωγή τελετουργιών και τη δημιουργία νέων ειδών περιεχομένου (Odom et al. 2010), όπως θα μελετηθούν στη συνέχεια. Σε αντίθεση με τον περασμένο αιώνα, όπου τα νεκροταφεία απομακρύνθηκαν από κάθε κατοικημένη περιοχή, σήμερα οι νεκροί «κυκλοφορούν» ανάμεσα στους ζωντανούς και η σύμπλεξη των δύο κόσμων μοιάζει ως αναπόφευκτη συνέχεια της ενοποίησης ιδιωτικού – δημοσίου, ψηφιακού – πραγματικού. Οι ιστότοποι εικονικών νεκροταφείων έθεσαν για πρώτη φορά το ζήτημα της μεταθανάτιας παρουσίας, όμως παρέμειναν έξω από την καθημερινότητα οποιουδήποτε χρήστη του Διαδικτύου δεν ήθελε να εμπλακεί με μία επίσκεψη στο νεκροταφείο. Το Facebook όχι μόνο αγνόησε αυτή τη βούληση, αλλά συγκρότησε με γοργούς ρυθμούς μία μεταθανάτια ψηφιακή κοινότητα η οποία αναμένεται να αυξηθεί μέχρι το 2098 σε έναν αριθμό που θα ξεπεράσει εκείνον των ζωντανών χρηστών (Brown 2016). Το μέλλον ενδεχομένως να φαντάζει μακρινό, όμως θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι θα επέλθει πολύ συντομότερα, αν λάβουμε υπόψη όχι μόνο πόσοι θάνατοι δεν έχουν δηλωθεί στο δημοφιλές μέσο, αλλά και την τρίτη ηλικία που έχει αρχίσει σιγά σιγά να συμμετέχει ενεργά στην κοινότητα του Facebook.

Με το πέρασμα του χρόνου, το Death 2.0 και οι ιστότοποι αφιερωμένοι στους νεκρούς πιθανότατα θα διεισδύσουν σε κάθε πτυχή της δυτικής ζωής. Αυτό δικαιολογεί και τη θέση του Miller (2000) ότι τα παραδοσιακά όρια μεταξύ της ιδιωτικής ζωής και του έξω κόσμου διαρρηγνύονται μέσω των νέων τεχνολογιών και ανατρέπουν ολοσχερώς τις αντιλήψεις περί διχοτόμησης (όπως αναφέρεται στο Gere 2016:184). Παρά το γεγονός ότι το Facebook δημιουργήθηκε ως τόπος συνάντησης και κοινωνικοποίησης ζωντανών και όχι ως τόπος συνάντησης της μνήμης και πένθους, οι ανησυχίες ότι εξελίσσεται στο μεγαλύτερο ψηφιακό νεκροταφείο που υπήρξε ποτέ εντείνονται ολοένα και περισσότερο, με έρευνες να φέρνουν στο φως πληροφορίες που αναφέρουν ότι περίπου 10.000 χρήστες πεθαίνουν κάθε μήνα (Hiscock 2014).

Κατά κάποιο τρόπο, όμως, θα μπορούσε να πει κανείς ότι οι νεκροί επιβάλλονται ακόμη κι εκεί όπου δεν είναι επιθυμητοί και η παρουσία τους δεν είναι ούτε ευπρόσδεκτη ούτε ανακουφιστική (Howarth 2000). Οι νεκροί

δραστηριοποιούνται ολοένα και περισσότερο στον υλικό πολιτισμό και διαπλέκονται με τους ζωντανούς με έναν περίπλοκο και αναγκαστικό τρόπο (Gere 2016:192). Η δυνατότητα αυτή θα συνεχίσει να υπάρχει και όπως ο Mike Kibbee σχεδίασε όχι μόνο ένα ψηφιακό νεκροταφείο, αλλά και τον προσωπικό του τάφο, δεν θα προκαλέσει καμία εντύπωση αν στο μέλλον, όπως επισημαίνει η Koktan (2017), ο χρήστης καλείται να σχεδιάσει την προσωπική του σελίδα μνήμης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης σαν να επρόκειτο για μία ψηφιακή διαθήκη στους οικείους του. Άλλωστε, έχει ήδη τη δυνατότητα να σχεδιάσει τη δική του κηδεία, όπως προσφέρεται από τις υπηρεσίες πολυάριθμων γραφείων τελετών (βλ. ενδεικτικά Harrell Funeral Homes 2018).

1.5 Ο Μετασχηματισμός των Τελετουργιών Θανάτου στον Κυβερνοχώρο

Οι τελετουργίες θανάτου εντάσσονται στα πλαίσια του σαφούς διαχωρισμού από τη ζωή (Gere 2016:179) και εντοπίζονται σε όλους τους πολιτισμούς, με σκοπό να εκφράσουν τα συναισθήματα των ζωντανών. Το Διαδίκτυο, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, υιοθέτησε μία πληθώρα τελετουργιών προκειμένου να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των πενθούντων. Ένα ερώτημα που απασχολεί το παρόν κεφάλαιο είναι εάν η μεταφορά των φυσικών τελετουργικών του πραγματικού κόσμου, σε υβριδικές μορφές υποκειμενικότητας, μπορεί να διατηρήσει τα πολιτισμικά της χαρακτηριστικά;

Σύμφωνα με τον Aries (1974), ο θάνατος είναι ένας τρόπος με τον οποίο η «φύση» απειλεί την «κουλτούρα» και μπορεί να «εξημερωθεί» μόνο μέσω των τελετουργιών του θανάτου που παραδοσιακά ακολουθούν οι κοινωνίες. Χαρακτηριστικό των παραδοσιακών τελετουργιών του θανάτου είναι ότι περιβάλλονται από μία μορφή ευλάβειας και πένθους, ενώ παράλληλα παρέχουν στους πενθούντες την ευκαιρία να θρηνήσουν και να εκφράσουν τα συλλυπητήρια τους στην οικογένεια (Kern et al. 2013). Οι τελετουργίες του θανάτου αποτελούν, έτσι, αναπόσπαστο μέρος της διαδικασίας πένθους και συμβάλλουν στην αναγνώριση της αποδοχής της απώλειας από την πλευρά των πενθούντων. Η δυναμική τους παρ' όλα αυτά μπορεί να είναι περιορισμένη,

καθώς προγραμματίζονται από τους οικείους του νεκρού, οι οποίοι παράλληλα βιώνουν ένα πρώιμο στάδιο του πένθους, όπου συνήθως αισθάνονται συντετριμμένοι από την απώλεια (Worden 2009:43).

Πριν την εμφάνιση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, η συνήθης εθιμοτυπική διαδικασία στις δυτικές κοινωνίες, μετά το θάνατο ενός ατόμου, ήταν η τελετουργία της κηδείας του λίγες ημέρες μετά, η συγκέντρωση συγγενών και φίλων στο σπίτι του αποθανόντα και τέλος η ταφή του. Κατά τη διάρκεια της κηδείας, μία φωτογραφία συνοδεύει το φέρετρο και εν συνεχεία τον τάφο του τεθνεώτος, ενώ οι παρευρισκόμενοι μοιράζονται ιστορίες και αναμνήσεις σχετικά με το νεκρό, παρέχοντας ψυχολογική υποστήριξη στους οικείους του. Μετά την ολοκλήρωση της κηδείας, οι παρευρισκόμενοι επιστρέφουν στο σπίτι τους χωρίς να φέρουν μαζί τους την εικόνα του νεκρού, αλλά μπορεί να συνεχίζουν να μιλούν για εκείνον (Koktan 2017). Στην κηδεία οι παριστάμενοι ήταν συνήθως η άμεση οικογένεια του νεκρού, καθώς και εκείνοι που είχαν προσκληθεί μέσω της ανακοίνωσης που αναρτούνταν δημόσια στην τοπική κοινωνία, όμως και πάλι ήταν στενά συνδεδεμένοι με τον αποθανόντα (Kern et al. 2013).

Με την έλευση των νέων τεχνολογιών, αυτές οι συμπεριφορές, αν και ακόμα έντονα ριζωμένες ιδιαίτερα στη δυτική αντίληψη και πρακτική, ενδέχεται να κινούνται στο Διαδίκτυο (Castro & González, 2012).

Οι «φίλοι» του νεκρού συνηθίζουν να συμμετέχουν σε τελετουργικές συμπεριφορές παρόμοιες με τις συμπεριφορές που θα εκδήλωναν σε έναν περίπατο, στην κηδεία του νεκρού, την επίσκεψη στο νεκροταφείο (Kern et al. 2013). Αντίστοιχα, τα σχόλια που αφήνουν οι χρήστες στο προσωπικό προφίλ του νεκρού παρομοιάζονται με τα λουλούδια που θα μπορούσε κάποιος να αφήσει στον τάφο κατά την επίσκεψη σε ένα νεκροταφείο (Castro & González, 2012). Επιπλέον, αν και δεν πρόκειται για τελετουργική διαδικασία, παρά μόνο για εθιμοτυπική κίνηση ενημέρωσης, από την πλευρά της οικογένειας του νεκρού, θα μπορούσε να παρατηρηθεί ένας μετασχηματισμός στην είδηση του θανάτου μέσω της παραδοσιακής εφημερίδας. Ειδικότερα, στη νέα γενιά, παρατηρείται ότι η παραδοσιακή νεκρολογία της εφημερίδας αντικαταστάθηκε από τις αναρτήσεις συγγενών, φίλων, ακόμη και αγνώστων που μνημονεύουν

από κοινού το νεκρό (Sofka 2009:160). Έτσι, ενώ τα παραδοσιακά τελετουργικά ανέκαθεν πραγματοποιούνταν ως μέρος της διαδικασίας του πένθους, η διαμεσολάβηση τους από την τεχνολογία καθιστά τη θλίψη μία ατέρμονη κατάσταση και μία κοινή – διαμοιρασμένη εμπειρία (Morehouse & Crandall 2014).

Η ενσωμάτωση αναμνηστικών και τελετουργικών πρακτικών από διαμεσολαβημένους χώρους ανέδειξε νέα έθιμα και τελετουργίες θανάτου, ακολουθούμενες από τις ανησυχίες των επιστημονικών κοινοτήτων για το μέλλον αυτών των μετασχηματισμών. Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι μερικά υποκατάστατα των παραδοσιακών τελετουργιών συνιστούν η αποστολή ενός σχολίου αντί στεφάνης, η έκφραση συναισθημάτων λύπης μέσω emoticons, η επίσκεψη ενός προφίλ αντί ενός κοιμητηρίου. Από το δημόσιο χαρακτήρα ενός κοινωνικού δικτύου, όπως το Facebook ή άλλου ιστότοπου, συνάγεται ότι τα τελετουργικά, οι συμπεριφορές και οι συμβολικές χειρονομίες, που πραγματοποιούνται συνήθως ιδιωτικά ή σε στενό κοινωνικό περίγυρο, μοιράζονται πλέον με ένα ευρύ φάσμα ατόμων, πολλοί από τους οποίους δεν γνωρίζουν ο ένας τον άλλον ή που ακόμη δεν γνώριζαν ούτε τον αποθανόντα. Πέρα λοιπόν από την αναγνώριση της «ψηφιακής ζωής» και του «ψηφιακού θανάτου», οι νέες μορφές τεχνολογίας έχουν δημιουργήσει μια μορφή Do-It-YourSelf (DIY) μέσα από την οποία ωθούν τους χρήστες να ενεργήσουν (Gibson 2007).

Είναι σαφές από τα παραπάνω ότι η τεχνολογία διαπερνά πολλές πτυχές της καθημερινής ζωής και όλα δείχνουν ότι οι μελλοντικές γενιές θα αντιμετωπίσουν ευαίσθητες καταστάσεις μέσω αυτής της αλληλεπίδρασης (Castro & González 2012). Η διαφορά μεταξύ των παραδοσιακών και ψηφιακών τελετουργικών έγκειται στο ότι οι δεύτερες είναι δημόσιες, εικονικές, «αιώνιες» και άμεσες (Kern et al. 2013). Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συνεπάγεται μία υπονόμηση των τελετουργιών από το σύγχρονο κόσμο, η οποία είναι δυνατό να δυσχεράνει τη στάση μας απέναντι στην ιδέα και το γεγονός του ίδιου του θανάτου (Aries 1974). Οι τελετουργίες θανάτου δομούνται από θρησκευτικές πεποιθήσεις και, αν και στο φυσικό κόσμο είναι εφήμερες, συνιστούν δραματοποιημένες αφηγήσεις που έχουν σκοπό να οριστικοποιήσουν το θάνατο και παράλληλα να

συμβάλλουν στην έκφραση του πένθους. Αντίθετα, στον ψηφιακό κόσμο, οι τελετουργίες μπορούν να είναι παρούσες κάθε χρονική στιγμή μέσω της δημοσιοποίησης των συναισθημάτων του πενθούντα και, μάλιστα, με σύγχρονα εργαλεία, όπως για παράδειγμα τα emoticons ως γλώσσα ηλεκτρονικής επικοινωνίας. Φαίνεται, επομένως, ότι η υπονόμηση των τελετουργιών στο σύγχρονο περιβάλλον στηρίζεται στις δυνατότητες των νέων τεχνολογιών να προσημειώσουν το θάνατο για αόριστο χρονικό διάστημα, πράγμα που καθιστά αμφίβολη τη νοηματοδότηση των τελετουργιών ως εθιμοτυπικό στοιχείο του ύστατου γεγονότος του θανάτου.

Κεφάλαιο 2

Ζητήματα Ψηφιακής Ταυτότητας

Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναλύθηκαν οι συνεχώς αυξανόμενοι τρόποι για την ανάμνηση του νεκρού και τη συντήρηση του δεσμού μαζί του που διευκολύνονται και διαμεσολαβούνται από την τεχνολογία. Ψηφιακά νεκροταφεία, μέσα κοινωνικής δικτύωσης και γραφεία τελετών προτείνουν ποικίλους τρόπους εκδήλωσης του πένθους, της ανάμνησης, του θρήνου και της αναζήτησης υποστήριξης. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ειδικότερα, φαίνεται να διαδραματίζουν έναν καθοριστικό ρόλο στο πένθος για την απώλεια ενός προσφιλούς προσώπου, εκπληρώνοντας διάφορες λειτουργίες για τους αποθανόντες και, παράλληλα, μεταβάλλοντας πραγματικές κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και κανόνες που σχετίζονται με το πένθος. Η τεχνολογία περιπλέκει την εμπειρία μας με το θάνατο, καθώς αλληλοσυνδέεται μαζί του με αναπάντεχο τρόπο (Massimi & Charise 2009, Massimi et al. 2011). Όπως τονίζει ο Lagerkvist (2013) «ο θάνατος έχει πραγματοποιήσει μια μεσολαβητική επιστροφή στη δημόσια σφαίρα», εννοώντας το χώρο του Διαδικτύου (όπως αναφέρεται σε Wagner, 2018:2).

2.1 Κατασκευή Ψηφιακής Ταυτότητας

Ένα κρίσιμο ερώτημα που γεννήθηκε από τον εξάπλωση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι *πώς η ταυτότητα του χρήστη στο Facebook επηρεάζει τη σχέση*

του με τους άλλους, είτε στον κυβερνοχώρο είτε στις επικοινωνίες πρόσωπο με πρόσωπο; Για να απαντηθεί το ερώτημα, θα πρέπει αρχικά να γίνει αποδεκτό ότι η κατασκευή της ταυτότητας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης πηγάζει από τη δημόσια αποκάλυψη και έκφραση του εαυτού. Με τον όρο ταυτότητα νοείται κάτι περισσότερο από το «ποιοι είμαστε». Δεν πρόκειται για την ευρύτερη έννοια της ταυτότητας που περιλαμβάνει πληροφορίες όπως το όνομα, ο τόπος διαμονής, το επίπεδο εκπαίδευσης, ο αριθμός δελτίου ταυτότητας ή άδειας οδήγησης, πρόσφατες αγορές προϊόντων και άλλα (Lessig 2006:39-46). Η έννοια της ταυτότητας προϋποθέτει αναγκαστικά την πολλαπλότητα της, λαμβάνοντας υπόψη την ποικιλία ρόλων που υιοθετούνται καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής (εθνικότητα, φύλο κ.α.) (Figueroa-Sarriera 2008:189,195). Μολονότι, όμως, η ταυτότητα λαμβάνει «σώμα» με τη γέννηση του ανθρώπου, η αλήθεια είναι ότι μπορεί να εκτείνεται από τη στιγμή της σύλληψης του (πριν τη γέννηση) αλλά και για ένα ακαθόριστο χρονικό διάστημα μετά το θάνατο του, όπως θα συζητηθεί παρακάτω.

Το χαρακτηριστικότερο γνώρισμα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι ότι το περιεχόμενο δημιουργείται από τους ίδιους τους χρήστες. Ο γεωγραφικός και ο ψηφιακός χώρος συγκλίνουν, με αποτέλεσμα οι χρήστες να δημιουργούν μία ταυτότητά με την οποία εκφράζουν τους τα συναισθήματά τους ενώπιον διαφορετικών, αλλά και αόρατων ακροατήριων (Patton et al. 2018). Έτσι, η «βιτρίνα της ψηφιακής ταυτότητας» στο Facebook κτίζεται μέσα από τις φωτογραφίες, τις αναρτήσεις και τα άμεσα μηνύματα που ανταλλάσσουν οι χρήστες με άλλους (Koktan 2017), τονίζοντας τον καθοριστικό ρόλο της αλληλεπίδρασης και του άλλου (Αυδίκος 2016:130).

Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπως το Facebook, νοηματοδότησαν διαφορετικά την έννοια της ταυτότητας και τη δομή των διαπροσωπικών σχέσεων. Τα μέλη του Facebook, πριν θέσουν σε χρήση την εφαρμογή, θα πρέπει να εγγραφούν στην υπηρεσία και κατόπιν μπορούν να δημιουργήσουν ένα προσωπικό προφίλ για να αλληλεπιδράσουν με άλλους χρήστες, τους οποίους μπορούν να προσθέσουν ως φίλους. Μπορούν να δημοσιεύουν ενημερώσεις κατάστασης ή άλλο περιεχόμενο (posts) με σκοπό να αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, να συμμετέχουν σε ομάδες καθώς και να κατηγοριοποιούν σε λίστες τις

επαφές τους. Οι χρήστες μέσω του προφίλ που δημιουργούν βρίσκονται σε μία διαρκή παραγωγή συναισθημάτων και αλληλεπίδρασης, που μετατρέπει το δημόσιο τόπο του Facebook σε έναν οικείο χώρο (Αυδίκος 2016:132).

Έτσι, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποτελούν έναν νέο τόπο συλλογικής έκφρασης και αφήγησης της ταυτότητας. Η ψηφιακή παρουσία των χρηστών μπορεί να οριστεί ως *«η σημασία του άλλου σε μια διαμεσολαβημένη επικοινωνία και η επακόλουθη έκφραση των διαπροσωπικών αλληλεπιδράσεών τους»*. Αυτό σημαίνει ότι η παρουσία στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αξιολογείται με βάση το βαθμό συνειδητοποίησης του άλλου σε μια επικοινωνιακή αλληλεπίδραση. Με άλλα λόγια, το άλλο μέρος σε μια δυάδα επικοινωνίας γίνεται αντιληπτό ως ένα «πραγματικό πρόσωπο», όμως η ψηφιακή παρουσία ως «πραγματική» αντίληψη μπορεί να παραμείνει ακόμη και όταν ο ίδιος ο χρήστης δεν υπάρχει ως φυσική παρουσία, δηλαδή και μετά το θάνατο του (Castro & González 2012).

Σε ορισμένες περιπτώσεις δε, η ταυτότητα του ατόμου είναι δυνατό να συντίθεται ακόμη και πριν έλθει στον κόσμο ως βιολογικό σώμα, μέσω της μητέρας του. Η αφήγηση μίας εγκυμοσύνης στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δεν είναι σπάνιο φαινόμενο, όπως ούτε και ο διαμοιρασμός φωτογραφιών του βρέφους μόλις λίγες μέρες, μήνες ή μερικά χρόνια από τη γέννηση του, αλλά σίγουρα πριν δημιουργήσει τη δική του ταυτότητα στο μέσο. Ο τρόπος που διαμοιράζονται αυτές οι πληροφορίες για τα άτομα που δεν είναι σε θέση να αυτοαναφερθούν εξετάζεται από τους Leaver & Highfield (2016) σε μία μελέτη που έγινε πρόσφατα εστιάζοντας στα δύο άκρα της ταυτότητας, από την εγκυμοσύνη μέχρι την κηδεία, όπως απεικονίζονται στο Instagram. Η αναπτυξιακή προοπτική της αλληλεπίδρασης ανθρώπου και ηλεκτρονικού υπολογιστή (Human Computer Interaction-HCI) στηρίχθηκε ακριβώς σε αυτή την ιδέα, ότι η τεχνολογία επηρεάζει πολυσχιδώς τον τρόπο που σκεφτόμαστε και αισθανόμαστε από τη σύλληψη μέχρι το θάνατο (Massimi et al. 2011). Καθίσταται επομένως σαφές ότι το άτομο που δεν είναι παρόν στο κοινωνικό δίκτυο (είτε γιατί δεν έχει ακόμη γεννηθεί, είτε γιατί είναι νεκρό) δεν είναι σε θέση να λογοκρίνει ή να παρακολουθήσει ό, τι λέγεται για το ίδιο (Marwick & Ellison 2012).

Με την ανάδυση του Web 2.0. και την εγκαθίδρυση του στις δυτικές κοινωνίες, το θέμα της επέκτασης της ψηφιακής ταυτότητας σε μία μεταθανάτια ψηφιακή ταυτότητα δεν μπορεί να παραγνωριστεί. Ο θάνατος έχει λάβει μία νέα μορφή αλληλεπίδρασης και η online παρουσία του νεκρού σημαίνει αυτόματα τη μετατροπή του σε μία αθάνατη κατάσταση, μετά το θάνατο του ανθρώπινου ομολόγου του. Επιπλέον, εφόσον ένας χρήστης μπορεί να αλληλεπιδράσει με έναν άλλον με δημόσιες αναρτήσεις στο προσωπικό του προφίλ στο Facebook, τότε και η ψηφιακή του ταυτότητα σε ένα βαθμό τίθεται εκτός ελέγχου του (Koktan 2017). Αντίστοιχα, η ταυτότητα του νεκρού χρήστη, εφόσον συνδέεται με τους άλλους μετά το θάνατο του, παύει να ελέγχεται από τον ίδιο. Ο μετασχηματισμός της ταυτότητας από την παρέμβαση άλλων χρηστών οδηγεί αναπόφευκτα στη σκέψη ότι οι αναρτήσεις στο προφίλ ενός αποθανόντα μπορούν να διαμορφώσουν τον τρόπο με τον οποίο εκπροσωπείται η ταυτότητα του. Για παράδειγμα, προσφερόμενα αντικείμενα που σχετίζονται με το θάνατο του (λουλούδια, επιστολές κ.α.) χρησιμεύουν στην δημιουργία μίας κοινωνικά κατασκευασμένης μεταθανάτιας ταυτότητας, που συντίθενται μέσα από μια διαδικασία επιμέλειας και προβληματισμού του πενθούντα (Moncur & Kirk 2014).

Τα δεδομένα στον κυβερνοχώρο παράγονται από τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των φυσικών αντικείμενων, των παραγόντων ή/και του περιβάλλοντος, αλλά μπορούν να παραχθούν και από την επεξεργασία, δηλαδή από την παρέμβαση των χρηστών οι οποίοι προσθέτουν μεταδεδομένα στη βάση δεδομένων ή επισημαίνουν αντικείμενα, όπως φωτογραφίες, βίντεο, ιστοσελίδες κ.α. (Trurilli & Floridi 2009). Η ανάρτηση περιεχομένου παρέχει τη δυνατότητα διάχυσης της πληροφορίας σε πολλαπλούς παραλήπτες ταυτόχρονα (Αυδίκος 2016:145), συγκροτώντας μία ατομική ταυτότητα στον ψηφιακό κόσμο. Έτσι, αν και οι χρήστες κατασκευάζουν την ταυτότητα τους όσο είναι ζωντανοί, με το Web 2.0 η ταυτότητα όχι μόνο παραμένει ψηφιακά ζωντανή, αλλά είναι πιθανό να μετασχηματιστεί ή να διαστρεβλωθεί, καθώς άλλοι χρήστες δημοσιεύουν περιεχόμενο γι' αυτή (Brubaker et al. 2013).

Ένα επιπλέον παράδειγμα είναι η δυνατότητα που δίνεται να ελέγχεται το προφίλ του νεκρού πλέον χρήστη από τον υπεύθυνο που όρισε σε περίπτωση

θανάτου του. Πρόκειται για έναν «αρχαιοφύλακα» που καλείται να διαφυλάξει τα προσωπικά δεδομένα του αποθανόντος και να διασφαλίσει τη διατήρηση της ακεραιότητας της ταυτότητας του. Εφόσον τα δεδομένα μπορούν να παραμείνουν αναλλοίωτα στον κυβερνοχώρο, τότε η διαχείριση τους εξαρτάται από τον «αρχαιοφύλακα», τις αξίες και τους ηθικούς κανόνες που τον χαρακτηρίζουν (Odom et al. 2010). Τίθεται, επομένως, ένα νέο ηθικό ζήτημα το οποίο αφορά μία πιθανή διαφοροποίηση ή μία νέα κατασκευή της ταυτότητας του νεκρού από πλευράς του υπευθύνου.

Απαντώντας στο ζήτημα αυτό, οι Acker & Brubaker (2014) τονίζουν ότι τα στοιχεία του αποθανόντος παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αδιαφανή από τη δημοφιλή πλατφόρμα, καθώς το ζήτημα της μελλοντικής διαχείρισης των πληροφοριών του νεκρού χρήστη παραμένει ακαθόριστο από την πολιτική απορρήτου. Το Facebook επιτρέποντας μεταθανάτιες πρακτικές κοινωνικής δικτύωσης με βάση τις ρυθμίσεις του χρήστη όσο ήταν εν ζωή, επιτρέπει ενδεχομένως στον υπεύθυνο λογαριασμού να εξουσιάσει και να υπονομεύσει την ψηφιακή κληρονομιά του νεκρού.

2.2 Μία Μεταθανάτια Ταυτότητα Εκτός Ελέγχου

Μιλώντας για την ιδιωτικότητα και την προστασία των δεδομένων του χρήστη μπορεί να γίνει λόγος για την πιθανότητα όχι μόνο διαφοροποίησης, αλλά και κλοπής της ταυτότητας του. Η κλοπή ταυτότητας συμβαίνει όταν κάποιος χρησιμοποιεί πληροφορίες ενός άλλου προσώπου για προσωπικό κέρδος ή στόχο (Al-Daraiseh et al. 2014). Η κατασκευή μιας ψηφιακής ταυτότητας σε ένα ή περισσότερα μέσα ενέχει τον κίνδυνο κλοπής της, μετά το θάνατο του χρήστη, ως φυσικό επακόλουθο της παρουσίας στο Διαδίκτυο (McEwen & Scheaffer, 2013). Στο σημείο αυτό τίθενται σημαντικά ερωτήματα, αναφορικά με τη σύνδεση με άλλους χρήστες και το διαμοιρασμό ή την απόκτηση πληροφοριών, τις οποίες ο αποθανών δεν προέβλεψε να καθορίσει με τις ρυθμίσεις απορρήτου του κοινωνικού δικτύου, βαλλόμενος από έναν αιφνίδιο θάνατο.

Στους όρους χρήσης του Facebook δεν υπάρχει καμία διάταξη που να τερματίζει ρητά τη συμβατική συμφωνία μεταξύ του μέσου και ενός χρήστη που πεθαίνει.

Εν τούτοις, το Facebook αναγνωρίζει τα ηθικά διλλήματα που εγείρονται για τους οικείους του νεκρού και τη βούληση του ίδιου, με την παραμονή ενός λογαριασμού «εις μνήμην» του στην πλατφόρμα. Καλεί τους χρήστες να σεβαστούν την όποια επιθυμία του νεκρού, είτε πρόκειται για διαγραφή του λογαριασμού του, είτε για μετατροπή σε χρονολόγιο στη μνήμη του και διευκρινίζει ότι λόγω της έλλειψης ενός νομικού πλαισίου που αφορά την κληρονόμηση των ψηφιακών περιουσιακών στοιχείων ενός χρήστη, όπως ενός λογαριασμού email ή ενός προφίλ στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, το ίδιο προσπαθεί να κάνει την κατάσταση ευκολότερη (Facebook 2017a). Παράλληλα, το μέσο τονίζει ότι δεν προτίθεται να μοιραστεί το περιεχόμενο του προφίλ του νεκρού, παρά μόνο με δικαστική εντολή και σχετικό αίτημα εξουσιοδότησης από τον αιτούντα, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι θα παράσχει τελικά το περιεχόμενο (Facebook 2017b). Ωστόσο τα κριτήρια αξιολόγησης του αιτήματος, ώστε να εκτιμηθεί η διακριτική ευχέρεια της εταιρείας, δεν είναι διαθέσιμα.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι το ψηφιακό «σπίτι» του χρήστη διατηρεί την ίδια αισθητική εμφάνιση που είχε και πριν το θάνατο του, οι επισκέπτες στο προφίλ του νεκρού τους φίλου μπορούν να συναντήσουν φωτογραφίες, videos, αναρτήσεις και κάθε είδους αλληλεπίδραση που είχε ο χρήστης μέχρι τη στιγμή του θανάτου του. Στο σημείο αυτό παρατηρείται ένας μετασχηματισμός των παραδοσιακών γραπτών κειμένων που συνήθιζε να αφήνει πίσω του ο νεκρός, ευρισκόμενα σε σκληρούς δίσκους και αποθηκευμένα αρχεία (Massimi & Charise 2009). Αυτό επιβεβαιώνει την άποψη του Πλεξίδα (2018:185) ότι ο άνθρωπος στη μεταμοντέρνα εποχή δεν είναι παρά ένα πληροφοριακό συμβάν, του οποίου η προσωπικότητα συγκροτείται από πληροφοριακά δεδομένα που συντονίζονται και ερμηνεύονται. Αυτή η ψηφιακή του αθανασία ή «υβριδική θνησιμότητα», όπως την ονομάζουν οι Moreman & Lewis (2014:2), θα μπορούσε να σημαίνει ότι τα ψηφιακά ίχνη του χρήστη μπορούν να παραμείνουν στον κυβερνοχώρο για ένα αόριστο χρονικό διάστημα (Frost 2014) εγείροντας σημαντικά ερωτηματικά για τη βούληση του ίδιου εάν ήταν εν ζωή. Ακόμη, λοιπόν, και αν δεν διανέμονται αμιγώς προσωπικές πληροφορίες του χρήστη, όπως τα άμεσα μηνύματα που αντάλλαξε, ένα μεγάλο μέρος των προσωπικών του δεδομένων βρίσκεται στη διάθεση των «φίλων» που διατηρούσε εν ζωή.

Κατά γενική ομολογία, οι «φίλοι» που διατηρεί ένας χρήστης στο Facebook δεν περιορίζονται στο στενό ορισμό της έννοιας, αλλά περιλαμβάνουν μια μεγάλη ποικιλία σχέσεων όπως συμμαθητές, άγνωστοι, συνάδελφοι, κ.α. (Eberts 2014:26, Pennington, 2017). Στο πλαίσιο αυτό, είναι προφανές ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης παρέχουν τη δυνατότητα στο χρήστη να έλθει αντιμέτωπος με τον προσομοιωθέντα θάνατο κάποιου με τον οποίο δεν ήταν στενά συνδεδεμένος ή ήταν δημόσιο πρόσωπο (Gibson 2017, Pennington, 2017). Παρ' όλα αυτά, έχει υποστηριχθεί ότι το Facebook συντηρεί υπάρχοντες δεσμούς και συχνά χρησιμοποιείται ως μέσο χαρτογράφησης για τη δικτύωση με νέα πρόσωπα ή μακρινούς δεσμούς (Αυδίκος 2016:137). Το περιεχόμενο που έχει δημιουργηθεί από το νεκρό αναγιγνώσκεται οποιαδήποτε χρονική στιγμή και χωρίς γεωγραφικούς περιορισμούς, ανασύρει την έκφραση του πένθους στο δημόσιο βίο και την εντάσσει στα πλαίσια της καθημερινότητας. Οι πενθούντες είναι ορατοί για όλους μέσα από ψηφιακά «χωριά», όπως το Facebook, ενώ οι μνήμες και τα συναισθήματα διαμοιράζονται με ανθρώπους που γνωρίζουν, αλλά και με άλλους που δεν γνώρισαν ποτέ το νεκρό.

Δεδομένης της ποικιλομορφίας των σχέσεων που συγκροτούνται εντός του δυναμικού μέσου, ένα σημαντικό ερώτημα για την παρούσα διατριβή είναι *ποιος ελέγχει τα δεδομένα ενός αποθανόντος ατόμου στο Facebook*; Μία πρώτη απάντηση στο ερώτημα θα ήταν ότι οι βάσεις δεδομένων του Facebook κατέχουν ήδη όλες τις πληροφορίες του. Δεν πρόκειται όμως για μία νέα πληροφορία, αν αναλογιστεί κανείς ότι, με την εγγραφή του στο δίκτυο, ο χρήστης καλείται να επιλέξει ένα κουτάκι αποδοχής όρων, με το οποίο παραδίδει νόμιμα τα δεδομένα του στην εταιρεία. Στο πλαίσιο της HCI, οι ποικίλες τεχνολογικές εφαρμογές που χρησιμοποιούνται καθημερινά, όταν διακόπτονται από το θάνατο, μετατρέπονται σε ένα προβληματικό μέρος για τον (ζώντα) χρήστη. Μετά το θάνατο του, το άτομο συνεχίζει να αλληλεπιδρά με την τεχνολογία, χωρίς όμως να είναι σε θέση να ελέγξει ό,τι παράγεται. Οικεία και άγνωστα πρόσωπα συμμετέχουν σε μία διαδικασία αλληλεπίδρασης που υπόσχεται έναν πολλαπλασιασμό τεχνολογικά μεσολαβούμενων ταυτοτήτων μετά το θάνατο του χρήστη (Massimi & Charise 2009).

Ένα επιπλέον ζήτημα το οποίο ενδέχεται να θέσει σε κίνδυνο τα προσωπικά δεδομένα των νεκρών χρηστών του Facebook είναι η παρουσία αγνώστων ή/και trolls¹³ στο προφίλ του. Έχει παρατηρηθεί ότι η ένταξη του θανάτου στις εφημερίδες κατά την πρώιμη ακόμη εποχή τους, μέσω των επικήδειων ανακοινώσεων, προσέλκυσε το ενδιαφέρον των αναγνωστών πιθανότατα λόγω του απαγορευμένου χαρακτήρα του θανάτου (Aries 1974). Σχεδόν μισό αιώνα αργότερα, η De Groot (2014) πρότεινε τον όρο *emotional rubbernecker* για να προσδιορίσει το άτομο το οποίο επισκέπτεται ένα προφίλ αποθανόντος στο Facebook, ενώ δεν το γνώριζε. Τονίζει ότι συνήθως οι επισκέπτες αυτών των προφίλ ενημερώνονται από τις ειδήσεις και τα μηνύματα που αποστέλλουν είναι συνήθως συμπάραστασης. Η κίνηση τους φαίνεται μάλιστα να τους προσφέρει ένα βήμα και να μοιραστούν την εμπειρία τους για έναν παρόμοιο θάνατο, που δεν είχαν την ευκαιρία νωρίτερα να πενήσουν (De Groot 2014).

Η αλληλεπίδραση μεταξύ ανθρώπου και υπολογιστή όσον αφορά το ευρύ φάσμα της θανατολογίας παραμένει ένα σχεδόν ανεξερεύνητο πεδίο στη βιβλιογραφία. Η HCI ώθησε τους Massimi & Charise (2009) να εισάγουν ένα νέο ερευνητικό πεδίο, που το ονόμασαν «Thanatosensitivity», με σκοπό να τονίσουν την αλληλεπίδραση μεταξύ των ερευνητών της HCI, των συστημάτων πληροφορικής και των ζητημάτων που σχετίζονται με το θάνατο. Δεδομένου ότι, σε αντίθεση με τα φυσικά περιουσιακά στοιχεία, η ψηφιακή κληρονομιά δεν προστατεύεται από κανέναν μηχανισμό, για τους δύο ερευνητές η διαχείρισή της αποτελεί ένα μείζον πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπιστεί, καθώς οι επιθυμίες του τεθνεώτος παραμένουν άγνωστες για την πλειοψηφία των περιπτώσεων. Η Thanatosensitivity καλείται να αντιμετωπίσει το θάνατο μέσω της HCI, ως ένα κρίσιμο εργαλείο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί στη διαμόρφωση και την αξιολόγηση πιθανών προβλημάτων σχεδίασης της τεχνολογίας και να προτείνει τρόπους βελτίωσης της. Με βάση τα παραπάνω και δεδομένου ότι οι ιδιωτικές πληροφορίες στο Facebook είναι εύκολο να προβληθούν σε τρίτους, εφόσον είναι δημόσιες, είναι ευνόητο ότι άγνωστοι στον αποθανόντα χρήστες θα μπορούσαν να κλέψουν και στη συνέχεια να διαμοιράσουν τις πληροφορίες του.

¹³ Troll χαρακτηρίζεται ο χρήστης που προσθέτει εσκεμμένα ένα ενοχλητικό μήνυμα στο Διαδίκτυο, με σκοπό να προκαλέσει προβλήματα ή να ελκύσει την προσοχή των άλλων χρηστών.

Θα πρέπει ακόμη να αναφερθεί η δυνατότητα η οποία παρέχεται από το Facebook στο χρήστη, όσο ακόμη είναι εν ζωή, να αιτηθεί την διαγραφή του προσωπικού του λογαριασμού με το θάνατο του. Απαραίτητη προϋπόθεση για να ολοκληρωθεί μία διαγραφή είναι η ενημέρωση του μέσου από κάποιον άλλο χρήστη του, με προαιρετική τη δυνατότητα αποστολής του πιστοποιητικού θανάτου (Facebook 2018c). Σε αυτή την περίπτωση, ο αποθανών χρήστης τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το ορατό προφίλ του Facebook, εγκαταλείπει την ψηφιακή ζωή οριστικά. Το γεγονός αυτό, όμως, δεν μπορεί να εκληφθεί και ως μία εξασφάλιση της διαγραφής των δεδομένων του. Ακόμη και εάν οι χρήστες εγκαταλείψουν μία οποιαδήποτε υπηρεσία στο Διαδίκτυο, υπάρχουν σοβαρές ανησυχίες σχετικά την προστασία της ιδιωτικότητας τους, καθώς δεν παρέχεται καμία απολύτως εγγύηση ότι οι πληροφορίες τους θα διαγραφούν από τη βάση δεδομένων του δικτύου (Welinder 2012).

Συμπερασματικά, οι τεχνολογίες του κυβερνοχώρου χαρακτηρίζονται από την καταγραφή, επεξεργασία και μεταφορά πληροφοριών. Ο έλεγχος των δεδομένων ενός αποθανόντα του Facebook φαίνεται να εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια του μέσου, των φίλων που διατηρεί και του υπεύθυνου διαχείρισης που τυχόν όρισε. Ακόμη και στη μοναδική περίπτωση που αιτείται τη διαγραφή του προφίλ του μετά το θάνατο του, δεν μπορεί να είναι βέβαιος εάν το αίτημα αναφοράς του θανάτου θα αποσταλεί από κάποιον φίλο του ή, εν τέλει, εάν αυτό θα σημάνει και την οριστική διαγραφή των προσωπικών του δεδομένων. Έτσι, η παραμονή της ψηφιακής παρουσίας στον κυβερνοχώρο εγείρει σημαντικά ηθικά διλλήματα που αφορούν τις πρακτικές που χαρακτηρίζουν την ίδια τη φύση των νέων τεχνολογιών. Καθίσταται σαφές ότι η παραμονή των προσωπικών δεδομένων του χρήστη στο Διαδίκτυο μετά το θάνατο του απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή τόσο σε επίπεδο τεχνολογιών σχεδιασμού, όσο και αντίληψης των σχεδιαστών για τα θέματα πνευματικής ιδιοκτησίας.

2.3 Η Ψηφιακή Γέννηση μίας Πένθιμης Ταυτότητας

Οι πιο δύσκολες απώλειες της ζωής, εκείνες των οικείων προσώπων, μας οδηγούν σε μία αίσθηση να αναζητούμε ποιοι είμαστε και εντείνουν τις προσπάθειες μας να αναδιαμορφώσουμε, όχι μόνο τον εαυτό μας, αλλά και τον κόσμο (Hall 2014). Όπως παρουσιάστηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, οι προοπτικές του Διαδικτύου τείνουν να αναδεικνύουν μια νέα δυναμική, μέσω της οποίας οι πενθούντες συμμετέχουν στην επικοινωνία με τον θανόντα και παράλληλα ενισχύουν μία κοινοτική εμπειρία, αφού η επικοινωνία τους είναι ορατή σε όλους (Chuch 2013). *Πώς μπορεί όμως η επικοινωνία με το θανόντα να διαμορφώσει την ταυτότητα του πενθούντα;*

Το πένθος, δηλαδή η αντίδραση στην απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου ή μίας ιδέας (Freud 2017:8) είναι από τις πιο αγχωτικές εμπειρίες της ζωής (Patton et al. 2018) και αποτελεί την βιαιότερη έκφραση των πιο αυθόρμητων συναισθημάτων (Aries 1974). Παρά τις μεταβάσεις που παρατηρήθηκαν στον ιδιωτικό και το δημόσιο βίο, το πένθος παραμένει ένα θεμελιώδες και αναπόσπαστο τμήμα της ανθρώπινης ζωής και απόρροια των συναισθηματικών δεσμών που καλλιεργούνται καθ' όλη τη διάρκειά της (Hall 2014). Το πανανθρώπινο συναίσθημα του πένθους αποτελεί εν γένει μια φυσική ανθρώπινη απάντηση στον διαχωρισμό, το θάνατο ή την απώλεια και ιδιαίτερα στην απώλεια ενός προσφιούς προσώπου (Buglass 2010). Η απόσταση μεταξύ ζωντανών και νεκρών αίρεται μέσω του πένθους και του θρήνου, ως μία αίσθηση διατήρησης του έσχατου δεσμού των δύο κόσμων (Πλεξίδης 2015:31).

Στις προβιομηχανικές κοινωνίες, η έκφραση του πένθους για την απώλεια ενός μέλους της οικογένειας φαίνεται να αποτελούσε κοινωνική επιταγή και επηρέαζε την τοπική κοινότητα στο σύνολο της. Το πένθος όχι μόνο όφειλε να εκφραστεί δημοσίως, αλλά συνιστούσε και μία ανώτατη μορφή θλίψης (Walter 2015, Aries 1974). Η απομόνωση της οικογένειας του νεκρού ήταν μία συνήθης διαδικασία μέχρι και το 19^ο αιώνα, με απώτερο σκοπό να της επιτραπεί να βιώσει τη βαθιά θλίψη της απώλειας, αλλά και σε ηθικό επίπεδο να μην λησμονήσει τον αποθανόντα πολύ σύντομα (Aries 1974).

Με την ανάδυση του 20^{ου} αιώνα και τη διεύρυνση των αστικών κοινωνιών φαίνεται ότι το άτομο όχι μόνο ήρθε πιο κοντά με τον επικείμενο θάνατο του (Aries 1974), αλλά και η έκφραση του πένθους διαφοροποιήθηκε και μεταλλάχθηκε σε μία εξ ολοκλήρου ιδιωτική εμπειρία. Στη νεωτερικότητα, τα στενά κοινωνικά δίκτυα κατακερματίζονται και καθοριστικό ρόλο γι' αυτό φαίνεται να έχει ο γεωγραφικός διασκορπισμός. Οι κοινωνικές σχέσεις τείνουν να είναι απρόσωπες και η θλίψη συνιστά μία αμιγώς ιδιωτική εμπειρία (Walter 2015), οι δε κοινωνικές νόρμες γύρω από το πένθος τείνουν προς την υπόθεση ότι η θλίψη θα επιλυθεί όταν οι επιζώντες φθάσουν στο σημείο όπου θα μπορούν να αποσπαστούν συναισθηματικά από το νεκρό και να διατηρήσουν την ανάμνηση του ως αναπόσπαστο μέρος της δικής τους ζωής (Howarth 2000). Αυτό σημαίνει ότι στη νεωτερικότητα επικρατεί η αντίληψη ότι ο πένθων, προκειμένου να διαπεράσει επιτυχώς τη διαδικασία του πένθους, οφείλει να αποδεχτεί το θάνατο του προσφιλούς του προσώπου και, παράλληλα, να αφήσει το νεκρό να «φύγει» (Patton et al. 2018; Silverman & Klass 1996, Aries 1974, Howarth 2000).

Οι νέες κοινωνικές συμβάσεις απαιτούν από το πένθος να κρυφτεί και αυτός είναι ένας από τους λόγους που ο θάνατος καθιερώθηκε ως ένα μεγάλο ταμπού στην εποχή μας και σπάνια συζητείται δημόσια (Aries 1974, Walter 1991, Kern et al. 2013). Εκείνο που πάντα υπαγορεύονταν από την ατομική συνείδηση ή την κοινωνική υποχρέωση είναι πλέον απαγορευμένο. Η θλίψη όχι μόνο πρέπει να κρύβεται, αλλά και να μην βιώνεται, αντίστοιχα με μη συναισθηματική εμπλοκή του προσωπικού ενός νοσοκομείου στην περίθαλψη του ασθενή. Ηθικές απαγορεύσεις ορίζουν ότι οι ζωντανοί δεν επιτρέπεται να κλαίνε ή να τους λείπει ο νεκρός. Είναι φανερό ότι η σύγχρονη κοινωνική παθολογία έγκειται στην απομάκρυνση του θανάτου από την καθημερινή ζωή, στην απαγόρευση του πένθους και του δικαιώματος να κλάψει κάποιος για την απώλεια του αγαπημένου του προσώπου (Aries 1974). Το πένθος συνιστά, έτσι, ένα ακόμη ταμπού του σύγχρονου κόσμου και βιώνεται με μοναχικό τρόπο, καθώς οι έντονες εκδηλώσεις του είναι πιθανό να προκαλέσουν την απέχθεια αντί του οίκτου (Aries 1988:51). Οι σύγχρονες αντιλήψεις για την «επίλυση» του πένθους οικοδομήθηκαν πάνω σε μία σειρά θεωριών και κατηγοριοποιήσεων, οι οποίες συχνά επικρίθηκαν, όμως επέτυχαν να περιπλέξουν τη διαδικασία του πένθους

με άλλες ψυχικές διεργασίες και νόσους που καθιέρωσαν το ταμπού του θανάτου.

Ένας παράγοντας που καθιστά το γεγονός του θανάτου τόσο αγχωτικό είναι η αίσθηση της αδυναμίας που μπορεί να προκαλέσει (Worden 2009:21). Έχει υποστηριχθεί ότι εκείνο το οποίο μας καθηλώνει στο πένθος δεν είναι η απώλεια του άλλου, αλλά η απώλεια του ίδιου μας του εαυτού μέσα από το θάνατο του (Ricouer 2004:359, Sofka 1997, Moss, 2004), καθώς ο πραγματικός θάνατος διενεργείται μέσα από μία ατομική διαδικασία πένθους, όχι μόνο για το θάνατο του άλλου, αλλά και για τον ίδιο τον εαυτό του πενθώντας (Baudrillard 2008:105). Ο Freud πρώτος επισήμανε αυτή τη θεώρηση, υποστηρίζοντας ότι η απώλεια του αντικειμένου συνιστά την απώλεια του ίδιου του Εγώ το οποίο ταυτίζεται μαζί του, εξ αιτίας μία ναρκισσιστικής προδιάθεσης του ατόμου (Freud 2007:18).

Η θέση των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών επιτάσσει ο επιζών να κρύψει τη θλίψη του, να απαρνηθεί την κοινωνική απομόνωση που ενδεχομένως απαιτεί η συναισθηματική του κατάσταση, να συνεχίσει χωρίς παύση τη ζωή του, να διατηρήσει τις κοινωνικές του επαφές, την εργασία του και τις δραστηριότητες αναψυχής, διότι διαφορετικά θα οδηγηθεί αναπόφευκτα στην αποφυγή της πραγματικότητας (Aries 1974). Σε αυτό το πλαίσιο, ο Rosenblatt (2017) δίνει το παράδειγμα ενός γονέα που έχασε το παιδί του, γεγονός, όμως, το οποίο στο χώρο εργασίας του απαιτήθηκε να μην επηρεάζει δυσμενώς την αποδοτικότητα του. Τονίζει ότι χάρη σε ανάλογα με αυτό παραδείγματα οφείλουμε να αναρωτηθούμε εάν η παθολογία της διαδικασίας του πένθους, για την οποία έχει γίνει λόγος, πρέπει να εξεταστεί ως προς το χρονικό διάστημα που θρηνεί κάποιος ή ως προς αυτό που αναμένεται ή είναι απαραίτητο να θρηνήσει.

Η εντύπωση ότι αφήνοντας το νεκρό να «φύγει», αποβάλλουμε παράλληλα και μία πτυχή του δικού μας εαυτού, εγείρει ερωτηματικά σχετικά με την ταυτότητα που ενέχουν οι κοινωνικοί ρόλοι που λαμβάνουμε ως υποκείμενα και ως συλλογικότητες. Ένας γονέας, όπως στο παραπάνω παράδειγμα, που χάνει το παιδί του, παύει να είναι γονέας; Καθώς ο θάνατος οδηγεί στην αφαίρεση ενός ρόλου και μίας αίσθησης του εαυτού, μετά από μία απώλεια καλούμαστε να ανακατασκευάσουμε την υπάρχουσα ταυτότητα μας ή να κατασκευάσουμε μία

νέα. Έτσι, η διαπραγμάτευση με τους άλλους και τον ίδιο μας τον εαυτό αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα μίας τέτοιας διαδικασίας.

Γύρω στα τέλη του 20^{ου} και στην ανατολή του 21^{ου} αιώνα, τα ψηφιακά μέσα φαίνεται να επαναφέρουν τη δημόσια εμπειρία στο πένθος, που έσβησε μαζί με τις τοπικές κοινότητες της προβιομηχανικής εποχής (Walter 2015, Eberts 2014:28). Η βιομηχανική περίοδος προηγείται του ψηφιακού πολιτισμού και το πένθος στο Διαδίκτυο αποτελεί πλέον μία κανονικοποιημένη καθημερινή διαδικτυακή αλληλεπίδραση (Leaver & Highfield 2016). Η εμπειρία του πένθους όλο και περισσότερο γίνεται μία δημόσια εμπειρία μέσω του Facebook και άλλων ιστότοπων κοινωνικής δικτύωσης (Morehouse & Crandall 2014) και ως εκ τούτου παρατηρείται μία επιστροφή στις κοινότητες, η οποία υποδεικνύει ότι η σύγχρονη εμπειρία του «απομονωμένου θανάτου» έχει παρέλθει. Οι εικόνες και τα γεγονότα του θανάτου διαμεσολαβούνται πλήρως από τεχνολογίες επικοινωνίας και είναι προσβάσιμα σε μεγάλο αριθμό ατόμων ανά τον κόσμο (Gibson 2007). Παρά το γεγονός, όμως, ότι την τελευταία δεκαετία μία πληθώρα ερευνών άρχισε να εξετάζει το ζήτημα του πένθους στο Διαδίκτυο, οι μελετητές επισημαίνουν τη σημαντική έλλειψη εμπειρικών αποδεικτικών στοιχείων σχετικά με το βαθμό επιρροής των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη διαδικασία του πένθους (Frost 2014).

Το Facebook ως ένα μοναδικό επικοινωνιακό και κοινωνικό φαινόμενο ασκεί σημαντική επίδραση όχι μόνο στην κατασκευή της ταυτότητας του χρήστη, όπως προαναφέρθηκε, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται και μεταλλάσσεται η κοινωνική του συμπεριφορά. Η δημόσια και αμφίδρομη επικοινωνία διαμορφώνει ένα νέο πλαίσιο, στο οποίο όλοι μπορούν να συμμετέχουν στη θλίψη για το θάνατο κάποιου (Morehouse & Crandall 2014). Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν αναμορφώσει την έννοια της θλίψης και του πένθους, λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους που επιτρέπουν την εμμονή, την αναπαραγωγικότητα, την επεκτασιμότητα και την δυνατότητα αναζήτησης για ένα γεγονός θανάτου (Marwick & Ellison 2012).

Η νέα πένθιμη ταυτότητα δεν σχετίζεται απαραίτητα με την εγγύτητα της σχέσης του πενθούντα με το νεκρό. Ανεξαρτήτως εάν πρόκειται για στενή ή για

μακρινότερη σχέση, το πένθος για την απώλεια μπορεί να εκφραστεί δημόσια και να αναζητήσει συμπαράσταση στους άλλους. Επομένως, δεν αποτυπώνεται μόνο στο προφίλ του νεκρού «φίλου», αλλά, αντίθετα, το πένθος μπορεί –και οφείλει– να εκφραστεί στο θάνατο δημοσίων προσώπων ή θυμάτων καταστροφών, ακόμη και αν το αντικείμενο του πένθους δεν έχει ειπωθεί ποτέ στην πραγματική ζωή. Παρατηρείται, έτσι, τα άτομα που δεν γνώριζαν προσωπικά τον αποθανόντα, να πραγματοποιούν, με ψηφιακό τρόπο, τελετουργικά που σχετίζονται με τον θάνατο και να πενθούν, συγχέοντας το βάθος της πραγματικής θλίψης που βιώνει το οικείο περιβάλλον του νεκρού με την εικονική θλίψη που αισθάνονται οι ίδιοι (Murray et al., 2005, Hanusch 2010).

Η φωτογραφία προφίλ μπορεί να αλλάξει με ένα μαύρο φόντο για να εκφράσει τα συναισθήματα πένθους, ποικίλες αναρτήσεις σε ένδειξη συμπαράστασης μπορούν να λάβουν θέση στο προσωπικό προφίλ του πενθούντα, του νεκρού ή/και των οικείων του και μία ολόκληρη εικονική κοινωνία μπορεί να βυθιστεί στο πένθος για ανθρώπους που δεν γνώρισε ποτέ. Το ίδιο το μέσο μπορεί να προτρέψει σε τέτοιες συμπεριφορές, με χαρακτηριστικό και πρόσφατο παράδειγμα την εφαρμογή λειτουργίας για την αλλαγή της φωτογραφίας προφίλ με ένα ιχνογράφημα της σημαίας της Γαλλίας, μετά την τρομοκρατική ενέργεια που έλαβε χώρα το 2015 στο Παρίσι (Staufenberg 2015).

Από τα παραπάνω υποστηρίζεται η παραδοχή ότι η προσαρμογή στην απώλεια, δηλαδή η αποδοχή της, απαιτεί την ύπαρξη μίας κοινότητας που μοιράζεται την οργή και το ψυχολογικό άλγος για έναν αιφνίδιο θάνατο και διαμαρτύρεται (Patton et al. 2018). Αν λάβουμε όμως υπόψη ότι το πένθος για μία ή περισσότερες απώλειες συνιστά την άρνηση για το αναπότρεπτο του θανάτου και τη συνειδητοποίηση της πανανθρώπινης μοίρας (Πλεξίδης 2015:32,77), τότε οι ψηφιακές και πραγματικές εκφορές του πένθους θα μπορούσαν να υποδηλώνουν ένα κλίμα γιορτής που είμαστε ακόμη ζωντανοί, καθώς μέσα από το θάνατο του άλλου συνειδητοποιούμε και βιώνουμε το επικείμενο του δικού μας θανάτου.

Κεφάλαιο 3

Το Πένθος σε Εικονική Δίνη

Η κοινωνικότητα συνιστά μία αναπόσπαστη πλευρά της επικοινωνίας. Αρχής γενομένης από το e-mail και στη συνέχεια μέσω chats, blogs και άμεσων μηνυμάτων, τα άτομα επικοινωνούν από άκρη σε άκρη του κόσμου και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Οι κοινότητες υποστήριξης σε καταστάσεις πένθους αντιπροσωπεύονται στο Διαδίκτυο από όλες τις παραπάνω μορφές. Το Facebook φαίνεται να διασυνδέει την ιδιωτική με τη δημόσια έκφραση του πένθους, δημιουργώντας νέες μορφές επικοινωνίας που βασίζονται σε διαμεσολαβημένους κανόνες ανταλλαγής πληροφοριών και εμπειριών. Υπό αυτή την έννοια, οι Rossetto et al. (2015) αναφέρουν ότι το δημοφιλές μέσο συμπληρώνει παρά προκαλεί τις παραδοσιακές εμπειρίες πένθους και παρέχει μία νέα διάσταση στη διαδικασία θλίψης, την οποία οι πενθούντες μπορούν να ενσωματώσουν στην εμπειρία τους από την απώλεια. Υπό αυτό το πρίσμα, γεννάται το ερώτημα *εάν πρόκειται πράγματι για μία κοινωνική εμπειρία ή απλώς μία αλληλεπίδραση;*

3.1 Διαμεσολαβημένη Υποστήριξη σε Καταστάσεις Πένθους

Τα ψηφιακά μέσα χαρακτηρίζονται από την ικανότητα να ενσωματώνουν την ηθική επιταγή της αλληλεγγύης και να ωθούν στην υποστήριξη ευάλωτων κοινωνικών ομάδων (Chouliaraki 2017). Η εμπιστοσύνη και η κατανόηση του άλλου συνυφαίνονται μέσω των κοινοτήτων που έχουν αναδυθεί στον

κυβερνοχώρο και, παράλληλα, προάγουν την ικανότητα, την προθυμία και την επιθυμία αλληλεπίδρασης και οικοδόμησης σχέσεων (Ostertag & Ortiz 2017). Από την άλλη πλευρά, έχει υποστηριχθεί ότι οι κοινότητες που συγκροτούνται σε εικονικούς τόπους, όπως το Facebook, απαρτίζονται από μεμονωμένες ατομικότητες, οι οποίες σε νεωτερικά περιβάλλοντα έχουν στόχο να αναδείξουν το δικό τους εαυτό, ενώ η ομάδα έχει δευτερεύοντα ρόλο (Αυδίκος 2016:134).

Ένας χρήστης μπορεί να εισέλθει σε ένα forum συζήτησης και με τον κατάλληλο τίτλο στην ανακοίνωση του και να προσελκύσει άλλους χρήστες που επιθυμούν να του συμπαρασταθούν ή συμπάσχουν. Μπορεί ακόμη να υποδηλώσει την κατάσταση πένθους που βιώνει, μέσω ενός σχετικού avatar ή username. Έτσι, η υποστηρικτική συμπεριφορά μπορεί πολύ εύκολα να προσκληθεί και να ενσωματωθεί στη διαδικτυακή συζήτηση. Οι εμπειρίες που μοιράζονται μέσω των ψηφιακών κοινοτήτων είναι πιθανό να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση της απώλειας λόγω του πλήθους ιστοριών που μπορούν να ειπωθούν στον κυβερνοχώρο, ανεξάρτητα από το χρόνο ή τον τόπο των αλληλεπιδρώντων (Segerstad & Kasperowski 2014).

Η online επικοινωνία προτιμάται πολλές φορές από τους χρήστες που αναζητούν υποστήριξη, ως ένας ασφαλέστερος τρόπος να εκφράσουν τα συναισθήματα τους αποφεύγοντας τους τυχόν κινδύνους της επικοινωνίας πρόσωπο με πρόσωπο (De Groot 2012). Παρ' όλα αυτά, όμως, η Figueroa-Sarriera (2008:203), μελετώντας την υιοθέτηση της ταυτότητας φανταστικών χαρακτήρων στις περιοχές πολλαπλών χρηστών (MUD), διαπίστωσε ότι η ανάγκη να αναγνωριστούμε ως ενσώματο σώμα ενδέχεται να οδηγήσει τους χρήστες στην επικοινωνία πρόσωπο με πρόσωπο. Ονομάζει αυτή την ανάγκη να αναγνωριστούμε ως ενσώματο σύνολο και να παρουσιάσουμε τον εαυτό μας στους άλλους, ως την ανάγκη «να βγούμε έξω από τη ντουλάπα», πράγμα το οποίο θα σήμαινε ότι οι εικονικές κοινωνίες είναι δυνατό να γίνουν πραγματικές.

Οι νέες τεχνολογίες συνέβαλαν καθοριστικά στην άμεση διάδοση ειδήσεων και την ενημέρωση σε όλο τον κόσμο, κτίζοντας μία παγκόσμια συνείδηση, έτοιμη να προσφέρει υποστήριξη σε όσους το έχουν ανάγκη (Oliner 2017). Ένας δε αιφνίδιος θάνατος τείνει ν' επιζητεί ακόμη μεγαλύτερη υποστήριξη από τους άλλους χρήστες της κοινότητας (Sofka 1997). Η μελέτη της Sofka (2009:160)

σχετικά με την online έκφραση του πένθους στην εφηβική ηλικία αναφέρει ότι τα μηνύματα πένθους αναρτώνται συνήθως στον τοίχο του νεκρού, μόλις λίγες ώρες ή ακόμη και λεπτά από την είδηση του θανάτου του. Έχουν επισημανθεί, μάλιστα, περιπτώσεις όπου συγγενείς του τεθνεώτος ενημερώθηκαν από το δίκτυο του Facebook για το θάνατο του φιλικού τους προσώπου, αφού η είδηση φορτώθηκε στον ιστό μόλις λίγα λεπτά μετά το συμβάν (Eberts 2014:24, Hanusch 2010).

Η συναισθηματική ανταπόκριση προς ανθρώπους που πλήττονται από καταστροφικά γεγονότα ή φυσικές καταστροφές είναι ιδιαίτερα ορατή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Στο Facebook, ένας ευρέως διαδομένος τρόπος δήλωσης του πένθους είναι το μαύρο φόντο στην εικόνα προφίλ. Ο χρήστης, κατ' αυτόν τρόπο, «ντύνεται» στα μαύρα ως ένδειξη πένθους και σε αντικατάσταση του παραδοσιακού τελετουργικού. Επιπλέον, όμως, δηλώνει με άμεσο και δημόσιο τρόπο την ψυχική του κατάσταση προσδοκώντας υποστήριξη από τους φίλους που διατηρεί στο μέσο. Η τεχνολογία όχι μόνο γίνεται ένα νέο μέσο αντιμετώπισης της απώλειας της ζωής ενός προσφιλούς προσώπου, αλλά και επιτρέπει στους πενθούντες να μοιραστούν τα συναισθήματα τους με άλλους που βίωσαν ή βιώνουν παρόμοια εμπειρία και - γιατί όχι- να ενταχθούν σε μία ψηφιακή κοινότητα πένθους (Gamba 2018). Η έκφραση της θλίψης και η αναζήτηση υποστήριξης από τρίτους ακόμη και άγνωστους, όχι μόνο προς το νεκρό, αλλά και τον ίδιο τον πενθούντα, βρίσκει χώρο για να διοχετευθεί μέσα από online κοινότητες και ειδικότερα τους ιστοτόπους κοινωνικής δικτύωσης.

Ποια είναι όμως εκείνα τα χαρακτηριστικά των μέσων κοινωνικής δικτύωσης που ευνοούν τη δημόσια έκφραση του πένθους και την αναζήτηση υποστήριξης; Παρά το γεγονός ότι το ερώτημα διερευνάται τις τελευταίες δεκαετίες και πλήρεις απαντήσεις δεν έχουν δοθεί, υποστηρίζεται ότι η αναζήτηση κοινωνικής υποστήριξης, μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, επηρεάζεται από την ένταση της χρήσης των μέσων από τον πενθούντα. Δηλαδή, όσο μεγαλύτερη είναι η ενασχόλησή του με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τόσο μεγαλύτερη είναι και η διαθέσιμη κοινωνική υποστήριξη που λαμβάνει (Seo et al. 2016). Επιπλέον, ορισμένοι παράγοντες όπως η φύση και η εγγύτητα της σχέσης με τον

αποθανόντα, ο χρόνος από το θάνατο του και η συχνή ή μη χρήση του Facebook από τον τεθνεώτα όσο ζούσε, αναφέρονται ως παράγοντες που επιδρούν στις αντιλήψεις υποστήριξης όσων θρηνούν το θάνατο ενός φίλου στο Facebook (Pennington 2017).

Ομάδες υποστήριξης (group therapy) και ατομικές συμβουλευτικές συνεδρίες αναδύθηκαν ως πρακτικές τον 20^ο αιώνα με σκοπό να συμβάλλουν στη διαχείριση του πένθους και την αντιμετώπιση της απώλειας. Τα άτομα που επιθυμούσαν να συμμετέχουν θα έπρεπε μόνο να αναζητήσουν τη βοήθεια και να έχουν φυσική παρουσία στο χώρο της συνάντησης (Koktan 2017). Στις δυτικές κοινωνίες, ο θάνατος ενός προσώπου μπορούσε να φέρει πιο κοντά ακόμη και τις γεωγραφικά διασκορπισμένες οικογένειες (Eberts 2014:27, Kern et al. 2013). Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, από την άλλη, φαίνεται ότι συνέβαλαν στη μείωση της φυσικής παρουσίας ή μάλλον στην αύξηση της ψηφιακής μόνο παρουσίας των πενθούντων στο γεγονός του θανάτου. Ορισμένοι παράγοντες φαίνεται να είναι καθοριστικής σημασίας για την επιλογή του πενθούντα να εκφράσει τα συναισθήματα του κατ' αυτόν τον τρόπο. Η μελέτη των Segerstad & Kasperowski (2014) αναφορικά με γονείς οι οποίοι έχασαν το παιδί τους και εξέφρασαν τη λύπη τους μέσω του δικτύου του Facebook, έδειξε ότι υπάρχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά των κοινοτήτων υποστήριξης που σχηματίζονται στο δημοφιλές δίκτυο. Συγκεκριμένα, οι ερευνητές τόνισαν ότι ο κλειστός χαρακτήρας της ομάδας αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση ώστε να εκφραστούν οι πενθούντες και να αναζητήσουν υποστήριξη, σε συνδυασμό με τα υπόλοιπα συνήθη χαρακτηριστικά των κοινωνικών μέσων, όπως είναι οι κοινές εμπειρίες, ο χρόνος και η προσβασιμότητα.

Σήμερα, λοιπόν, σε σχέση με τις πρακτικές του 20^{ου} αιώνα, ο κυβερνοχώρος παρέχει παρόμοιες -αν όχι πανομοιότυπες- δυνατότητες μέσω των εικονικών κοινοτήτων. Ομάδες με καθορισμένο θέμα, σχετικά σταθερή δομή και σχετικά ευμετάβλητο αριθμό μελών που δεν επηρεάζεται από χωροχρονικούς περιορισμούς, συνθέτουν τις εικονικές κοινότητες (Γιαννακόπουλος 2005:158), όπως εκείνες του πένθους. Ένα άτομο που αναζητεί βοήθεια μπορεί να ανατρέξει στο Διαδίκτυο, με σκοπό να εντοπίσει κοινότητες πενθούντων,

πληροφορίες που αφορούν το πένθος, ιστορίες άλλων ανθρώπων που έχουν βιώσει παρόμοιες καταστάσεις αναρτημένες σε κάποιο blog. Έχει τη δυνατότητα να επικοινωνήσει γραπτά ακόμη και με κάποιον εντελώς άγνωστο σε εκείνον, προκειμένου να μοιραστεί τα συναισθήματα του για την απώλεια και να ζητήσει υποστήριξη. Οι συμμετέχοντες σε μία ψηφιακή κοινότητα μπορούν να μοιραστούν την εμπειρία τους, να πενθήσουν για την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, να τιμήσουν τη μνήμη του, να δεχθούν συλλυπητήρια και να αναζητήσουν υποστήριξη από άλλα μέλη της.

Με βάση τα παραπάνω, δεν αποτελεί έκπληξη η δημιουργία εφαρμογών για «έξυπνα» κινητά τηλέφωνα, που θα φέρνει πιο κοντά τους πενθούντες. Ανάμεσα τους ξεχωρίζει η εφαρμογή «Help for the Grieving» η οποία υπόσχεται να παρηγορήσει «*την πιο σκοτεινή ώρα της θλίψης της απώλειας*»¹⁴. Η εφαρμογή περιλαμβάνει οδηγούς αυτοβοήθειας, ποιήματα, αποσπάσματα από βιβλία και άλλα. Το «Grief Support Network», από την άλλη, καλεί τους χρήστες κινητών συσκευών να συμμετέχουν στην «*παγκόσμια κοινότητα των Grief Angels που μπορούν να είναι εκεί για κάποιον κατά τη διάρκεια της πιο δύσκολης στιγμής της ζωής του*»¹⁵. Η εν λόγω εφαρμογή αξίζει ιδιαίτερης προσοχής, αφού η δημιουργία της προέρχεται από τη διαδικτυακή κοινότητα πένθους mygriefangels.org¹⁶. Είναι πολλά εκείνα που μπορούν να σχολιασθούν για την πληθώρα των υπηρεσιών της κοινότητας. Αν επανέλθουμε στα forum υποστήριξης πένθους που αναφέρθηκαν νωρίτερα, θα διαπιστώσουμε ότι ο ιστότοπος διαχωρίζει τους «τύπους» απώλειας για τους οποίους επιθυμεί κάποιος να επικοινωνήσει. Ειδικότερα, διατίθενται μία ποικιλία forums¹⁷ που αφορούν την απώλεια γονέων, συζύγου, παιδιού, βρέφους, ΛΟΑΤΚΙ, αδελφών, παππούδων-γιαγιάδων, συγγενών (ξαδέλφια, θείοι κ.α.), φίλων, γειτόνων, συμμαθητών, συναδέλφων, κατοικίδιου. Μία τελευταία δε κατηγορία forum που παρουσιάζεται είναι για το πένθος πριν το θάνατο, το «*προληπτικό πένθος*», με σκοπό να προετοιμάσει τους συγγενείς ή/και τον ίδιο τον ετοιμοθάνατο. Τα μέλη του κάθε forum δεν έχουν παρά να αναρτήσουν το μήνυμά τους ή να

¹⁴ Διαθέσιμο στο: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.itakeoffthemask.grief> (10-10-2018)

¹⁵ Διαθέσιμο στο: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.ima.fantastic.griefsupport> (10-10-2018)

¹⁶ Διαθέσιμο στο: <http://www.mygriefangels.org/> (10-10-2018)

¹⁷ Διαθέσιμο στο: <http://grief.boards.net/> (10-10-2018)

συμμετάσχουν σε ομαδικές συνομιλίες και προσωπικές επικοινωνίες (chat). Δεδομένου ότι έχει υποστηριχθεί ότι η σχέση με το νεκρό μπορεί να επηρεάσει διαφορετικά τον επιζώντα (ενδ. Murray et al. 2005, Osterweis, Solomon & Green 1984:71.), αυτή η κατηγοριοποίηση του πένθους δεν θα μπορούσε να περάσει απαρατήρητη. Τα μέλη ανάλογων κοινοτήτων έχουν τονίσει ρητά την αξία της γνώσης, αναφέροντας ότι η ομάδα θα πρέπει να αποτελείται από ομοιοπαθούντες, διότι σε διαφορετική περίπτωση δεν θα μπορέσουν να καταλάβουν τη συνεχή ανάγκη τους για τη διατήρηση του δεσμού με το νεκρό ή δεν θα έχουν την υπομονή να τους ακούσουν (Segerstad & Kasperowski 2014). Οι λησμονημένοι από τη βιβλιογραφία τύποι σχέσεων αναφορικά με το πένθος, όπως η απώλεια κατοικίδιου ζώου, έχουν αρχίσει κι αυτοί να εξετάζονται (βλ. ενδεικτικά White & Fessler 2013, Rowling 2003, Packman et al. 2014, Gilrane-McGarry & O'Grady 2013).

Η διαμεσολαβημένη από τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές υποστήριξη παρέχει στους χρήστες τη δυνατότητα να προσομοιώσουν μια παραδοσιακή ομάδα υποστήριξης που λειτουργεί σε πραγματικό χρόνο και σε προγραμματισμένη ώρα, με μια ομάδα από άτομα που πληκτρολογούν τις απαντήσεις και τα σχόλια τους σε έναν υπολογιστή ή ένα κινητό τηλέφωνο (Sofka 1997). Σε αυτή τη βάση, ορισμένοι μελετητές επισημαίνουν την αντικατάσταση της παραδοσιακής συμβουλευτικής και ψυχοθεραπείας από κοινότητες που αναπτύσσονται εντός των κοινωνικών δικτύων με σκοπό τη διαχείριση και αντιμετώπιση του πένθους (Moss 2004, Walter, 2015).

Ο ψηφιακός χώρος είναι ένας συμβολικός χώρος, εντός του οποίου μπορούν να συγκροτηθούν σχέσεις, σκέψεις και συναισθήματα (Αυδίκος 2016:133). Το δίκτυο του Facebook χαρακτηρίζεται από την αμεσότητα που προσφέρει μέσω της δημοσίευσης σχολίων, φωτογραφιών και άλλων εργαλείων επικοινωνίας, παρέχοντας στους χρήστες μια γρήγορη έκφραση των συναισθημάτων τους, καθώς και ένα μέσο έγκαιρης υποστήριξης μέσω των ηλεκτρονικών απαντήσεων που θα λάβουν (McEwen & Scheaffer 2013). Πρόκειται για μία νέα και συνεχώς εξελισσόμενη πλατφόρμα έκφρασης του πένθους (Frost 2014), γι' αυτό το λόγο αρκετοί ερευνητές, στην πρόσφατη βιβλιογραφία, ασχολήθηκαν με το ερώτημα εάν η online έκφραση του πένθους και η αναζήτηση υποστήριξης

από μια ψηφιακή κοινότητα μπορεί να έχει βοηθητικό ρόλο ή να επιβαρύνει τον ψυχισμό του πενθούντα (Pennington 2017, Rossetto et al. 2015). Αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ότι τα «ψηφιακά κατάλοιπα» ενός χρήστη που διατηρεί προσωπικό λογαριασμό στο Facebook αποτελούν μία υποστηρικτική μορφή για τον πενθούντα, καθώς έχει την ευκαιρία να μοιραστεί τα βαθύτερα συναισθήματα του, αλλά και ψηφιακό περιεχόμενο με άλλους πενθύντες χρήστες (Gamba 2018). Κατ' αυτό τον τρόπο, το Facebook συνιστά ένα μέσο το οποίο θα μπορούσε να προσφέρει την ευκαιρία στους χρήστες που πενθούν, να λάβουν την κοινωνική υποστήριξη που αναζητούν και να ενισχύσουν ακόμη και τις τυχόν αδύναμες σχέσεις που διατηρούν με τους διαδικτυακούς τους «φίλους» (Pennington 2017).

Επιπρόσθετα, ο διαδικτυακός χώρος προσφέρει μια αίσθηση ανωνυμίας, η οποία συμβάλλει στην επιθυμία των ατόμων να μοιραστούν τα συναισθήματά τους ευκολότερα από ό,τι στην αλληλεπίδραση πρόσωπο με πρόσωπο (Koktan 2017). Ως εκ τούτου, ένας παράγοντας που θα μπορούσε να εξηγήσει την επιλογή του χρήστη να εκφράσει τη θλίψη του μέσω του Facebook είναι η έλλειψη ελκυστικότητας της πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνίας και ιδιαίτερα όσον αφορά τους εφήβους (Frost 2014).

Το Facebook είναι φανερό ότι προσφέρει μια νέα πύλη υποστήριξης μέσω των διαδικτυακών κοινοτήτων που συγκροτούνται και είναι άμεσα διαθέσιμες, με τον διαμοιρασμό των σκέψεων ενός χρήστη που πενθεί, μέσω μίας ανάρτησης του. Παρ' όλα αυτά, η έντονη και συχνή αλληλεπίδραση με τους πενθύντες τείνει να διατηρεί το γεγονός του θανάτου ενεργό ακόμη και για μακρό χρονικό διάστημα από τη στιγμή του θανάτου.

3.2 Η Διαπραγμάτευση του Θανάτου και της Απώλειας

Η διατήρηση του δεσμού αναγνωρίζεται ότι αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της διαδικασίας του πένθους και η ανάγκη γι' αυτή συνιστά ένα από τα κυριότερα σημεία εστίασης στην εξέταση του. Ο διαχωρισμός της ζωής και του θανάτου

έχει συγκροτηθεί μέσα από μία σειρά νομικών και άλλων διεργασιών, όπως η ληξιαρχική πράξη και η αναγραφή της ημερομηνίας θανάτου στην επιτύμβια στήλη (Howarth 2000). Αντίθετα, ο διαχωρισμός μεταξύ δύο ατόμων που συνδέονται με έναν ισχυρό συναισθηματικό δεσμό δεν μπορεί να προκύψει με νομικά έγγραφα, ηθικούς κανόνες και υλικά αγαθά, ό,τι και αν αυτά συμβολίζουν. Η παρουσία ενός τάφου, όμως, δηλώνει με οριστικό τρόπο την απουσία του θανόντος και θα μπορούσε να συνιστά μία παγίωση του γεγονότος του θανάτου (Ricoeur 2004:366). Καθώς η διεργασία του πένθους ξεκινά με την επικέντρωση στο νεκρό σώμα (Frederique-Bacque 2001:21), μαρτυρίες πενθούτων αναφέρουν ότι η επίσκεψη στον τάφο προσφιλούς προσώπου «ξυπνά» την πραγματικότητα του θανάτου και υπογραμμίζει την απώλεια (Neimeyer 2016:343). Κάτι τέτοιο ισχύει τουλάχιστον όσον αφορά τα φυσικά ταφικά μνημεία. *Ο ψηφιακός κόσμος, όμως, είναι σε θέση να καταστήσει σαφές στον πενθούντα το αμετάβλητο του θανάτου ή τείνει να δαιμονίζει μία άρνηση που επικαλύπτει με αληθοφανείς τρόπους την πραγματικότητα;*

Τις τελευταίες δεκαετίες, πολλοί μελετητές επιχείρησαν να απαντήσουν στο ερώτημα εάν η διατήρηση του δεσμού με τον αποθανόντα συνιστά μία παθολογική κατάσταση. Με αφετηρία τον Freud που πρέσβευε ότι οι συνεχιζόμενες συναισθηματικές σχέσεις με τον αποθανόντα είναι παθολογικές, οι σύγχρονοι μελετητές επισημαίνουν την ανάγκη διερεύνησης μίας τέτοιας θεώρησης. Ορισμένοι ερευνητές επιχείρησαν να καταρρίψουν αυτό το μύθο και θέτουν υπό αμφισβήτηση την επισήμανση της παθολογίας στη διατήρηση του δεσμού (Rothaupt & Becker 2007). Μία πρόσφατη ανάλυση τονίζει ότι η ανάγκη για τη διατήρηση του δεσμού οφείλεται στην ανάγκη για αγνόηση του θανάτου και τη φαντασίωση ότι το πρόσωπο είναι ακόμη ζωντανό, ή καλύτερα, απλά κοιμάται (Riechers 2013:51). Μετά από ποικίλες αναθεωρήσεις, η πλειοψηφία των μελετητών φαίνεται να έχει καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι συνεχιζόμενοι δεσμοί δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ένα φαινόμενο που συμπεριλαμβάνεται στην κατάσταση του πένθους, αλλά ως ένας τρόπος χαρακτηρισμού και επέκτασης του ίδιου του πένθους (Klass et al. 1996, Howarth 2000, Hall 2014, Klass & Steffen 2017). Επιπλέον, έχει επισημανθεί ότι η ατομική παθολογία μπορεί να έχει επιπτώσεις και στο σύνολο της κοινότητας

στην οποία εκφράζεται το πένθος, με την παροχή υποστήριξης στις ιδιαίτερες και δια βίου ανάγκες των πενθούντων (Segerstad & Kasperowski 2014).

Σε κάθε περίπτωση, όμως, η ευκολία με την οποία οι άνθρωποι μπορούν να δημιουργήσουν το δικό τους περιεχόμενο στα ψηφιακά κοινωνικά δίκτυα, σε συνδυασμό με την ευρεία διάδοση της είδησης του θανάτου, την οποία ευνοούν οι προηγμένες τεχνολογίες, συνιστούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της σύγχρονης ηλεκτρονικής κουλτούρας θανάτου και παράγουν νέες κοινωνικές σχέσεις. Παρ' όλα αυτά, το μακροχρόνιο ερώτημα σχετικά με το *εάν ο κυβερνοχώρος απομονώνει ή συνδέει τους ανθρώπους*, παραμένει ορατό.

Τα χαρακτηριστικά του Facebook και η πολιτική του για τα προφίλ που έχουν μετατραπεί «εις μνήμην» φαίνεται να καθιερώνει ένα συνεχή δεσμό μεταξύ του νεκρού και των ζωντανών (Bell et al. 2015, McEwen & Scheaffer 2013). Παρά το γεγονός ότι αρκετοί μελετητές από τη δεκαετία του 1990 ασχολήθηκαν με το ζήτημα του δεσμού μεταξύ του νεκρού και του επιζώντα, το πεδίο της διατήρησης μιας σχέσης με τον αποθανόντα στους ιστότοπους κοινωνικής δικτύωσης δεν έχει διερευνηθεί πλήρως. Οι Roberts & Vidal (2000) μελέτησαν την αθανασία του νεκρού στο Διαδίκτυο, πριν ακόμη τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης αποκτήσουν σημαντική υπόσταση στον κυβερνοχώρο. Ειδικότερα, οι ερευνητές εστίασαν την έρευνα τους στα ψηφιακά νεκροταφεία και επιχείρησαν να αναδείξουν τα χαρακτηριστικά τους. Στη μελέτη τους τόνισαν τον καθοριστικής σημασίας ρόλο της γραφής, ως ένα θετικής αξίας τελετουργικό που ακολουθεί το θάνατο. Η γραφή που απευθύνεται στο νεκρό αποτελεί μέρος μίας διαδικασίας έκφρασης του συναισθήματος για το άτομο που πενθεί και δύναται να είναι βοηθητική για την αντιμετώπιση της απώλειας, ως μέρος μίας παραδοσιακής μεταθανάτιας τελετουργίας, αν και είναι πιθανό να λειτουργήσει ως υποκατάστατο της επικοινωνίας με το νεκρό. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η αγωνία του ανθρώπου να ελέγξει τη βιολογική του εξέλιξη, εκφράστηκε σε μεγάλο βαθμό με την ευγονική του 20^{ου} αιώνα και συνεχίζει να αναζητά απαντήσεις μέχρι σήμερα μέσα από μία μορταλιστική φαντασίωση (Νταμούρ 2018:32), η οποία υποστηρίζεται ότι συντηρείται από το Διαδίκτυο. Ο κυβερνοχώρος μέσω του *Homo Cyberniticus* αναδεικνύει ένα μετα-υποκείμενο με πληροφοριακά

χαρακτηριστικά, που δύναται να ζήσει αιώνια και να επιλύσει το πρόβλημα της βιολογικής δομής και σωματικότητας.

Το πένθος εκπροσωπείται στην καταγεγραμμένη του μορφή μέσω των αναρτήσεων στον τοίχο του αποθανόντα στο Facebook. Σύμφωνα με τους Massimi & Charise (2009) «αυτή η γραπτή κληρονομιά μπορεί να διατηρήσει ή κατά μία έννοια να δημιουργήσει ακόμη και ζωή». Αυτή η τάση γραπτής επικοινωνίας με το νεκρό ωθεί τους ψυχολόγους να επιβεβαιώσουν τη θεωρία των συνεχιζόμενων δεσμών (Bowlby, 1969) και να υποστηρίξουν ότι η σχέση μεταξύ του ζωντανού και του νεκρού εξελίσσεται και μετά το θάνατο (Koktan 2017). Αρκετές μελέτες συνηγορούν στην άποψη αυτή και έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η αντίληψη της κοινωνικής παρουσίας που παρέχεται από ένα προφίλ στο Facebook παραμένει η ίδια και μετά το θάνατο του χρήστη (De Groot 2012, Sofka 1997, Castro & González 2012, Eberts 2014). Επιπρόσθετα, σημειώνεται ότι μέχρι σήμερα η επιστημονική κοινότητα δεν έχει υλοποιήσει μία διαπολιτισμική σύγκριση της έκφρασης του πένθους στο Διαδίκτυο (Frost 2014). Έχουν γίνει ορισμένες αξιολογικές προσπάθειες αναφορικά με τις πολιτισμικές διαφορές στην επικοινωνία με το νεκρό μέσω του προφίλ που διατηρείται στο Facebook, όμως παραμένουν μέχρι και σήμερα σε ένα πρωτόλειο στάδιο διερεύνησης. Στο μεξικανικό πολιτισμό, για παράδειγμα, τα μηνύματα στον τοίχο των αποθανόντων φαίνεται να διαφέρουν σημαντικά από τα μέχρι τώρα παραδείγματα. Οι δημοσιεύσεις μηνυμάτων στον τοίχο του νεκρού συνιστούν μια συμβολική χειρονομία δημόσιου χαρακτήρα. Επιπλέον, οι λεκτικές φράσεις που απευθύνονται στο νεκρό σαν να βρισκόταν στη ζωή, σπάνια μεταφέρονται στην ψηφιακή ζωή, μέσω αναρτήσεων στον τοίχο του προφίλ του στο Facebook (Castro & González 2012).

Το Facebook επιτρέπει στα προφίλ νεκρών χρηστών να δεχθούν άμεσα προσωπικά μηνύματα, που δεν είναι ορατά σε όλους, ακριβώς όπως συνέβαινε ενόσω ζούσαν (Castro & González 2012). Η De Groot (2012) έδειξε ότι οι πενθούντες αποστέλλουν μηνύματα προς τον αποθανόντα, προκειμένου να διατηρήσουν μια σχέση μαζί του. Ονομάζει αυτή τη μορφή επικοινωνίας «μετασχηματική» (Transcorporeal Communication), με την έννοια ότι οι άνθρωποι επικοινωνούν με κάποιον που δεν έχει πλέον φυσική παρουσία.

Επιπλέον, παρά το γεγονός ότι οι χρήστες γνωρίζουν ότι τα μηνύματα τους δεν θα διαβαστούν ποτέ, η αποστολή τους θεωρείται ένας υποστηρικτικός μηχανισμός στη διαδικασία του πένθους, δεδομένου ότι οι άνθρωποι δυσκολεύονται να εκφράσουν τα συναισθήματά τους στους άλλους (Bouc et al. 2016). Η συναισθηματική εγγύτητα εκδηλώνεται συχνά μέσω αυτών των μηνυμάτων κειμένου που επιτρέπουν στον πενθούντα-χρήστη να διατηρήσει ένα προσωπικό δεσμό με τον αποθανόντα.

Οι ψηφιακές πρακτικές πένθους μπορούν, επομένως, να καλλιεργήσουν μία ασύμμετρη σχέση μεταξύ του νεκρού και του κοινωνικού περιβάλλοντος που διατηρούσε πριν πεθάνει. Όπως αναφέρει ο Niemeyer (2001) η σχέση που παράγεται οφείλει να είναι μέρος μίας διαδικασίας ανασυγκρότησης του πενθούντα και όχι να έγκειται στη διατήρηση μίας επικοινωνίας με το νεκρό και κατ' επέκταση στη διαιώνιση του πένθους (όπως αναφέρεται στο Bouc et al. 2016). Υπό αυτές τις συνθήκες, οι πενθούντες ενεργοποιούν έναν διάλογο μέσω του οποίου ο νεκρός δεν πεθαίνει ποτέ πραγματικά, αλλά μάλλον διατηρείται αδιάκοπα σε μια ψηφιακή κατάσταση διαλόγου (Kern et al. 2013). Η εμμονική συντήρηση του δεσμού διαμεσολαβημένου από την οθόνη του ηλεκτρονικού υπολογιστή ή του κινητού τηλεφώνου, στην οποία προβάλλονται συνήθως εικόνες ψυχαγωγίας, τείνει να χάνει τη σοβαρότητά της στη διαδικασία του πένθους (Riechers 2013:51). Ωστόσο, διευκρινίζεται ότι η «υγιής» διαδικασία πένθους δεν μπορεί να αξιολογηθεί αυθαίρετα, καθώς εξαρτάται από τις ψυχολογικές, συναισθηματικές και κοινωνικές επιπτώσεις που είναι πιθανό να ενέχει η διατήρηση του δεσμού μεταξύ του νεκρού και του πενθούντα (Howarth 2000). Ορισμένοι μάλιστα πενθούντες χρήστες φαίνεται να έχουν εθιστεί σε αυτή τη μορφή επικοινωνίας με το νεκρό, όντες δέσμιοι της οθόνης (Riechers 2013:51), αλλά και στην υποστήριξη που λαμβάνουν από την ομάδα φίλων του (Koktan 2017). Αν δεχθούμε ότι η ολοκλήρωση της διαδικασίας του πένθους επέρχεται με την αποδοχή της απώλειας (Kübler-Ross 1969), τότε η συντήρηση αυτού του δεσμού θα μπορούσε να συνεπάγεται μία απροσδιόριστη χρονικά παράταση της θλίψης, η οποία δεν μπορεί να καταλήξει σε αποδοχή.

Η ψηφιακή παρουσία του νεκρού είναι δυνατό να μοιάζει τόσο πραγματική, που θα μπορούσε να έχει ψυχολογικές επιπτώσεις για τους χρήστες, όμοιες με την

επίσκεψη τους στο νεκροταφείο που έχει ταφεί (Castro & González 2012). Ορισμένες φορές, οι οικείοι του νεκρού επιθυμούν το προφίλ του να παραμείνει αμετάβλητο από την τελευταία σύνδεσή του, ως μία υπενθύμιση της παρουσίας του, ακριβώς όπως μπορούν να παραμείνουν τα ρούχα του σε μία ντουλάπα (Nansen et al. 2017). Η διατήρηση αυτού του δεσμού είναι δυνατό να διαταραχθεί, μόνο εάν ένα άμεσο μέλος της οικογένειας του τεθνεώτος ζητήσει την απομάκρυνση του προφίλ από το Facebook, με την αποστολή της σχετικής ληξιαρχικής πράξης θανάτου (McEwen & Scheaffer 2013). Η ψυχολογική, παρ' όλα αυτά, κατάσταση του πενθούντος μέλους της οικογένειας ενδέχεται να επηρεάζει αυτή την απόφαση. Η κατάσταση αυτή θα μπορούσε να παρομοιασθεί με την απόφαση ενός συγγενικού προσώπου να αφαιρέσει από τη μηχανική υποστήριξη ένα άτομο, το οποίο χαρακτηρίζεται κλινικά νεκρό. Πράγματι, η ανεπάρκεια των ορίων ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο έχει περιγραφεί μέσω αυτής της διευκόλυνσης της ιατρικής τεχνολογίας (Howarth 2000). Οι πενθούντες μάλιστα έχουν ισχυριστεί ότι αν αυτή η σελίδα σβηνόταν, θα βίωναν την εμπειρία ενός δεύτερου θανάτου του χρήστη (Bell et al. 2015). Ο Baudrillard (2008:103) αναφέρθηκε στη φαντασίωση της αναβολής του θανάτου μέσω της «συσσώρευσης». Κάνοντας λόγο για τη συσσώρευση της αξίας και του χρόνου, ο στοχαστής τόνισε πως *«ό,τι συσσωρεύεται δεν ανταλλάσσεται πια συμβολικά και γίνεται αντικειμενική διάσταση»*. Έτσι, η ζωή ως συσσώρευση διαφθείρεται διαρκώς από τον ισοδύναμο θάνατο, ο οποίος είναι η προθεσμία λήξης της ζωής.

Συμπερασματικά, οι νεκροί βρίσκονται σε μία εικονική δίνη και εξακολουθούν να υπάρχουν (Rossetto et al. 2015). Κάτι τέτοιο όμως φαντάζει παράδοξο, αν λάβουμε υπόψη ότι το βιολογικό υποκείμενο μπορεί να είναι είτε νεκρό, είτε ζωντανό, ακριβώς όπως μία μηχανή μπορεί να δουλεύει ή να μη δουλεύει (Baudrillard 2008:106). Παρά τη γενικευμένη πεποίθηση ότι το πένθος μπορεί να παρέλθει, αν και εφόσον ο πενθών αφήσει το νεκρό «να φύγει», οι πράξεις του δηλώνουν ότι μία τέτοια διαδικασία δεν είναι εύκολη (Silverman & Klass 1996). Σε κάθε περίπτωση, είναι προφανές ότι η έννοια του πένθους έχει υποστεί μία ισχυρή μετασχηματιστική αλλαγή από την άποψη της κατανόησης της ανθρώπινης εμπειρίας, της απώλειας και του τρόπου με τον οποίο

διαμορφώνονται οι στόχοι και τα αποτελέσματα της αντιμετώπισης της απώλειας (Hall 2014).

Κεφάλαιο 4

Τα Στάδια του Πένθους

Το 2017 η Amy Green μίλησε στο TEDx για το παιχνίδι που η ίδια σχεδίασε με την ονομασία «That Dragon, Cancer»¹⁸. Πρόκειται για την αφήγηση του θανάτου του γιου της Joel Green, ο οποίος έφυγε από τη ζωή το 2014, σε ηλικία πέντε ετών, εξ αιτίας του καρκίνου. Το αυτοβιογραφικό παιχνίδι εμπνεύστηκε η μητέρα του Joel, χάρη σε μία ιστορία που έλεγε στα δύο μεγαλύτερα παιδιά της, προσπαθώντας να τα βοηθήσει να κατανοήσουν τον καρκίνο και τον επερχόμενο θάνατο του αδελφού τους. Το trailer¹⁹ του videogame το περιγράφει ως «ένα ταξίδι ελπίδας στη σκιά του θανάτου». Το παιχνίδι απευθύνεται κυρίως σε γονείς που βιώνουν παρόμοια εμπειρία και επιχειρεί να τους προετοιμάσει για το θάνατο του παιδιού τους, αλλά και να τους «διδάξει» μέσα από τις συναισθηματικές δυσκολίες των γονέων του Joel πώς να περάσουν ουσιαστικά μαζί τους το χρόνο που απομένει.

Πρόκειται για ένα ακόμη παράδειγμα που συζητείται, προκειμένου να αναδείξει τον ολοένα και αυξανόμενο ρόλο των νέων τεχνολογιών και της τεχνητής νοημοσύνης στην αντιμετώπιση του θανάτου και του θρήνου. Μία σειρά παραδοσιακών θεωριών με αφετηρία τον θάνατο ή τον επικείμενο θάνατο, έχει επιχειρήσει να προσδιορίσει μια σειρά φάσεων που διαπερνά το υποκείμενο, έως ότου οδηγηθεί στην αποδοχή του θανάτου. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι νέες τεχνολογίες, με παραδείγματα όπως το «That Dragon, Cancer»,

¹⁸ Διαθέσιμο στο:

https://www.ted.com/talks/amy_green_a_video_game_to_cope_with_grief?language=el (03-11-2018).

¹⁹ Διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=vIKCJlhJwxU> (03-11-2018).

συμμετέχουν σε αυτή τη διαδικασία αναγνώρισης και προετοιμασίας του θανάτου, προκειμένου να οδηγήσουν το χρήστη στην αποδοχή της απώλειας. Το ερώτημα που τίθεται επομένως είναι με ποιο τρόπο οι συναισθηματικές διεργασίες που συμβαίνουν στον πραγματικό κόσμο είναι δυνατό να διαπεραστούν με τον ίδιο τρόπο από το άτομο και στον εικονικό κόσμο;

Από τη δεκαετία του 1960 μέχρι και σήμερα καταγράφεται μια πολιτιστική μεταστροφή στην αναγνώριση του θανάτου, των ψυχοκοινωνικών μεταβάσεων του ατόμου που πεθαίνει και του πένθους των επιζώντων. Όπως συζητήθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια, οι σύγχρονες προσεγγίσεις του πένθους εστίασαν στην άποψη ότι ο θρήνος θα πρέπει να επιλυθεί και να καταλήξει στην αποδοχή της απώλειας, προκειμένου να μην μετατραπεί σε παθολογία, μία άποψη η οποία συνοψίζεται στη ρήση ότι οι επιζώντες θα πρέπει να αφήσουν το νεκρό «να φύγει» συνεχίζοντας τη ζωή τους. Η θεώρηση ότι με αυτό τον τρόπο ολοκληρώνεται η διαδικασία του πένθους φαίνεται να περιγράφεται μέσω της στρατηγικής που προτείνει η Elizabeth Kübler-Ross (Seegerstad & Kasperowski 2014). Αυτή η φάση ανάκαμψης του ατόμου και αποδοχής του θανάτου είναι ο κοινός παρονομαστής των περισσότερων παραδοσιακών θεωριών του πένθους.

Παρά το γεγονός ότι η θλίψη και το πένθος αναμφίβολα βιώνονται από όλους τους ανθρώπους ανεξαρτήτως πολιτισμικών και κοινωνικών διαφορών, βιώνονται και εκφράζονται με μοναδικό τρόπο για τον καθένα. Αυτοί οι τρόποι μελετήθηκαν για πρώτη φορά από το Sigmund Freud, ο οποίος υποστήριξε ότι η θλίψη είναι μια μοναχική διαδικασία, κατά την οποία οι πενθούντες αποσύρονται, ώστε να αποκόψουν τη σύνδεση τους με το νεκρό σταδιακά. Για τον ίδιο, το πένθος συμβάλλει στην απελευθέρωση του ατόμου από το δεσμό του με τον αποθανόντα και για να επιτευχθεί αυτή η διαδικασία, απαιτείται κανείς να διεισδύσει στα συναισθήματα που προκλήθηκαν από την απώλεια (μελαγχολία) (Freud 2017:11-15). Ο Freud, χωρίς να αναφέρεται σε μία σειρά σταδίων ή φάσεων προσαρμογής στην απώλεια, θέτει, ωστόσο, τα θεμέλια για μία πληθώρα επιστημονικών θεωριών που επιχείρησαν να προσεγγίσουν τις συναισθηματικές αντιδράσεις του ατόμου που πενθεί.

Το 1969 η Ελβετίδα ψυχίατρος Elisabeth Kübler-Ross μελέτησε σε βάθος την εμπειρία του θανάτου στο έργο της *On Death and Dying* και επιχείρησε να

περιγράφει τις μεταβαλλόμενες συναισθηματικές αποκρίσεις του ατόμου που πενθεί, διακρίνοντας τις σε πέντε στάδια. Αφορμή για την πρωτοπόρο έρευνα της στάθηκε η συναισθηματική μετάβαση που εντόπισε στους ασθενείς τελικού σταδίου, ενώ περίμεναν το θάνατό τους και σύντομα γενικεύθηκε, προκειμένου να εξηγήσει τις συναισθηματικές διεργασίες θρήνου των επιζώντων. Το μοντέλο που προτείνει η Kübler-Ross αντλεί τις ρίζες του από τη θεωρία συνεχιζόμενων δεσμών που παρουσιάζει ο γνωστός ψυχαναλυτής John Bowlby στην τριλογία του έργου του με τίτλο *“Attachment & Loss”*, στο οποίο αναφέρει τις τέσσερις φάσεις αντίδρασης στην απώλεια. Η πρώτη αντίδραση για τον Bowlby (1969) είναι το μούδιασμα και ακολούθως, η έντονη επιθυμία του πενθούντα για το πρόσωπο που χάθηκε. Έπεται η φάση της γνωστικής αποδιοργάνωσης και απελπισίας, έως ότου πιθανώς ο πενθών μπορέσει να καταλήξει στην τελική φάση της αναδιοργάνωσης.

Το πένθος συνιστά μία συναισθηματική κατάσταση που προχωρά σταδιακά και πρέπει να ολοκληρωθεί εγκαίρως, προκειμένου να μην καταστεί παθολογική. Ωστόσο, αν και δεν υπάρχει ακριβές χρονοδιάγραμμα για να ξεπεράσουμε το πένθος, η λαϊκή ρήση ότι «ο χρόνος είναι γιατρός» είναι αποδεκτή από τους μελετητές (Worden 2009:38). Τα στάδια που περιγράφησαν από την Kübler-Ross δείχνουν ότι η θλίψη μειώνεται με την πάροδο του χρόνου και το άτομο είναι δυνατό να οδηγηθεί στην αποδοχή της απώλειας (Kübler-Ross 1979). Αν και το πένθος είναι μία απρόβλεπτη και πολύπλοκη διαδικασία, υποστηρίζεται ότι υπό κανονικές συνθήκες, ο μέσος άνθρωπος μετά από 6-12 μήνες είναι σε θέση να αποκαταστήσει μια αίσθηση φυσικής και συναισθηματικής ισορροπίας (Odom et al. 2010).

Τα στάδια του πένθους για την Kübler-Ross είναι η άρνηση, ο θυμός, η διαπραγμάτευση, η κατάθλιψη και τέλος, η αποδοχή. Πιο συγκεκριμένα, η άρνηση αποτελεί μία προσωρινή άμυνα που παρατηρείται στην πλειοψηφία των υποκειμένων. Η ψυχίατρος τονίζει ότι η άρνηση αποτελεί μία υγιή διαδικασία, έναν χρόνο προσαρμογής, προκειμένου *«να παραμερίσουν αυτή τη σκέψη για ν’ ακολουθήσουν τη ζωή»*, και συνήθως συμπορεύεται με την απομόνωση (Kübler-Ross 1979:52). Η άρνηση αντικαθίστανται από αισθήματα οργής και θυμού, τα οποία συνοδεύονται ως επί το πλείστον από το λογικό ερώτημα *«Γιατί σε*

εμένα;» (Kübler-Ross 1979:63). Η διαπραγματέυση ή το παζάρεμα, όπως το αναφέρει η Kübler-Ross, είναι ένα βοηθητικό, αλλά συνάμα μικρής διάρκειας στάδιο. Πρόκειται για ένα είδος συμφωνίας, με το οποίο οι περισσότεροι άνθρωποι είναι εξοικειωμένοι σε πολλές στιγμές της ζωής τους, προκειμένου να κερδίσουν κάτι. Η επιθυμία, στην προκειμένη περίπτωση, θα μπορούσε να είναι η επιμήκυνση της ζωής και η αποφυγή του σωματικού ή ψυχικού πόνου (Kübler-Ross 1979:93-94). Το στάδιο της κατάθλιψης διαχωρίζεται για την Kübler-Ross στην αντιδραστική και την προπαρασκευαστική κατάθλιψη, όπου η πρώτη οφείλεται στο στρεσογόνο γεγονός, ενώ η δεύτερη στον απολογισμό όλων εκείνων που μέλλονται μετά από ένα θάνατο. Εφόσον αυτή η προπαρασκευαστική κατάθλιψη εκφραστεί, η τελική αποδοχή επέρχεται με μεγαλύτερη ευκολία (Kübler-Ross 1979:98-99). Τέλος, η αποδοχή περιγράφεται ως ένα στάδιο «*σχεδόν άδειο από συναισθήματα*», στο οποίο συχνά το υποκείμενο επιζητά να μείνει μόνο ή τουλάχιστον να μην ενοχλείται από προβλήματα του έξω κόσμου και να επικοινωνεί περισσότερο σιωπηρά (Kübler-Ross 1979:126).

Τα παραπάνω στάδια γενικεύθηκαν προκειμένου να περιγράψουν το πένθος που βιώνει ο επιζών, αλλά και κάθε άτομο που θρηνεί μία οποιαδήποτε σημαντική για εκείνον απώλεια. Η γενίκευση υποστηρίζεται ότι είναι πιθανώς εσφαλμένη (Neimeyer 2006:116), με βασικό επιχείρημα ότι ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου δεν αντιμετωπίζεται με τον ίδιο τρόπο που αντιμετωπίζει κάποιος το δικό του επερχόμενο θάνατο (Neimeyer & Harris 2016:164, Bonanno, 2009:21). Η σταδιοποίηση, αν και είναι ελκυστική λόγω της σαφήνειας της (Neimeyer 2006:65), επισημαίνεται ότι αποκλείει σχεδόν ολοκληρωτικά τις θεσμικές διαδικασίες που σχετίζονται με το θάνατο (Odom et al. 2010). Επιπλέον, τα πέντε στάδια του πένθους έχουν δεχθεί κριτική για την παράλειψη θετικών συναισθημάτων (Bonanno 2009:40), αλλά και γιατί στερούνται εμπειρικής ανάλυσης, λόγω του συγκεκριμένου κοινωνικού πληθυσμού που μελετήθηκε, με συγκεκριμένους τρόπους και σε συγκεκριμένο χρόνο και τοποθεσία (Balk 2014, Corr, 1993). Οι Neimeyer & Harris (2016:164) τόνισαν ότι το άτομο διατρέχει τον κίνδυνο να βιώσει αδιέξοδο στα στάδια της άρνησης, του θυμού και της κατάθλιψης και να μην είναι σε θέση να ολοκληρώσει τη διαδικασία του πένθους. Επιπλέον, έχει διατυπωθεί η άποψη

ότι τα υφιστάμενα στάδια δεν είναι δυνατό να εφαρμοστούν στους ηλικιωμένους (Retsinas 1988) και ότι το μοντέλο συνιστά μια γραμμική διαδικασία που υποδεικνύει στα άτομα ποιος είναι ο «σωστός» τρόπος να κινηθούν για την αντιμετώπιση μίας απώλειας (Corr 1993, Bonanno, 2009:22). Η ίδια η Kübler-Ross, αρκετά χρόνια αργότερα διευκρίνισε ότι τα στάδια του πένθους είναι δεν μια γραμμική πορεία, και εκφράζουν μόνο τα συναισθήματα των ατόμων διαρκώντας ακόμη και μερικά λεπτά ή ώρες, παρά την κοινή αντίληψη ότι διαρκούν βδομάδες ή μήνες (Kübler-Ross & Kessler 2005:18). Ως εκ τούτου, προτάθηκαν περισσότερες παραλλαγές στη σταδιοποίηση του πένθους, καθώς υποστηρίχθηκε πως οι συναισθηματικές διακυμάνσεις είναι πιθανό να ποικίλουν μεταξύ των ατόμων (Bonanno 2009:41), παρά το γεγονός ότι πολλοί επαγγελματίες υγείας πιέζουν τα άτομα να προχωρήσουν στο επόμενο στάδιο, έως ότου αποδεχθούν την πραγματικότητα του θανάτου, θεωρώντας το μοντέλο ως μία «συνταγή» που μπορεί να εφαρμοστεί σε οποιονδήποτε (Neimeyer & Harris 2016:164).

Ορισμένοι από τους μελετητές που διαφώνησαν έντονα με τη σταδιοποίηση της ψυχιάτρου, πρότειναν εναλλακτικούς τρόπους προσέγγισης του πένθους. Ένας από αυτούς είναι ο William Worden (2009) ο οποίος έδωσε έμφαση στα συναισθήματα που γεννώνται στον πένθοντα, χωρίς να ορίζει κάποια σαφή σταδιοποίηση σε αυτά. Ειδικότερα, αναφέρει ότι εφόσον όλοι οι άνθρωποι δεν θρηνούν με τον ίδιο τρόπο, τότε δεν θα πρέπει κάποια θεωρία να τους καθηλώνει σε ένα μόνο στάδιο, διότι το άτομο είναι πιθανό να περάσει από περισσότερες από μία φάσεις ταυτόχρονα. Η λύπη, το μούδιασμα, ο θυμός, η ενοχή και η ανησυχία είναι μόνο μερικά από αρνητικά συναισθήματα που μπορεί να βιώσει το πένθων υποκείμενο, ενώ δεν αποκλείονται τα θετικά, όπως η συναισθηματική απελευθέρωση μετά το θάνατο ενός αγαπημένου αλλά τυραννικού προσώπου.

Οι Stroebe & Shut (1999) υποστήριξαν ένα διπλό μοντέλο επεξεργασίας, ασκώντας έντονη κριτική στη γραμμικότητα της σταδιοποίησης. Οι ερευνητές θεωρούν ότι οι πένθοντες βιώνουν παράλληλα το βίωμα της απώλειας και την προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες με κατεύθυνση την «αποκατάσταση».

Από την άλλη πλευρά, η Marie Frederique-Bacque (2001:35-43) αποδέχεται τη διάκριση σταδίων στη διεργασία του πένθους, εντάσσει όμως τη φάση της συνειδητοποίησης της απώλειας, ως μία διαδικασία που προηγείται της άρνησης και έγκειται στην αμφισβήτηση της είδησης. Για την ψυχολόγο, ο θυμός συνιστά μία συμπεριφορική εκδήλωση της άρνησης και η έμφαση θα πρέπει να δίδεται στη φάση της κατάθλιψης, προκειμένου ο πενθών να βιώσει το φυσιολογικό πένθος προς την αποδοχή. Ομοίως, ο George Bonanno (2004) επισήμανε τέσσερις φάσεις: ανθεκτικότητα (resilience), ανάκαμψη (recovery), χρονική δυσλειτουργία (chronic dysfunction) και καθυστερημένη θλίψη ή τραύμα (delayed grief or trauma). Υποστήριξε όμως, ότι δεν αντιμετωπίζουν όλοι με τον ίδιο τρόπο την απώλεια και τονίζει τη σημασία των θετικών συναισθημάτων και του γέλιου στη μείωση των επιπέδων δυσφορίας του ατόμου. Τέλος, η αποφυγή, η αφομοίωση και η ένταξη είναι ο «κύκλος θρήνου» που προτείνεται από τον Neimeyer, τονίζοντας ότι πρόκειται για μία «*αδρή σκιαγράφηση γενικών προτύπων αντίδρασης*», (2006:26-31) για το άτομο που πενθεί οποιαδήποτε απώλεια.

Η συζήτηση γύρω από τα μοντέλα πένθους είναι εκτενής, και σίγουρα οι αναθεωρήσεις και οι εκτιμήσεις ποικίλουν και επηρεάζονται από κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες. Ωστόσο, μέχρι και σήμερα το μοντέλο που πρότεινε η Kübler-Ross χάρει αποδοχής από τις κοινωνικές επιστήμες και χρησιμοποιείται ευρέως στην ψυχοθεραπεία (Cott 1993) και την ιατρική (Retsinas 1988). Μία κριτική η οποία ασκείται στο σύνολο των μοντέλων για το πένθος επικαλείται την απαίτηση για απελευθέρωση από τους νεκρούς, κάτι το οποίο ίσως συμβαίνει στα πλαίσια της σύγχρονης τάσης να αποδεχθούμε το θάνατο (Howarth 2000), όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενα κεφάλαια.

Η αναγκαιότητα της διαδικασίας του πένθους δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Η σύγχρονη άρνηση του πένθους είναι πιθανό να φέρει τραυματικά αποτελέσματα για το υποκείμενο και η απαγόρευσή του μπορεί να ωθήσει τον επιζώντα να χάσει τον εαυτό του, ή ακόμη και να παρουσιάσει ψυχικές διαταραχές όπως η νεύρωση (Aries 1974). Αντίθετα με την επικρατούσα άποψη ότι ο πενθών θα πρέπει να καταλήξει στην αποδοχή της απώλειας και στην επιστροφή στην πρωταρχική του κατάσταση, ο Neyimyer (2006:246) αναφέρει ότι το άτομο

εξαναγκάζεται να ταξιδέψει σ' έναν οδυνηρό κόσμο και είναι αδύνατο να επιστρέψει από αυτόν ολοκληρωτικά.

Όπως διαπιστώνεται στην παρούσα ανασκόπηση, ο εξαναγκασμός του ατόμου να διαιωνίζει την κατάσταση της θλίψης του υποκινείται από το Διαδίκτυο, παρά το γεγονός ότι η θέση που προασπίζουν οι ιστότοποι μνήμης είναι η διατήρηση της ανάμνησης του νεκρού. Το Facebook προτείνει τη διατήρηση των ανενεργών λογαριασμών στο δίκτυό του για λόγους που δεν διασαφηνίζονται με ακρίβεια. Τα εικονικά νεκροταφεία, παρά το γεγονός ότι τείνουν να φθίνουν εξ αιτίας της διασποράς των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, συνεχίζουν να εκπροσωπούνται από άλλους φορείς όπως τα γραφεία κηδειών, οι ψηφιακές κοινότητες πένθους και άλλα. Ως εκ τούτου, οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις που πραγματοποιούνται θολώνουν τη διαδικασία του πένθους και θα μπορούσαν να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην ψυχική υγεία του πενθούντα και την αποδοχή της απώλειας. Παρ' όλα αυτά, οι online και οι offline πρακτικές του πένθους είναι πιθανό να διαφέρουν ως προς τις παραδοσιακές μεθόδους του (Wagner 2018).

Το πένθος έχει αναφερθεί ως η μορφή που η αγάπη παίρνει, όταν κάποιος που αγαπάμε πεθαίνει (Patton et al. 2018). Η σταδιακή εξαφάνιση των κοινωνικών κανόνων, οι οποίοι καθόρισαν την τελετουργική συμπεριφορά σε μία κατάσταση πένθους, φέρνει νέες αυθόρμητες κοινωνικές υπαγορεύσεις (Aries 1974). Αντίθετα, όμως, με αυτή την κοινωνική επιταγή, συχνά παρατηρείται ότι η οικογένεια και οι φίλοι του νεκρού δεν επιτρέπουν την αποκοπή του δεσμού τους μαζί του. Η συνηθέστερη πρακτική για τη διατήρηση αυτού του δεσμού, ενώ μέχρι πρότινος ήταν η επίσκεψη στον τάφο του νεκρού και η εσωτερική συνομιλία μαζί του (Neimeyer 2016:343), σήμερα τείνει να είναι η επίσκεψη της σελίδας του προφίλ του στο Facebook, αποστέλλοντας μηνύματα, που στην ουσία τους απευθύνονται σε εκείνον (Bouc et al. 2016) και τα οποία μάλιστα υποστηρίζεται ότι παρέχουν μία ειλικρινή εικόνα του τρόπου με τον οποίο θρηνεί ο πενθών (De Groot 2012). Σε αντίθεση με τους δικτυακούς τόπους οι οποίοι έχουν σχεδιαστεί αποκλειστικά για να διευκολύνουν τη διαδικασία πένθους, το Facebook προσφέρει ένα μέσο για την κοινωνική αλληλεπίδραση μεταξύ των χρηστών (Rossetto et al. 2015).

Στο ερευνητικό μέρος που ακολουθεί θα διερευνηθεί η επαληθευσσιμότητα των πέντε σταδίων του πένθους που προσδιορίστηκαν από την Kübler-Ross. Όπως η ευρεία επιστημονική κοινότητα έχει αποδεχθεί τη θεωρία της Ελβετίδας ψυχιάτρου ως την πληρέστερη περιγραφή των συναισθηματικών μεταβάσεων του πενθούντα, έτσι και η παρούσα μελέτη, με κριτήριο την αρχή της επαληθευσσιμότητας, θα διερευνήσει τις σταδιακές συναισθηματικές μεταβάσεις των πενθούντων χρηστών του Facebook μέσα από τους «εις μνήμην» λογαριασμούς.

Κεφάλαιο 5

Μεθοδολογία της Έρευνας

Η μελέτη της υφιστάμενης διεθνούς και ελληνόγλωσσης επιστημονικής έρευνας με κεντρικό θεματικό άξονα την ψηφιακή εμπειρία του πένθους και το ζήτημα του θανάτου αποτέλεσε το θεωρητικό υπόβαθρο για τη διαμόρφωση της παρούσας έρευνας. Στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής ανασκόπησης αποσαφηνίστηκαν οι έννοιες του θανάτου και του πένθους για την κατανόηση και τον προσδιορισμό των κοινωνικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών παραγόντων που συμβάλλουν στην έκφραση τους, ενώ ταυτόχρονα έγινε και μία σύντομη επισκόπηση των παραδοσιακών θεωριών του πένθους που έχουν διατυπωθεί μέσα από τον προσδιορισμό μιας σειράς σταδίων ή φάσεων προσαρμογής που συμβάλλουν στην κατανόηση του φαινομένου και την αναγκαιότητα αποδοχής της απώλειας. Στο πλαίσιο της βιβλιογραφικής μελέτης διερευνήθηκαν, επίσης, θέματα όπως η εξέλιξη και διατήρηση του δεσμού με τον αποθανόντα, η διαμόρφωση των παραδοσιακών τελετουργιών θανάτου στην ψηφιακή ζωή και η αναζήτηση ψυχολογικής ή κοινωνικής υποστήριξης στα κοινωνικά δίκτυα για την αντιμετώπιση της θλίψης, προκειμένου στη βάση αυτών να οργανωθούν οι άξονες της παρούσας έρευνας.

5.1 Ερευνητικό Πρόβλημα

Τα πέντε στάδια του πένθους προτάθηκαν από την Kübler-Ross για την ερμηνεία των συναισθηματικών διακυμάνσεων των ασθενών με καρκίνο, αναμένοντας τη στιγμή του θανάτου τους. Η εφαρμογή της θεωρίας στους

ζώντας, πενθούντες το θάνατο ενός προσφιλούς προσώπου, προτάθηκε από μεταγενέστερους μελετητές και έγινε αποδεκτή από την ευρύτερη επιστημονική κοινότητα. Παρ' όλα αυτά η εφαρμογή της θεωρίας στο ψηφιακό περιβάλλον και ειδικότερα την κοινότητα του Facebook δεν έχει μελετηθεί επαρκώς.

Από τη μελέτη της βιβλιογραφίας διαπιστώθηκε ότι οι χρήστες της κοινότητας του Facebook τείνουν να επιζητούν την αλληλεπίδραση με το προσωπικό προφίλ του αποθανόντος χρήστη, προκειμένου να κοινοποιήσουν σ' αυτό τις σκέψεις και τα συναισθήματα τους για το θάνατο του. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση ανέδειξε ακόμη ότι η αλληλεπίδραση τείνει να είναι μεγαλύτερη σε σημαντικές ημερομηνίες για τον τεθνεώτα (πχ. επέτειος θανάτου) με τη μορφή κειμενικών αναρτήσεων ή άλλων επιλογών ψηφιακών αντιδράσεων (π.χ. Share).

Το ερευνητικό πρόβλημα που τίθεται ως συνακόλουθο της αλληλεπίδρασης που περιγράφηκε είναι σε ποιο βαθμό η διαδικασία του πένθους επιτείνεται ακόμη και αρκετό χρονικό διάστημα μετά το θάνατο, αλλά και κατά πόσο η αλληλεπίδραση με το προφίλ του νεκρού συμβάλλει στη δυσκολία μετάβασης του πενθούντα στο στάδιο της αποδοχής του θανάτου. Η διερεύνηση του συγκεκριμένου ζητήματος αναμένεται ότι θα συμβάλλει στην προσέγγιση πρακτικών ζητημάτων στη διαδικασία του πένθους σε ψηφιακά περιβάλλοντα, συμπληρώνοντας τυχόν ερευνητικά κενά στη διεθνή βιβλιογραφία.

5.2 Δήλωση Σκοπού

Στην παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή μελετάται η εφαρμογή του μοντέλου των πέντε σταδίων του πένθους, όπως προτάθηκε από την Kübler-Ross, και η εν δυνάμει εφαρμογή των σταδίων αυτών στο ψηφιακό περιβάλλον του Facebook. Ειδικότερα, μελετάται ο βαθμός στον οποίο η ψηφιακή παρουσία του νεκρού επιτείνει τη διαδικασία του πένθους και την παραμονή των πενθούντων χρηστών σε συγκεκριμένα στάδια, μέσω των συνεχών υπενθυμίσεων που προκύπτουν από τις τακτικές επισκέψεις στο προφίλ του νεκρού. Το πεδίο εφαρμογής της έρευνας είναι το δημοφιλές κοινωνικό δίκτυο του Facebook με υποκείμενα της έρευνας τους πενθούντες για το θάνατο ενός οικείου προσώπου χρήστες. Ως διερευνητική, η παρούσα έρευνα έχει στόχο την ανίχνευση νέων

στοιχείων και θεωρήσεων για το ψηφιακό πένθος που θα προκύψουν από την ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων που συλλέχθηκαν.

Το θεωρητικό πλαίσιο που παρουσιάστηκε στη βιβλιογραφική ανασκόπηση έθεσε τις βάσεις για την συγκρότηση των ερευνητικών ερωτημάτων που απασχολούν την έρευνα αυτή, που βασίζεται στη μέθοδο της επαληθευσιμότητας και όχι της διαψευσιμότητας του μοντέλου του πένθους, καθώς ως δεδομένη λαμβάνεται η αποδοχή του μοντέλου των πέντε σταδίων του πένθους που προτάθηκε από την Kübler-Ross και διερευνάται η δυνατότητα εφαρμογής του στο ψηφιακό περιβάλλον του Facebook. Ως εκ τούτου, η ερευνητική διαδικασία δεν έχει σκοπό να απορρίψει ή να επαληθεύσει τη δυναμική του μοντέλου, παρά μόνο να εξετάσει τις προεκτάσεις που λαμβάνει σε νέο περιβάλλον έκφρασης της θλίψης. Το κύριο ερευνητικό ερώτημα, επομένως, το οποίο καλείται να διερευνήσει η παρούσα μελέτη είναι *κατά πόσο η διαδικασία αλληλεπίδρασης με το νεκρό, η οποία είναι εφικτή κάθε στιγμή εξ αιτίας της ψηφιακής του παρουσίας, μπορεί να επηρεάσει τη διαδικασία του πένθους; Με τον τρόπο αυτό εξετάζεται η ίδια η διαδικασία του πένθους και ο τρόπος με τον οποίο εξελίσσεται κατά τη διαδικτυακή συμπεριφορά. Ειδικότερα, η μελέτη εστιάζει στο ερώτημα εάν η διαδικασία συνεχούς αλληλεπίδρασης και η παραμονή της ψηφιακής παρουσίας του νεκρού παρεμποδίζει ή/και παρατείνει τη διαδικασία του πένθους;*

Επιπλέον, εξετάζεται εάν η παραμονή του προφίλ του τεθνεώτος στο Facebook λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη για τη διατήρηση του δεσμού μαζί του, καθώς και εάν η αλληλεπίδραση των υποκειμένων με τα αυτοδύναμα προφίλ σχετίζεται με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των χρηστών για τη μεταθανάτια ζωή. Όπως διατυπώθηκε από τους Castro & González (2012), η ψηφιακή παρουσία ενός νεκρού χρήστη μπορεί να γίνει αντιληπτή ως πραγματική. Η διαπίστωση αυτή γεννά ένα ακόμη ερευνητικό ερώτημα, το οποίο αφορά την ανάγκη επικοινωνίας του πενθούντα με το νεκρό πρόσωπο ως μία προσπάθεια αναβίωσης αυτής της σχέσης μέσα από το ψηφιακό περιβάλλον (Moss 2014). Επομένως, *είναι δυνατό η μεταξύ τους αλληλεπίδραση να δημιουργήσει στους πενθούντες την ανάγκη επιστροφής στο παρελθόν και μία απόπειρα μεταφοράς του στο μέλλον;*

5.3 Επιλογή Ερευνητικής Μεθόδου

Η παρούσα έρευνα αξιοποιεί τη βασική θεωρία που παρουσιάζει το μοντέλο της Kübler-Ross, επιχειρώντας να διερευνήσει την εφαρμογή του σ' ένα νέο περιβάλλον, με στόχο την παραγωγή νέων θεωρήσεων σε σχέση με τα στάδια του πένθους που παρατηρούνται στους χρήστες της διαδικτυακής κοινότητας του Facebook. Η επιλογή μιας διερευνητικής έρευνας (Exploratory Research), της οποίας προηγείται η μελέτη ενός ζητήματος το οποίο δεν έχει καθοριστεί σαφώς μέχρι σήμερα από τη διεθνή βιβλιογραφία, αξιοποιείται λόγω της ευελιξίας που παρέχει κατά τη διεξαγωγή της, στοχεύοντας να προσδιορίσει τη φύση του φαινομένου και να παράξει επαρκείς πληροφορίες για την κατανόηση του, συμβάλλοντας στην προοπτική περαιτέρω έρευνας (Research Methodology, 2013a).

Αναμένεται, έτσι, η ανάδυση νέων θεωρήσεων (θεμελιωμένη θεωρία/Grounded Theory), που θα προκύψουν από τα ποιοτικά δεδομένα και τη συνεχή αλληλεπίδραση με τις θεωρητικές θέσεις και κατασκευές (Ιωσηφίδης 2008:154). Στο πλαίσιο αυτό, κατά την ερευνητική διαδικασία εξετάζεται ένα δείγμα χρηστών που βιώνει τη διαδικασία του πένθους, με σκοπό να δομηθεί μία γενική θεώρηση που θα εξηγήσει τη διαδικασία. Τα δεδομένα που έχουν αντληθεί από τα προσωπικά χρονολόγια των αποθανόντων αναλύονται με στόχο τη συσχέτιση πληροφοριών και τη σύνθεση ενός μοτίβου που θα απεικονίζει τη γενική ερμηνεία για την μετάβαση από ένα στάδιο του πένθους σε ένα επόμενο. Επομένως, επιχειρείται η θεμελίωση των δεδομένων με σκοπό τα ερμηνευθούν τα αποτελέσματα της έρευνας με σαφή τρόπο για ένα σχετικά «ανεξερεύνητο» ερευνητικό ζήτημα (Ιωσηφίδης 2008:154).

Η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων πραγματοποιείται με τις μεθόδους της ανάλυσης περιεχομένου και της ανάλυσης λόγου. Μέσα από τη συστηματική μελέτη του γραπτού λόγου των πενθούντων υποκειμένων, καταμετρώνται και καταγράφονται τα στοιχεία που εμφανίζονται στις κειμενικές τους αναρτήσεις, ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με την αναγνώριση των σταδίων του πένθους. Για τη διαδικασία αυτή, εφαρμόστηκαν τεχνικές Μηχανικής Μάθησης, με τη χρήση της γλώσσας προγραμματισμού R. Ειδικότερα, χρησιμοποιείται η

μέθοδος Text Analysis για την προεπεξεργασία των κειμενικών αναρτήσεων, η οποία είναι ιδιαίτερα σημαντική για την εξαγωγή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του κειμένου και για την ανάλυση συναισθήματος που ακολουθεί. Στις κειμενικές αναρτήσεις των υποκειμένων πραγματοποιείται, ακόμη, ανάλυση του καθ' αυτού συναισθήματος (Affective Analysis) μία υποκατηγορία του τομέα Βαθιάς Μάθησης, της συναισθηματικής ανάλυσης (Sentiment Analysis). Για την ανίχνευση των συναισθημάτων στο σώμα του κειμένου χρησιμοποιήθηκαν τα λεξικά συναισθήματος (Sentiment Dictionaries) NRC, για τη συναισθηματική βαθμολογία στις λέξεις της κάθε ανάρτησης και Bing, για την απόδοση με τη μορφή σκορ στα βασικά συναισθήματα, σε θετική και αρνητική κλίμακα. Σκοπός αυτής της διαδικασίας είναι ο εντοπισμός της συχνότητας των λέξεων, του επικρατέστερου συναισθήματος, της συναισθηματικής πολικότητας του σώματος των αναρτήσεων, αλλά και του καθ' αυτού συναισθήματος που βιώνουν οι πενθούντες μετά την απώλεια, όπως εκφράζεται στο ψηφιακό περιβάλλον του Facebook.

Η ανάλυση περιεχομένου επιλέχθηκε ως κύρια μέθοδος της παρούσας έρευνας, διότι προσφέρει τη δυνατότητα καταγραφής και περιγραφής λέξεων, φράσεων και νοημάτων του γραπτού λόγου. Με συστηματικό και αντικειμενικό τρόπο, αναζητούνται τα νοήματα και τα μοτίβα που αναδύονται από τις κειμενικές αναρτήσεις μέσα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (Ζαφειρόπουλος 2005:173). Η αναζήτηση πιθανών μοτίβων και δομών στο γραπτό λόγο των υποκειμένων, λαμβάνοντας υπόψη και τις γραφικές αναπαραστάσεις (emojicons) ως έναν τρόπο μη λεκτικής επικοινωνίας, θα υποβοηθηθεί από την ανάλυση λόγου. Δεδομένου ότι η μέθοδος ανάλυσης λόγου μπορεί να εφαρμοστεί σε κείμενα που δεν απαιτούν συγκεκριμένες καθοδηγητικές γραμμές, θα συμβάλλει στην κατανόηση των κινήτρων και των πράξεων των υποκειμένων, για την καλύτερη απόδοση νοημάτων και την ερμηνεία των συμπεριφορών τους (Ζαφειρόπουλος 2005:171)

Τέλος, όπως συμβαίνει συχνά με την εφαρμογή της μεθόδου ανάλυσης περιεχομένου (Ζαφειρόπουλος 2005:174) για την ερμηνεία των δεδομένων που αντλήθηκαν από τις κειμενικές αναρτήσεις, θεωρήθηκε σκόπιμη και η μελέτη ορισμένων ποσοτικών τους χαρακτηριστικών. Αναζητήθηκαν οι ποσοτικές

συνιστώσες που παρατηρήθηκαν στις κειμενικές αναρτήσεις των πενθούντων υποκειμένων, δηλαδή οι ψηφιακές αντιδράσεις άλλων χρηστών σε αυτές, και καταμετρήθηκε η συχνότητα εμφάνισης λέξεων ή φράσεων των υποκειμένων. Σε κάθε περίπτωση, τονίζεται ότι η έμφαση του ερευνητή αποδίδεται στα ποιοτικά και όχι στα ποσοτικά χαρακτηριστικά της μελέτης. Σκοπός της συνδυαστικής επιλογής των μεθόδων αυτών είναι η καλύτερη διερεύνηση του φαινομένου και η εξαγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων.

5.4 Ζητήματα Ηθικής της Έρευνας

Στην παρούσα μελέτη η ερευνήτρια δεν συμμετέχει με διαδραστικό τρόπο στη διεξαγωγή της έρευνας, όντας σε επικοινωνία ή/και σύνδεση με τους συμμετέχοντες (λ.χ. μέσω της φιλίας στο δίκτυο του Facebook), αλλά, αντίθετα, υλοποιεί έρευνα με παρατήρηση με σκοπό τη μελέτη της συμπεριφοράς των υποκειμένων κατά τη διάρκεια του πένθους, ώστε να διατυπωθούν συλλογικές παρατηρήσεις (Moreno et al. 2013). Ένα από τα ηθικά ζητήματα που θα μπορούσαν να ανακύψουν είναι η προστασία των προσωπικών δεδομένων των υποκειμένων. Για την προστασία αυτών, η παρατήρηση των αλληλεπιδράσεων πραγματοποιήθηκε υπό την προϋπόθεση ότι τα προφίλ των αποθανόντων, στα οποία αναφέρονται οι κειμενικές αναρτήσεις των πενθούντων, διαθέτουν δημόσια πολιτική απορρήτου.

Όπως διατυπώθηκε στη βιβλιογραφική ανασκόπηση της παρούσας διατριβής, οι χρήστες του Facebook έχουν την επιλογή να προστατεύσουν τις εμφανιζόμενες πληροφορίες τους σε τρίτους μέσω των ρυθμίσεων ασφαλείας και να ορίσουν την πολιτική απορρήτου που επιθυμούν, δηλαδή δημόσια ή ιδιωτική. Οι πληροφορίες των αποθανόντων χρηστών αντλήθηκαν υπό την προϋπόθεση ότι είναι δημόσιες, δηλαδή επιτρέπουν σε κάθε χρήστη την πρόσβαση σε αυτές ακόμη και αν δεν συνδέονταν μαζί του με τη μορφή «φιλίας» στο δίκτυο. Επομένως, η διαθεσιμότητα των πληροφοριών που είναι δημοσιευμένες στα χρονολόγια των αποθανόντων έχει καθοριστεί από τους

ίδιους τους χρήστες εν ζωή και έχουν τεθεί με ρητό τρόπο στη διάθεση του κοινού, όπως ορίζει η πολιτική απορρήτου του μέσου²⁰.

Προκειμένου να διαφυλαχθεί η ιδιωτικότητα των συμμετεχόντων στην έρευνα, οι προσωπικές πληροφορίες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην αναγνώρισή τους έλαβαν συγκεκριμένη κωδικοποίηση με σκοπό να μην μπορούν να ταυτοποιηθούν τα υποκείμενα είτε άμεσα, είτε μέσω άλλων αναγνωριστικών που θα αποκάλυπταν την ταυτότητά τους. Διασφαλίστηκε, επίσης, ότι στις κειμενικές τους αναρτήσεις δεν περιλαμβάνονται πληροφορίες οι οποίες δυνητικά θα έθεταν τα άτομα σε κίνδυνο όσον αφορά τη φήμη τους, την οικονομική τους κατάσταση, την απασχολησιμότητα ή την ευθύνη τους (ποινική και αστική). Επιπλέον, καθώς η συλλογή των δεδομένων δεν απαιτεί αλληλεπίδραση με τους ερευνώμενους, υποστηρίζεται ότι δεν θίγονται ηθικά και πρακτικά ζητήματα προσβολής της ανθρώπινης δραστηριότητας (Moreno et al. 2013).

Τέλος, οι αποθανόντες χρήστες συμπεριλήφθηκαν στο δείγμα της μελέτης υπό την προϋπόθεση ότι είναι ενήλικοι, παρά το γεγονός ότι το Facebook επιτρέπει τη χρήση του δικτύου από τα 13 έτη. Έτσι, αν και το μέσο παρέχει τη δυνατότητα πρόσβασης στην κοινότητα και σε ανήλικα άτομα, αυτά εξαιρέθηκαν καθώς η ερευνήτρια δεν έχει τη δυνατότητα ενημέρωσης και λήψης συναίνεσης από τους οικείους του νεκρού. Όσον αφορά τα υποκείμενα της έρευνας, δεν πραγματοποιήθηκαν ηλικιακές ή άλλου είδους εξαιρέσεις, διότι οι κειμενικές τους αναρτήσεις αντλήθηκαν από τα χρονολόγια άλλων χρηστών, χωρίς να προηγηθεί επίσκεψη στα προσωπικά τους προφίλ και έλεγχος των ιδιωτικών τους πληροφοριών.

5.5 Ερευνητικά Ζητήματα

Κατά τη διαδικασία υλοποίησης της έρευνας ανέκυψαν σημαντικά μεθοδολογικά και πρακτικά ζητήματα. Το πρώτο ζήτημα παρουσιάστηκε κατά τη συλλογή των ποιοτικών δεδομένων από την κοινότητα του Facebook και

²⁰ Διαθέσιμες πληροφορίες: <https://www.facebook.com/help/203805466323736?ref=dp> (26-04-2019)

αφορά στον τρόπο άντλησης τους. Ειδικότερα, δεδομένης της αλλαγής πολιτικής απορρήτου του Facebook²¹ και της απαγόρευσης άντλησης δεδομένων για λόγους προστασίας των προσωπικών δεδομένων των χρηστών της κοινότητας, τα δεδομένα δεν ήταν δυνατό να αντληθούν μέσω API (Application Programming Interface) που θα επέτρεπε τη λειτουργία Authorization. Ως εκ τούτου, η άντληση δεδομένων πραγματοποιήθηκε χειροκίνητα με προσπάθεια λογαριασμών στο Facebook αποθανόντων χρηστών.

Ένα ακόμη ζήτημα, που παρουσιάστηκε είναι οι χρονικοί περιορισμοί που λήφθηκαν υπόψη για την επιλογή του δείγματος αποθανόντων χρηστών. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν τεθνεώτες των οποίων η ημερομηνία θανάτου ήταν εντός των ετών 2017 και 2018. Ως αποτέλεσμα, οι επετειακές ημερομηνίες (γενεθλίων, θανάτου), οι οποίες συνιστούν στοιχείο που πραγματεύεται η παρούσα ανάλυση, δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστούν για τους αποθανόντες το 2018. Όσον αφορά τον εντοπισμό της σχέσης εγγύτητας μεταξύ αποθανόντων και πενθούντων, ένα πιθανό ερευνητικό ζήτημα είναι οι σχέσεις που έχουν επιλέξει οι χρήστες να αποτυπώσουν στην κοινότητα του Facebook ή η προσφώνηση με την οποία απευθύνονται στον νεκρό χρήστη, καθώς υπάρχει η περίπτωση να μην είναι αληθείς. Κάτι τέτοιο είναι δυνατό να επηρεάσει την επιλογή του τελικού δείγματος χρηστών και κατ' επέκταση τον τρόπο εκδήλωσης του πένθους με βάση την άμεση σχέση των πενθούντων με τον τεθνεώτα.

Τέλος, όσον αφορά την επιλογή της μεθόδου διερευνητικής έρευνας, ένα από τα ζητήματα που εντοπίζονται είναι η μη αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος. Ως εκ τούτου, η γενίκευση των αποτελεσμάτων της έρευνας με την έννοια της αντιπροσωπευτικότητας του δείγματος δεν μπορεί να διατυπωθεί, όπως συμβαίνει στη πλειοψηφία των ποιοτικών ερευνών (Ιωσηφίδης 2008:59). Η χρήση μεθόδων ανάλυσης των δεδομένων, όπως η ανάλυση περιεχομένου, η ανάλυση λόγου και η ποσοτική ανάλυση συγκεκριμένων χαρακτηριστικών, δημιουργεί μία πολυμεθοδολογική προσέγγιση, η οποία εικάζεται ότι μπορεί να

²¹ Διαθέσιμες πληροφορίες: <https://developers.facebook.com/docs/graph-api/changelog/breaking-changes/> (14-04-2019).

οδηγήσει σε πιθανή ασυμβατότητα μεταξύ ποιοτικών και ποσοτικών χαρακτηριστικών (Ιωσηφίδης 2008:275).

Αν και η ανάλυση και κατηγοριοποίηση ποιοτικών δεδομένων στο πλαίσιο μιας διερευνητικής έρευνας διακρίνεται από την υποκειμενική κριτική ανάγνωση των αποτελεσμάτων, που είναι πιθανό να οδηγήσει σε προκαταλήψεις ως προς την ερμηνεία αυτών των πληροφοριών (Research Methodology 2013a), στην παρούσα έρευνα η υποκειμενική ανάγνωση περιορίζεται από την εφαρμογή των πέντε σταδίων και του τρόπου εκδήλωσης αυτών, όπως έχει καταγραφεί στη βιβλιογραφία με αναφορά σε άλλα ερευνητικά περιβάλλοντα.

5.6 Ερευνητική Διαδικασία

Η ερευνητική διαδικασία οργανώθηκε σε τρία στάδια. Στο πρώτο στάδιο αναζητήθηκαν τα προσωπικά προφίλ αποθανόντων χρηστών στο Facebook, ενώ στο δεύτερο στάδιο αντλήθηκε το κειμενικό περιεχόμενο από αυτά. Στο τρίτο στάδιο, το κειμενικό υλικό που αντλήθηκε, αναλύθηκε με την μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου.

Καθώς η έρευνα εστιάζει στην έκφραση του πένθους στους Δυτικούς πολιτισμούς, η επιλογή του δείγματος των προφίλ αποθανόντων χρηστών, προσδιορίστηκε από τον τόπο διαμονής και τη γλώσσα του προφίλ (αγγλική). Αναγνωρισμένες προσωπικότητες (πολιτικά πρόσωπα, καλλιτέχνες κ.α.) εξαιρέθηκαν από τη δυνητική επιλογή τους στο δείγμα της έρευνας, δεδομένου ότι κύριος σκοπός της μελέτης είναι να εντοπιστούν τα λεκτικά ή μη λεκτικά σημεία (emoticons) της έκφρασης πένθους για οικεία πρόσωπα. Ακόμη, για την επιλογή του δείγματος δεν λήφθηκαν υπόψη κριτήρια φύλου, θρησκευτικών και πολιτικών πεποιθήσεων. Τέλος, τυχόν οικεία στην ερευνήτρια πρόσωπα εξαιρέθηκαν από την διερεύνηση, με σκοπό να διατηρηθεί η αντικειμενικότητα και αξιοπιστία της έρευνας.

5.6.1 Οργάνωση Δειγματοληψίας

Για την επιλογή της τεχνικής δειγματοληψίας λήφθηκε υπόψη η σε βάθος διερεύνηση ενός υπό διαπραγμάτευση κοινωνικού φαινομένου, σ' έναν πληθυσμό κοινωνικών υποκειμένων που χαρακτηρίζεται από ιδιαιτερότητες που δεν είναι δυνατό να γενικευθούν στο γενικό πληθυσμό, ώστε ν' αποδοθούν ερμηνείες σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο (Ιωσηφίδης 2008:59).

Καθώς η αναζήτηση αποθανόντων χρηστών στην κοινότητα του Facebook δεν κατέστη εφικτή μέσω του πεδίου αναζήτησης του μέσου, για την επιλογή του δείγματος εστάλη αίτημα στο κέντρο βοήθειας του κοινωνικού δικτύου, προκειμένου να παράσχει πληροφορίες για τον τρόπο εντοπισμού λογαριασμών αποθανόντων ή σε διαφορετική περίπτωση επαρκές δείγμα, από το οποίο θα αντλούνταν κειμενικό υλικό. Δεδομένου ότι το Facebook δεν ανταποκρίθηκε στο αίτημα και λόγω της μη δυνατότητας Authorization για την αναζήτηση αποθανόντων χρηστών, ως δειγματοληπτικό πλαίσιο χρησιμοποιήθηκε ο διαδικτυακός ιστότοπος του Legacy.com. Όπως συζητήθηκε στο Κεφάλαιο 1.3 η εταιρεία διατηρεί στο αρχείο της μία πληθώρα νεκρολογιών που αναρτώνται σε εικονικά νεκροταφεία. Ορισμένα, μάλιστα, εικονικά νεκροταφεία δίνουν τη δυνατότητα στο χρήστη να αναρτήσει βίντεο με φωτογραφικό υλικό του νεκρού²², πράγμα το οποίο συνέβαλλε στην ταυτοποίηση των χρηστών.

Για την επιλογή του δείγματος των προφίλ των αποθανόντων χρησιμοποιήθηκαν οι τεχνικές της σκόπιμης και της πολυεπίπεδης δειγματοληψίας (στάδια). Αρχικά στα στάδια 1 και 2 της δειγματοληψίας, όπως αναλυτικά περιγράφονται στη συνέχεια, η επιλογή του δείγματος των προφίλ έγινε με κριτήριο την ημερομηνία θανάτου και την διατήρηση προφίλ του αποθανόντος στο Facebook, προκειμένου να συλλεγεί ένα ομοιογενές δείγμα. Ακολούθως, στο δείγμα που επελέγη ικανοποιώντας τα παραπάνω κριτήρια, εφαρμόστηκαν νέα κριτήρια (στάδια 3-5) προκειμένου να οριοθετηθεί το δείγμα των υποκειμένων της μελέτης, οι χρήστες δηλαδή που αλληλεπιδρούν με το προφίλ του τεθνεώτος (Research Methodology 2013b, Research Methodology 2013c, Ζαφειρόπουλος 2005:136).

²² Βλ. ενδεικτικά: <https://www.meaningfulfunerals.net> (24-01-2018).

Στάδιο 1: Αναζήτηση αποθανόντων χρηστών στο Legacy.com

Στο πεδίο αναζήτησης που διαθέτει ο ιστότοπος τέθηκε ως μοναδικό κριτήριο κατά την αναζήτηση η χρονολογία θανάτου. Από τον ιστότοπο μνήμης αντλήθηκαν τα μνημεία των χρηστών των οποίων η ηλικία, όταν απεβίωσαν, ήταν μεταξύ 18-65 ετών, καθώς εν συνεχεία τα προφίλ αυτά έπρεπε να αναζητηθούν στο Facebook, το οποίο, σύμφωνα με έρευνες, χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο έως τα 65 έτη (Statista 2019). Στόχος ήταν να εντοπιστούν πρόσωπα των οποίων ο θάνατος έλαβε χώρα στο διάστημα των δύο τελευταίων ετών, ώστε στα αναρτημένα σχόλια που θα εντοπιζονταν στους λογαριασμούς τους στο Facebook να περιλαμβάνονται επετειακές ημερομηνίες (γέννησης, θανάτου κ.α.) και να είναι δυνατός ο εντοπισμός χρηστών που έχουν προβεί σε επαναλαμβανόμενες αναρτήσεις. Έτσι, από το Legacy.com ανακτήθηκαν στοιχεία προσώπων με ημερομηνία γέννησης και θανάτου μεταξύ των ετών 1952-2017 και 1953-2018. Από την αναζήτηση των δύο χρονολογιών που τέθηκαν ως κριτήριο, προέκυψαν 2.000 αποτελέσματα εκ των οποίων το 13% (n=267) ήταν ηλικίας έως και 65 ετών.

Στάδιο 2: Αναζήτηση αποθανόντων χρηστών στο Facebook

Στο δεύτερο στάδιο, αναζητήθηκαν αποθανόντες χρήστες από τη βάση δεδομένων του Legacy, οι οποίοι διατηρούσαν λογαριασμό στο δίκτυο του Facebook και ο οποίος παρέμεινε ορατός μέχρι τη στιγμή συλλογής του δείγματος. Η αναζήτηση στο Facebook πραγματοποιήθηκε είτε με α) όνομα και επώνυμο χρήστη, είτε με β) όνομα, επώνυμο χρήστη, περιοχή διαμονής. Σε πολλές περιπτώσεις παρατηρήθηκαν κοινοποιήσεις της εκάστοτε νεκρολογίας απευθείας από τον ιστότοπο, είτε από γραφεία κηδειών, είτε από οικεία πρόσωπα του νεκρού. Για το λόγο αυτό, σε περιπτώσεις που υπήρχαν πολλοί χρήστες με κοινή ονομασία στο προφίλ που διατηρούσαν στο Facebook, πραγματοποιήθηκε συμπληρωματικά αναζήτηση στη λίστα φίλων του χρήστη που προέβη στην κοινοποίηση της νεκρολογίας, εφόσον η λίστα φίλων ήταν δημόσια.

Στο στάδιο αυτό, η ταυτοποίηση των αποθανόντων ολοκληρώθηκε μέσω των αναρτημένων φωτογραφιών στο λογαριασμό τους, σε συνδυασμό με το φωτογραφικό υλικό που είναι διαθέσιμο στο ηλεκτρονικό τους μνημείο. Σε

περιπτώσεις που το ψηφιακό μνημείο δεν διέθετε φωτογραφικό υλικό, η καταχώρηση πραγματοποιήθηκε, αλλά δεν λήφθηκε υπόψη στην επιλογή του δείγματος της έρευνας.

Αξιόπιστο για να ενταχθεί στο δείγμα κρίθηκε το προφίλ εκείνο στο οποίο υπήρξε πλήρης ταύτιση του προσώπου και των χαρακτηριστικών του και πληρούνταν τουλάχιστον ένας από τους ακόλουθους παράγοντες: α) ένδειξη «εις μνήμην» στο λογαριασμό στο Facebook, β) παρουσία αναρτήσεων ή σχολίων που υποδηλώνουν το γεγονός του θανάτου, γ) αντιστοιχία της ημερομηνίας γέννησης, δ) αντιστοιχία της τοποθεσίας διαμονής και ε) ταύτιση συγγενών που αναφέρονται στη νεκρολογία και το Facebook. Το αποτέλεσμα που προέκυψε ήταν ότι 31% (n=82) των νεκρών που είχαν επιλεγεί στο προηγούμενο στάδιο διέθετε προφίλ στο Facebook.

Στάδιο 3: Επιλογή με βάση τη Δημόσια πολιτική απορρήτου στο χρονολόγιο

Ένας ακόμη παράγοντας που κρίθηκε αναγκαίο να ικανοποιείται, προκειμένου να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για την παρούσα έρευνα, ήταν η πολιτική απορρήτου που είχαν επιλέξει οι ίδιοι οι χρήστες εν ζωή. Πιο συγκεκριμένα, από τους αποθανόντες χρήστες του Facebook που επελέγησαν κατά το προηγούμενο στάδιο, διαπιστώθηκε ότι 49% (n=40) διατηρούσε δημόσιες ρυθμίσεις απορρήτου όσον αφορά αναρτήσεις του ίδιου του αποθανόντα ή τρίτων στο χρονολόγιό του.

Στάδιο 4: Ύπαρξη Αναρτήσεων μετά το θάνατο του χρήστη

Για την ανάλυση του περιεχομένου των αναρτήσεων στα χρονολόγια των αποθανόντων χρηστών αναζητήθηκαν προφίλ που περιελάμβαναν σχόλια για το θάνατο του, είτε προερχόμενα από έναν χρήστη που ορίστηκε υπεύθυνος λογαριασμού (Legacy Contact), είτε από φίλους του νεκρού στο δημοφιλές δίκτυο, είτε ως αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης άλλων χρηστών σε αναρτήσεις που είχε κάνει ο αποθανών πριν το θάνατο του. Διαπιστώθηκε ότι 43% (n=17) των λογαριασμών που είχαν επιλεγεί στο στάδιο 3 περιελάμβανε τέτοια σχόλια.

Στάδιο 5: Επιλογή με βάση τη Δημόσια πολιτική απορρήτου στη λίστα φίλων

Προκειμένου να διερευνηθούν τα στάδια του πένθους που βιώνουν οι οικείοι του νεκρού, τέθηκε ως επιπλέον κριτήριο η σχέση τους με τον αποθανόντα. Για το λόγο αυτό επελέγησαν μόνο οι λογαριασμοί των χρηστών που είχαν δημόσια πολιτική απορρήτου όσον αφορά τη λίστα των φίλων τους (n=9), ενώ ως βοηθητικός παράγοντας λειτούργησαν οι δηλωθείσες σχέσεις με άλλους χρήστες στο δίκτυο του Facebook (n=6).

Από το τελικό δείγμα που επελέγη (n=9) προέκυψε ότι ο τύπος διαμονής όλων των αποθανόντων ήταν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και γλώσσα επικοινωνίας η αγγλική.

Η ανάλυση περιεχομένου εστιάζει στα σχόλια των «φίλων» του νεκρού χρήστη που έχουν αναρτηθεί στο χρονολόγιο του μετά το θάνατο του, η ημερομηνία του οποίου είναι γνωστή από την αρχική καταγραφή της νεκρολογίας του.

5.6.2 Δειγματοληπτική Μονάδα

Εφόσον η μέθοδος δειγματοληψίας πραγματοποιήθηκε σε στάδια, η επιλογή μίας ομάδας υποκειμένων από την προηγούμενη ομάδα στοιχείων είναι εκείνη που ορίζει την δειγματοληπτική μονάδα της έρευνας (Ζαφειρόπουλος 2005:126). Για την ολοκλήρωση της διαδικασίας επιλογής πενθούντων, εφαρμόστηκε θεωρητική δειγματοληψία (theoretical sampling), η οποία χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο στην προσέγγιση της θεμελιωμένης θεωρίας (Ιωσηφίδης 2008:64), για να συλλεγούν, να κωδικοποιηθούν και να αναλυθούν τα δεδομένα του υλικού (αναρτήσεις) των πενθούντων χρηστών με στόχο να παραχθούν νέα θεωρητικά δεδομένα.

Μετά τη συγκέντρωση των ποιοτικών δεδομένων από τα προφίλ των αποθανόντων χρηστών, εντοπίστηκε η ανάγκη διερεύνησης της σχέσης εγγύτητας με τον αποθανόντα, με στόχο την εξασφάλιση ερμηνευτικών δυνατοτήτων, καθώς υποστηρίζεται ότι, σε κάθε είδους απώλεια, η σχέση με το θανόντα επηρεάζει καθοριστικά τις αντιδράσεις του ατόμου που πενθεί (Παπαγιάννη 2018:68).

Ειδικότερα, η κατανόηση της σχέσης εγγύτητας με τον αποθανόντα είναι απαραίτητη για την αναγνώριση του σταδίων του πένθους του κάθε χρήστη. Η

εγγύτητα προσδιορίστηκε με δύο κριτήρια: α) ο χρήστης που πραγματοποίησε την ανάρτηση ή το σχόλιο να είναι «φίλος» στο Facebook με τον αποθανόντα και β) η σχέση μεταξύ τους να είναι δυνατό να προσδιοριστεί. Ειδικότερα, για την ανάλυση περιεχομένου των αναρτήσεων λήφθηκε υπόψη η σχέση εγγύτητας που ήταν ανιχνεύσιμη είτε από το ύφος των αναρτήσεων (για παράδειγμα, με τη χρήση της προσφώνησης “friend”), είτε από τα κριτήρια αξιολόγησης που προσδιορίστηκαν ανωτέρω, δηλαδή τον έλεγχο των προσωπικών πληροφοριών του τεθνεώτος για τις οικογενειακές σχέσεις που έχει δηλώσει στο προσωπικό του προφίλ. Οι σχέσεις που προέκυψαν ήταν οικογενειακές, φιλικές, σχέσεις μεταξύ απλών γνωστών, παλαιών συμμαθητών και συναδέλφων, επιβεβαιώνοντας τις απόψεις των Eberts (2014:26) και Pennington (2017) για τις μορφές σχέσεων που εμφανίζονται στο Facebook. Οι σχέσεις με τον αποθανόντα οι οποίες δεν κατέστη δυνατό να διευκρινιστούν με κανέναν από τους ως άνω τρόπους επισημάνθηκαν ως «άγνωστες» και δεν συμπεριλήφθησαν στο τελικό δείγμα αναρτήσεων της έρευνας.

5.7 Κωδικοποίηση

Για λόγους προστασίας της ιδιωτικότητας και των προσωπικών δεδομένων των χρηστών του Facebook (ζώντων και αποθανόντων) απαιτήθηκε η κωδικοποίηση των ποιοτικών δεδομένων και των υποκειμένων της μελέτης. Η κωδικοποίηση στα τμήματα των ποιοτικών δεδομένων, αποδόθηκε με τη σύνδεση τμημάτων μεταξύ τους, με βάση τα κοινά τους χαρακτηριστικά (Ιωσηφίδης 2008:179). Συγκεκριμένα, ως κοινό χαρακτηριστικό καθορίστηκε το προφίλ του αποθανόντος, ενώ τα τμήματα που συνδέθηκαν μεταξύ τους είναι τα υποκείμενα της έρευνας και οι κειμενικές τους αναρτήσεις. Οι ονομασίες των λογαριασμών του τελικού δείγματος κωδικοποιήθηκαν με τον εξής τρόπο:

1. Για τους αποθανόντες χρήστες (n=9) τέθηκε τυχαία αλφαβητική κωδικοποίηση (A-K).
2. Οι ονομασίες των λογαριασμών των πενθούντων χρηστών (n=142) κωδικοποιήθηκαν με αλφαριθμητικό τρόπο, ανά σειρά εμφάνισης σχολίου από την ημερομηνία θανάτου και έπειτα. Ως εκ τούτου, στους

χρήστες αποδόθηκε η αλφαβητική κωδικοποίηση του νεκρού χρήστη, στον οποίο απευθύνονται (A-K), ενώ η αρίθμηση αυξάνεται προοδευτικά για κάθε έναν πενθούντα χρήστη ξεχωριστά (π.χ. A1, A2).

3. Τα σχόλια των πενθούντων χρηστών (n=283) κωδικοποιήθηκαν διατηρώντας την αρίθμηση του παραπάνω βήματος, με την προσθήκη αριθμού σχολίου μετά το χαρακτηριστικό που προσδιορίζει τον πενθούντα χρήστη (π.χ. A1.1., A1.2).
4. Τέλος, οι αναρτήσεις που προέρχονται από τον προσωπικό λογαριασμό του τεθνεώτος (n=14), είτε προέρχονται από Legacy Contact, είτε έχουν πραγματοποιηθεί πριν το θάνατο του, κωδικοποιήθηκαν διατηρώντας το γράμμα που αντιστοιχεί στους ίδιους τους αποθανόντες (A-K), ακολουθούμενο από τελεία και αρίθμηση που αντιστοιχεί στον αριθμό σχολίου (π.χ. A.1 κ.ο.κ).

5.8 Ανάλυση Περιεχομένου κατά την Αναγνώριση Σταδίων

Η σταδιοποίηση των αναρτήσεων των υποκειμένων της έρευνας πραγματοποιήθηκε στις εξής πέντε κατηγορίες που αντιπροσωπεύουν τα πέντε στάδια του πένθους: άρνηση (denial), θυμός (anger), διαπραγμάτευση (bargaining), κατάθλιψη (depression), αποδοχή (acceptance). Η ένταξη ενός σχολίου σε μία από τις παραπάνω κατηγορίες έγινε με βάση τις λέξεις ή φράσεις που καταγράφουν οι χρήστες για την προβολή των συναισθημάτων τους, όπως περιγράφησαν από την Kübler-Ross στο έργο της *“On Dying and Death”*. Δεδομένου ότι η Ελβετίδα ψυχίατρος εστίασε την έρευνα της σε ασθενείς του τελικού σταδίου του καρκίνου, χρησιμοποιήθηκε συμπληρωματική βιβλιογραφία για την ερμηνεία της θεωρίας, ώστε να είναι δυνατό να προσδιοριστεί το στάδιο του πένθους για τον κάθε χρήστη. Επιπρόσθετα, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αναρτήσεων για τις οποίες δεν κατέστη δυνατό να εντοπιστεί το στάδιο του πένθους του χρήστη και χαρακτηρίστηκαν με την ένδειξη «No Stage». Τέτοιου τύπου αναρτήσεις αποτελούν σχόλια που

προέρχονται από χρήστες με διαπιστωμένη σχέση εγγύτητας με τον τεθνεώτα, αλλά δεν περιλαμβάνουν καμία έκφραση συναισθήματος, για την οποία να μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν αναρτήσεις που εκφράζουν συλλυπητήρια στην οικογένεια του νεκρού ή αναρτήσεις με τη λεκτική εκφορά «RIP» (Rest in Peace). Η παρουσία καταγραφής ενός σταδίου για κάθε κειμενική ανάρτηση, συμβολίστηκε με τον αριθμό ένα (1), ενώ η απουσία καταγραφής με τον αριθμό μηδέν (0). Τέλος, καταγράφηκε ο χρόνος που έχει παρέλθει από την ημερομηνία θανάτου του χρήστη και εξετάστηκε προκειμένου να διερευνηθεί η εξελικτική ή μη πορεία των σταδίων για τους πενθούντες χρήστες σε συνάρτηση με το χρόνο θανάτου.

Με την μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου μελετήθηκε το κειμενικό υλικό των αναρτήσεων στα δημόσια προφίλ των αποθανόντων και αναζητήθηκαν τα χαρακτηριστικά του λόγου, τα οποία σχετίζονται με την εμπειρία του πένθους. Επομένως, οι μονάδες καταγραφής που προέκυψαν από την ανάλυση περιεχομένου είναι κάθε είδους τμήματα των αναρτήσεων τα οποία θεωρήθηκαν σημαντικά (π.χ. λέξεις, φράσεις, εικόνες, emoticons, links) (Ζαφειρόπουλος 2005:175) στο πλαίσιο των κατηγοριών ανάλυσης των πέντε στάδια του πένθους, όπως αυτά περιγράφησαν στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Διερευνήθηκαν σε βάθος τυχόν επαναλήψεις σχολίων από τους ίδιους χρήστες, με σκοπό να διαπιστωθεί κατά πόσο το μοντέλο της Kübler-Ross εφαρμόζεται με την πάροδο του χρόνου για κάθε χρήστη ξεχωριστά και το χρονικό διάστημα που απαιτεί η μετάβαση από το ένα στάδιο στο επόμενο. Επίσης αξιολογήθηκαν ποσοτικά χαρακτηριστικά, όπως ο αριθμός των αντιδράσεων και κοινοποιήσεων που έλαβε η κάθε δημοσίευση, ώστε να διερευνηθεί η απήχηση της στους υπόλοιπους χρήστες.

Με την τεχνική της ανάλυσης λόγου (Ιωσηφίδης 2008:151), διερευνήθηκε το περιεχόμενο των κειμενικών αναρτήσεων και η εκφορά του λόγου από τα υποκείμενα μελέτης, αναφορικά με όλες τις γλωσσικές ή μη μορφές επικοινωνίας που επέλεξαν (κείμενο, emoticons κ.α.). Η χρήση emoji's στην εκάστοτε ανάρτηση μελετήθηκε με σκοπό να εντοπιστούν οι εκφράσεις μη λεκτικής επικοινωνίας που χρησιμοποίησαν τα υποκείμενα, προκειμένου να δηλώσουν τα συναισθήματα τους για το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου,

καθώς βοηθούν στην τελική συνάφεια του μηνύματος που πληκτρολογήθηκε (Yus 2014). Η προσθήκη ετικέτας (tag)²³ με το όνομα του νεκρού χρήστη, καθώς και χρήση β' ενικού προσώπου, μελετήθηκαν, επίσης, με σκοπό να διαπιστωθεί η επιλογή των χρηστών ν' απευθύνονται στο νεκρό για να εκφράσουν τα συναισθήματα θλίψης τους. Τέλος, λήφθηκαν υπόψη επετειακές ημερομηνίες, σημαντικές για τον τεθνεώτα, ώστε να διερευνηθούν τυχόν μεταβολές στην εκφορά του λόγου των υποκειμένων.

²³ Διαθέσιμες πληροφορίες: <https://www.facebook.com/help/124970597582337/> (02-04-2019).

Κεφάλαιο 6

Αποτελέσματα Έρευνας

Στις εικονικές κοινότητες του θανάτου και του πένθους, η διαμεσολαβημένη από την τεχνολογία επικοινωνία επιτρέπει την διάδραση μεταξύ ατόμων που μοιράζονται εμπειρίες και στρατηγικές αντιμετώπισης. Το θετικό χαρακτηριστικό της διαμεσολαβημένης αυτής επικοινωνίας είναι η δυνατότητα που έχουν οι πενθούντες να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, οποιαδήποτε στιγμή της ημέρας και από όποια τοποθεσία (De Groot 2012). *Πώς όμως τα πενθούντα υποκείμενα αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και με τον ίδιο το νεκρό, για τη διαχείριση του πένθους και της απώλειας;*

Στο παρόν κεφάλαιο διερευνώνται τα χρονολογία αποθανόντων χρηστών του δημοφιλούς μέσου κοινωνικής δικτύωσης του Facebook, με σκοπό την αναγνώριση των πέντε σταδίων του πένθους για κάθε ένα ερευνώμενο υποκείμενο, με βάση τις κειμενικές τους αναρτήσεις (παράρτημα Α). Για τη διαδικασία αυτή, πραγματοποιείται ανάλυση περιεχομένου και λόγου των δημοσιεύσεων. Παράλληλα, με τεχνικές Μηχανικής Μάθησης (Machine Learning) διερευνάται το επικρατέστερο συναίσθημα των υποκειμένων (Affective Analysis), ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα για την πένθιμη διάθεση τους σε κάθε ένα από τα στάδια που εξετάζονται αλλά και για διακριτά χρονικά διαστήματα.

6.1 Περιγραφικά στοιχεία των προφίλ των νεκρών

Όπως εξηγήθηκε αναλυτικά στο Κεφάλαιο της Μεθοδολογίας, η επιλογή των προφίλ των νεκρών, από τα οποία αντλήθηκαν τα χωρία λόγου των πενθούντων, έγινε μέσω μιας πολυεπίπεδης δειγματοληψίας καταλήγοντας σε εννέα (9) προφίλ. Στον ακόλουθο Πίνακα 1 παρουσιάζεται, με την κωδικοποίηση, για την οποία έγινε λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο, το φύλο και η ηλικία των αποθανόντων, ο αριθμός των φίλων τους στο Facebook, ο αρχικός αριθμός των κειμενικών τμημάτων (Total Posts) που δημοσιεύθηκαν μετά το θάνατό τους, ο αριθμός αναρτήσεων στις οποίες εντοπίστηκαν σχέσεις εγγύτητας (Posts with Relationship) και ο αριθμός των πενθούντων υποκειμένων (Subjects) που αναγνωρίστηκε σε αυτές.

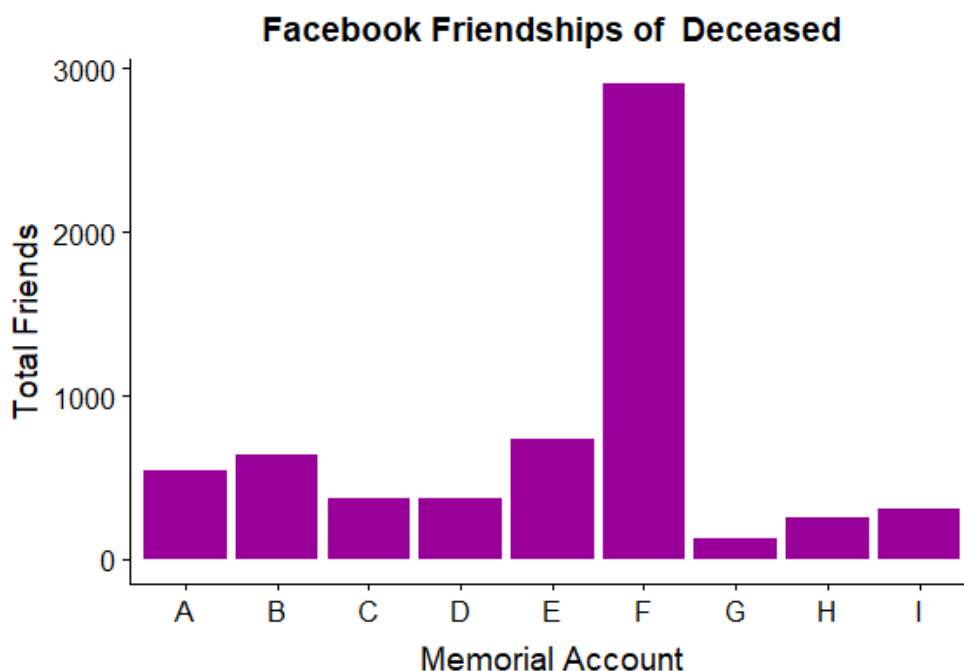
Demographics of Deceased users of Facebook						
Code	Gender	Age	Friends	Total Posts	Posts with Relationship	Subjects
A	F	49	545	413	116	35
B	F	42	641	5	2	1
C	F	52	375	105	61	24
D	F	53	317	25	19	13
E	F	62	738	114	33	25
F	M	56	2908	70	32	21
G	F	65	132	30	11	6
H	F	61	250	11	6	3
I	F	63	310	22	3	3

Πίνακας 1. Δημογραφικά Στοιχεία αποθανόντων χρηστών στο Facebook

Από τα προσωπικά χρονολόγια των παραπάνω νεκρών σε ένα μόνο υπήρχε η ένδειξη «εις μνήμην», ενώ η ύπαρξη Legacy Contact ήταν εξίσου μικρή. Ειδικότερα, μόνο το χρονολόγιο της E περιελάμβανε την ένδειξη μνημόνευσης και παράλληλα την ανάθεση σε διαχειριστή λογαριασμού. Στα χρονολόγια των H, D και I που εντοπίστηκε δραστηριότητα μετά το θάνατο, χωρίς την αναφορά σε Legacy Contact, αυτή προφανώς οφείλεται σε λειτουργία άλλων προσώπων που κατείχαν τους προσωπικούς κωδικούς των αποθανόντων.

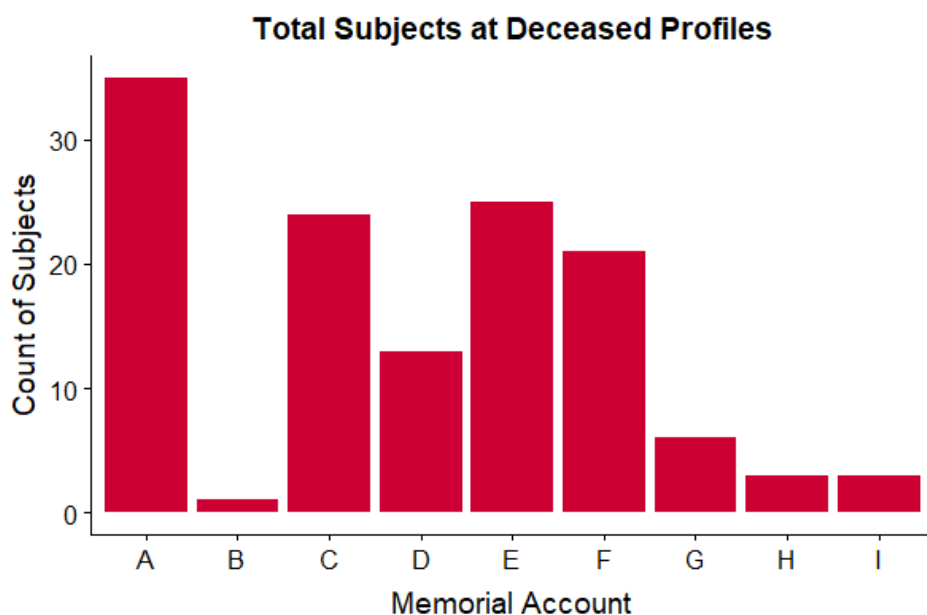
Με αναφορά στον συνολικό αριθμό συνδέσεων καθενός από τους νεκρούς χρήστες, τα αποτελέσματα εμφανίζονται στο Διάγραμμα 1. Με εξαίρεση το

χρονολόγιο του F στο οποίο εντοπίζεται ο μεγαλύτερος αριθμός «φίλων» (n=2908), σε όλα τα υπόλοιπα προφίλ ο αντίστοιχος αριθμός δεν υπερέβαινε τους 1000 «φίλους». Ο αριθμός των συνδέσεων είναι σημαντικός, καθώς αναμένεται οι έχοντες περισσότερους «φίλους» να έχουν και περισσότερες κειμενικές αναρτήσεις από αυτούς στο χρονολόγιό τους, μετά θάνατον.

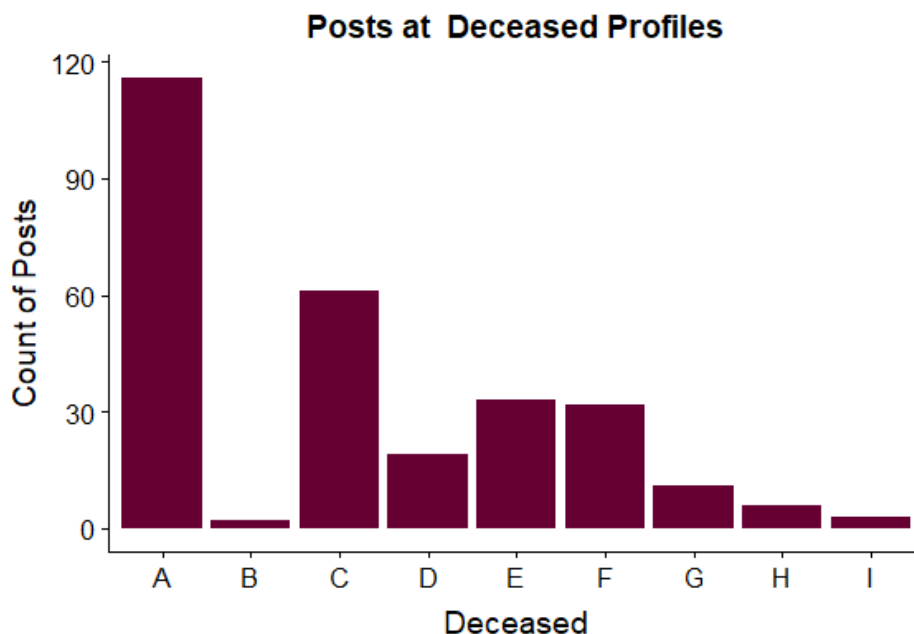
Διάγραμμα 1. Αριθμός συνολικών «φίλων» στο Facebook για κάθε τεθνεώτα

Στο Διάγραμμα 2 παρουσιάζεται η κατανομή του συνολικού αριθμού πενθούντων υποκειμένων (n=133), συμπεριλαμβανομένων των Legacy Contacts, στο κάθε χρονολόγιο. Όπως φαίνεται, ο μεγαλύτερος αριθμός υποκειμένων που ενεργοποιούνται με αναρτήσεις μετά το θάνατο του «φίλου» είναι στο προφίλ της A (n=35) και ακολουθούν τα προφίλ των E (n=25), C (n=24), F (n=21) και D (n=19) και E (n=33). Αντίθετα, λιγότεροι χρήστες με αναρτήσεις εντοπίστηκαν στο χρονολόγιο του αποθανόντα χρήστη B (n=1) και ακολούθως, στους H (n=3) και I (n=3). Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι ο αριθμός των «φίλων» δεν σχετίζεται με τον αριθμό των υποκειμένων που εμπλέκονται στο πένθος με σχετικές αναρτήσεις, επιβεβαιώνοντας ότι η κατηγορία «φίλοι» περιλαμβάνει μια σειρά από πρόσωπα με διαφορετικές σχέσεις εγγύτητας.

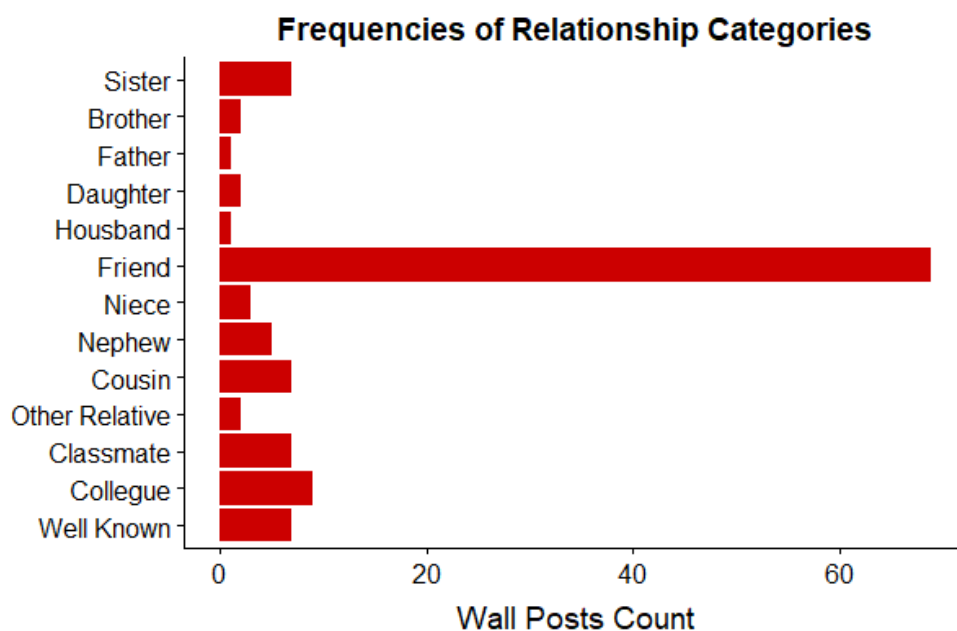
Διάγραμμα 2. Σύνολο πενθούντων υποκειμένων σε κάθε χρονολόγιο τεθνεώτα.

Η επιλογή των κειμενικών αναρτήσεων ($n=283$) που μελετήθηκαν στην παρούσα έρευνα προέκυψε, όπως προαναφέρθηκε στο Κεφάλαιο της Μεθοδολογίας, προέκυψε μέσα από την αξιοποίηση σειράς κριτηρίων και την αναγνώριση της σχέσης εγγύτητας με τον αποθανόντα. Ο αριθμός αναρτήσεων σε κάθε χρονολόγιο, παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 3 που δείχνει ότι ο υψηλότερος αριθμός σχολίων ($n=116$) καταγράφηκε στον προσωπικό λογαριασμό της A. Ακολουθούν τα προφίλ των C ($n=61$), E ($n=33$), F ($n=32$) και D ($n=19$). Αντίθετα, τα λιγότερα σχόλια αναρτήθηκαν στα χρονολόγια των B ($n=2$), G ($n=11$), H ($n=6$) και I ($n=3$). Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι υπάρχει μια αναλογία μεταξύ των υποκειμένων που αναρτούν και του αριθμού των αναρτήσεων.

Διάγραμμα 3. Σύνολο αναρτήσεων (posts) για κάθε χρονολόγιο τεθνεώτα.

Τέλος, στο ακόλουθο ραβδόγραμμα παρουσιάζονται οι σχέσεις εγγύτητας των υποκειμένων με τον αποθανόντα, όπως προέκυψαν από τον τρόπο με τον οποίο αναφέρονται σε εκείνον στις κειμενικές αναρτήσεις ή από τη δήλωση σχέσης μ' αυτόν. Παρατηρείται ότι οι αναρτήσεις που προέρχονται από χρήστες «φίλους» με τον τεθνεώτα (n=134) υπερिशχύνουν έναντι των συνολικών συγγενικών σχέσεων (n=88) και των υπολοίπων περισσότερο απομακρυσμένων σχέσεων (n=47) (δηλαδή συναδέλφων, συμμαθητών και απλών γνωστών) (διάγραμμα 4). Οι διαχειριστές των λογαριασμών των αποθανόντων έχουν πραγματοποιήσει συνολικά 13 αναρτήσεις, ενώ μία ανάρτηση προέρχεται από τον αποθανόντα πριν αποβιώσει που συμπεριλήφθηκε στο δείγμα της έρευνας, καθώς σχολιάστηκε από τα υποκείμενα της μελέτης. Στην ανάλυση περιεχομένου που ακολουθεί επιχειρείται η διερεύνηση της συμπεριφοράς των πενθούντων υποκειμένων, μέσα από αλληλεπιδράσεις στο προσωπικό χρονολόγιο του αποθανόντα στο Facebook. Επιπλέον, εντοπίστηκαν αναρτήσεις από Legacy Contacts (n=13) και μία (1) ανάρτηση που προέρχονταν από τον ίδιο το νεκρό, η οποία συμπεριλήφθηκε στο δείγμα δεδομένου του σχολιασμού της από τα υποκείμενα της έρευνας.

Διάγραμμα 4. Συχνότητα σχέσεων εγγύτητας με τον τεθνεώτα σύμφωνα με τις αναρτήσεις.

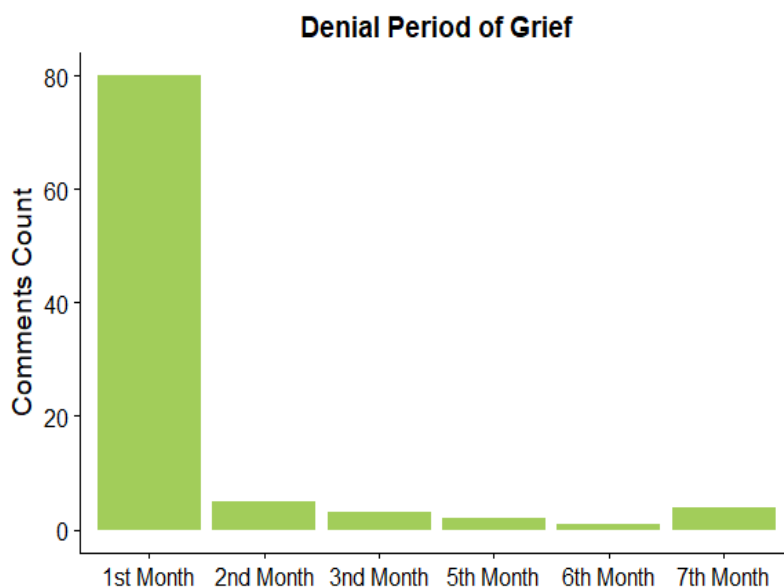
6.2 Αναγνώριση Σταδίων του Πένθους

Η διαπίστωση ότι η αλληλεπίδραση με το νεκρό μπορεί να οδηγήσει σε μία παρατεινόμενη χρονικά διαδικασία του πένθους ενέχει αναμφισβήτητα μία παθολογική συνθήκη. Κάτι τέτοιο επισημαίνεται ότι μπορεί να σχολιαστεί χωρίς να λαμβάνονται υπόψη πολιτισμικές διαφορές για μία «υγιή» χρονική διάρκεια του πένθους (Rosenblatt 2017). Παρά ταύτα, εάν η διαδικασία πένθους δεν είναι παραγωγική, τότε το πένθος παρατείνεται (Neimeyer 2001:όπως αναφέρεται σε Bouc et al. 2016) και η χρήση του Facebook φαίνεται να παρακινεί σε αυτή τη χρονική παράταση. Από την άλλη πλευρά, σε περίπτωση που το πένθος βιώνεται μόνο ψηφιακά, για παράδειγμα στο θάνατο ενός αγνώστου, τότε η ψυχολογική αποκατάσταση του πένθους μπορεί να επέλθει πολύ συντομότερα από ένα «πραγματικό» πένθος (Murray et al. 2005). Η άποψη αυτή ενισχύεται από την αδύναμη φύση πολλών συνδέσεων μεταξύ χρηστών, των οποίων η εμπλοκή στο πένθος θα είναι περιορισμένη συγκριτικά με ισχυρότερους δεσμούς μεταξύ χρηστών.

Στην ανάλυση που ακολουθεί, διερευνώνται οι δεσμοί των πενθούντων υποκειμένων με τον αποθανόντα, σε μία προσπάθεια αναγνώρισης, μέσα από τις κειμενικές αναρτήσεις, των πέντε σταδίων του πένθους, ώστε να διαπιστωθεί κατά πόσο η αλληλεπίδραση με το προσωπικό χρονολόγιο του νεκρού καθορίζει την ψυχολογική τους κατάσταση ακόμη και αρκετό χρόνο μετά την απώλεια. Η χρονική διάρκεια που καταλαμβάνει η διερεύνηση, όπως πρόκυψε από τις αναρτήσεις των χρηστών, είναι από την ημέρα του θανάτου έως και 500 ημέρες αργότερα.

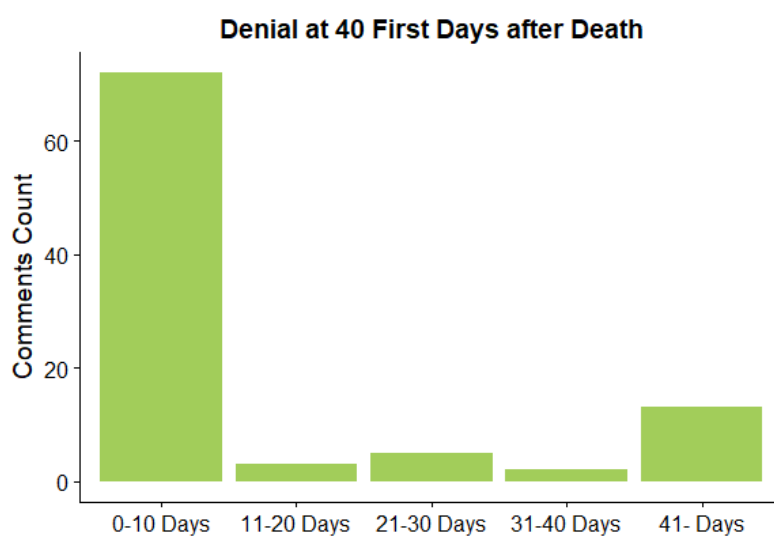
6.2.1 Άρνηση

Κατά τη μελέτη των αναρτήσεων, εντοπίστηκαν ποικίλες αντιδράσεις που αφορούν στο στάδιο της άρνησης (n=95). Η αμφισβήτηση για το γεγονός του θανάτου, η ανάγκη των υποκειμένων για απομόνωση, η αναζήτηση φωτογραφικού υλικού που σχετίζεται με το νεκρό και η έκφραση των συναισθημάτων τους σχετικά με την ιδιαίτερη προσωπικότητα του αποθανόντα, ήταν μερικές από τις περισσότερο κοινές αντιδράσεις που καταγράφηκαν. Για να γίνει κατανοητή, όμως, η κατανομή των αποτελεσμάτων, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να μελετηθεί ο χρόνος των αναρτήσεων σε συνάρτηση με το χρόνο θανάτου. Στο Διάγραμμα 5 παρουσιάζεται ο χρόνος των αναρτήσεων των υποκειμένων που αναγνωρίστηκαν στο στάδιο της άρνησης. Όπως είναι φανερό, το μεγαλύτερο μέρος των αναρτήσεων πραγματοποιείται κατά τον πρώτο μήνα από το θάνατο του χρήστη του Facebook και διατηρεί μία καθοδική πορεία, έως ότου οδηγηθεί στον έβδομο μήνα μετά το θάνατο όπου παρουσιάζει μία ελαφρά αυξητική τάση.

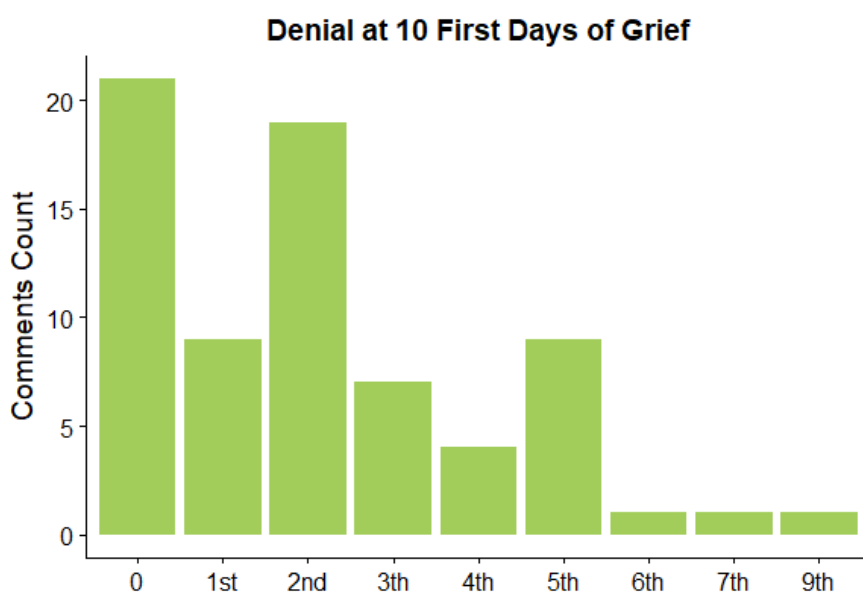
Διάγραμμα 5. Αναγνώριση του σταδίου της άρνησης στο πένθος καθ' όλη τη διάρκεια των αναρτήσεων μετα την απώλεια

Ειδικότερα, από τα ευρήματα της έρευνας διαπιστώθηκε ότι 84% (n=80) των κειμενικών αναρτήσεων των υποκειμένων που καταγράφεται στην περίοδο της άρνησης δημοσιοποιείται κατά τις πρώτες 40 ημέρες από το θάνατο του αγαπημένου προσώπου, όπως απεικονίζεται στο παρακάτω Διάγραμμα 6. Από τις αναρτήσεις αυτές, 90% πραγματοποιήθηκε το πρώτο δεκαήμερο (n=72) από το θάνατο, ενώ μετά το χρονικό διάστημα των σαράντα ημερών οι αναρτήσεις είναι λιγότερες από είκοσι.

Διάγραμμα 6. Αναγνώριση του σταδίου της άρνησης στο πένθος τις πρώτες 40 ημέρες από την απώλεια.

Διαπιστώνεται, επιπλέον, ότι σχεδόν το ήμισυ (n=49) του συνόλου των αναρτήσεων των πρώτων δέκα ημερών από την ανακοίνωση του θανάτου, πραγματοποιήθηκε τις πρώτες τρεις ημέρες (Διάγραμμα 7). Φαίνεται επομένως, ότι η άρνηση στο πένθος λειτουργεί και στο ψηφιακό περιβάλλον ως μία συμβολική διαδικασία επικοινωνίας, ένας ριζικός μηχανισμός άμυνας ο οποίος εκκινείται στο άκουσμα της είδησης του θανάτου (Kübler-Ross 1979:52) και συμβάλλει στην προσέλκυση και εκδήλωσης αντίδρασης των μελών της κοινότητας του νεκρού.

Διάγραμμα 7. Αναγνώριση του σταδίου της άρνησης στο πένθος τις πρώτες δέκα ημέρες από την απώλεια.

Εύλογα λοιπόν, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τα υποκείμενα βιώνουν την άρνηση των πρώτων ημερών από την ανακοίνωση του θανάτου ως μία φάση αδυναμίας συνειδητοποίησης της απώλειας, όπως έχει επισημανθεί από την Frederique-Bacque. Η ψυχολόγος εντάσσει στη διαδικασία του πένθους ένα χρονικό διάστημα που προηγείται της άρνησης και αφορά την συνειδητοποίηση της ίδιας της απώλειας. Όπως περιγράφει, η διαδικασία αυτή ενδέχεται να προκαλέσει στα άτομα μία «αντιληπτική δυσλειτουργία», καθώς η αμφισβήτηση που εκφράζεται από τα υποκείμενα μετά την ανακοίνωση του θανάτου, τα οδηγεί σε μία παθητική κατάσταση αδυναμίας, που διαρκεί συνήθως μερικές ώρες ή ημέρες, έως ότου έλθει αναπόφευκτα η συνειδητοποίηση και ξεκινήσει η διαδικασία του πένθους (Frederique-Bacque 2001:36).

Έχει αναφερθεί ότι οι πρώτες αντιδράσεις στο θάνατο από τους πενθούντες ενδέχεται να διαφέρουν και μη συνιστούν μία καθαυτό άρνηση όπως ορίστηκε από τη Kübler-Ross. Ο Neimeyer (2006:26) αναφερόμενος στον «κύκλο του θρήνου», εντάσσει τις πρώτες αντιδράσεις στην ανακοίνωση του θανάτου στην περίοδο της άρνησης, κατά τη διάρκεια της οποίας όμως, το σοκ, η σύγχυση και ο πανικός είναι πιθανές αντιδράσεις του ατόμου στα πλαίσια της αποφυγής ή της αναστολής της συνειδητοποίησης της πραγματικότητας. Για την αναγνώριση των υποκειμένων που εντάσσονται στο στάδιο της άρνησης, λήφθηκαν υπόψη οι ως άνω προσεγγίσεις, με σκοπό να καταστεί δυνατή η ερμηνεία των συναισθηματικών αντιδράσεων που περιγράφονται από τους ίδιους.

Η αρχική διαπίστωση από τα ευρήματα των κειμενικών αναρτήσεων στα στάδια της άρνησης είναι ότι ορισμένοι χρήστες ενημερώθηκαν για το συμβάν του θανάτου μέσα από την κοινότητα του Facebook, γεγονός που αιτιολογεί τα συναισθήματα του σοκ και της ανεπαρκούς συνειδητοποίησης του θανάτου. Μερικά από αυτά τα παραδείγματα είναι οι αναρτήσεις που αναφέρουν *"I am so sad to hear this!"* (c²⁴=E19.1) ή *"wait a min whats going on H"* (c=H2.1), μέσα από τις οποίες οι χρήστες δηλώνουν άγνοια μέχρι εκείνη τη στιγμή για το θάνατο του προσώπου. Ομοίως, το υποκείμενο H2 ενημερώνεται για το θάνατο της H από την κοινότητα του Facebook γράφοντας στο χρονολόγιο της *"I just found out about it. I cannot fathom it"* (c=H1.1). Πρόκειται για έναν παλιό συνάδελφο της H, ο οποίος με την είδηση του θανάτου της αναπολεί τις πρόσφατες στιγμές που πέρασαν μαζί και μιλά για την ευχάριστη προσωπικότητα της. Το σοκ του υποκειμένου είναι πιθανό να οφείλεται και στο μεγάλο χρονικό διάστημα που παρήλθε, αφού η πληροφόρηση της είδησης δεν ήταν άμεση για εκείνον, αλλά είχαν περάσει περισσότερο από δύο μήνες από το συμβάν (d²⁵=74). Παρατηρείται, έτσι, ότι η παρουσία της άρνησης αρκετό καιρό μετά το συμβάν ενδέχεται να οφείλεται σε παράγοντες όπως η ελλιπής ενημέρωση των χρηστών. Σε γενικές γραμμές, όμως, τα υποκείμενα αδυνατούν να κατανοήσουν την κατάσταση του θανάτου και χαρακτηρίζονται από μία αμυντική στάση άρνησης

²⁴ c=Comment

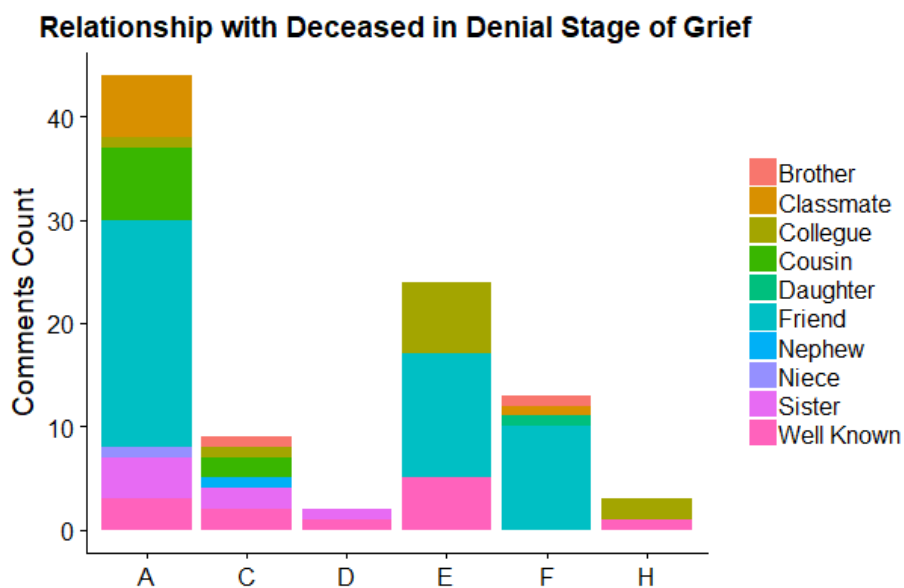
²⁵ d=Days

ή απορίας προς τους υπόλοιπους χρήστες από τις πρώτες κιόλας ημέρες. Μία τέτοια χαρακτηριστική αντίδραση παρατηρήθηκε στην ανάρτηση του υποκειμένου A5, ο οποίος χρησιμοποιεί τρία ερωτηματικά στο σχόλιο “*Wait who passed A???*” (c=A5.1) μία μόλις ημέρα μετά το θάνατο, εκδηλώνοντας απορία και αδυναμία αφομοίωσης της πληροφορίας. Σε μία διαφορετική περίπτωση, η αρχική αυθόρμητη αντίδραση του χρήστη αποτυπώνεται με το επιφώνημα “*Oh god*” (c=A24.1), με αποτέλεσμα το υποκείμενο να περνά από τρεις διαδοχικές αναρτήσεις συλλυπητηρίων έως ότου κατανοήσει την πραγματικότητα της απώλειας (c=A24.2, A24.3).

Αναφορικά με τη σχέση εγγύτητας με τον τεθνεώτα των υποκειμένων που αμφισβητούν ή διερωτώνται για την πραγματικότητα του θανάτου, διευκρινίζεται ότι οι αναρτήσεις προέρχονται είτε από συνάδελφους (u²⁶=H1, E19), είτε από απλούς γνωστούς του νεκρού (u=H2), είτε από παλιούς συμμαθητές (u=A5, A24). Η πληροφορία αυτή συμβάλλει στην κατανόηση σχετικά με τη διασπορά της είδησης του θανάτου, ξεκινώντας από τα στενά συνδεδεμένα με το νεκρό πρόσωπα και καταλήγοντας στον ευρύτερο κύκλο που διατηρούσε εν ζωή, ο οποίος είναι πιθανό να ενημερωθεί μέσω Facebook. Η άρνηση σε αυτή την περίπτωση μπορεί να οφείλεται στην έλλειψη τακτικής επικοινωνίας με το νεκρό και επιβεβαιώνει ότι οι συνδέσεις στο ψηφιακό περιβάλλον δεν συνιστούν πάντοτε ισχυρούς δεσμούς μεταξύ των χρηστών στην πραγματική ζωή (Eberts 2014:26, Pennington 2017). Διερευνώντας τη σχέση εγγύτητας των εν λόγω υποκειμένων των οποίων η πρώτη αντίδραση είναι η δυσπιστία για το θάνατο, διαπιστώθηκε ότι η συμμετοχή τους στο χρονολόγιο των αποθανόντων είναι συγκριτικά μικρότερη από εκείνη των υπολοίπων μελών και τις περισσότερες φορές, μάλιστα, περιορίζεται σε αυτή την πρώτη τους αντίδραση.

Στο Διάγραμμα 8 παρουσιάζεται η σχέση εγγύτητας με τον εκάστοτε αποθανόντα που εντοπίστηκε στο στάδιο της άρνησης. Όπως είναι φανερό, το μεγαλύτερο μέρος των αναρτήσεων προέρχεται από φίλους ή συγγενείς του νεκρού (n=65), ενώ μόνο 31% από συναδέλφους, συμμαθητές και απλούς γνωστούς (n=30).

²⁶ u=User

Διάγραμμα 8. Σχέσεις εγγύτητας με τον αποθανόντα στο στάδιο της άρνησης του πένθους

Μέχρι τώρα έχει καταστεί εμφανές ότι η άρνηση του θανάτου μπορεί να οδηγήσει στην έκφραση δυσπιστίας και αμφισβήτησης εκ μέρους του πενθούντα, που παράλληλα βιώνει συναισθήματα σύγχυσης και αποφυγής. Ο αιφνίδιος θάνατος ενός ατόμου –εν προκειμένω με έννοια της απροσδόκητης είδησης- είναι πιθανό να οδηγήσει σε μία αναμενόμενη άρνηση της συνειδητοποίησης του θανάτου, καθώς τα άτομα είναι φυσικό να μην είναι προετοιμασμένα για την απώλεια (Παπαγιάννη 2018:92) και να βιώνουν εντονότερη δυσφορία (Johnsen et al. 2015). Άλλωστε, ένας ξαφνικός θάνατος, έρχεται να επιβεβαιώσει το αναπάντεχο της ίδιας της ζωής, όπως επισημαίνει ο χρήστης A15: *“To wake up and find out that a friend passed away it starts you morning by thinking how life is so unpredictable...”* (c=A15.1), όταν ενημερώνεται για το θάνατο μίας στενής φίλης.

Ο θάνατος ενός προσφιλούς προσώπου είναι εξίσου πιθανό να υπενθυμίζει στα υποκείμενα που βρίσκονται στην ηλικία του αποθανόντα την απειλή της θνητότητας τους και να προξενεί την αντιμετώπιση του συμβάντος μέσω της αποφυγής. Για παράδειγμα, το υποκείμενο F14 με τη χρήση σημείων στίξης και επιθετικών προσδιορισμών, όπως υποδηλώνει η φράση *“Just far too soon!”* (c=F14.1), εστιάζει στο σύντομο χρόνο ζωής του νεκρού. Αν και δεν ήταν κάποιο πρόσωπο του άμεσου φιλικού ή οικογενειακού του περιβάλλοντος του F, αλλά

επρόκειτο για έναν συμμαθητή του, η ανάρτησή του αποκαλύπτει τις κοινές τους αναμνήσεις και τον δραστήριο χαρακτήρα του τεθνεώτα, εκφράζοντας τα συλλυπητήριά του στην οικογένεια. Η ανάγκη να μοιραστεί την ιστορία του F από τα παιδικά τους χρόνια θα μπορούσε να συνιστά μια κεκαλυμμένη άρνηση για το ίδιο το γεγονός του θανάτου και τη φθαρτότητα του βιολογικού σώματος, εξ αιτίας του φόβου ότι ο θάνατος που συμβαίνει σε ένα συνομήλικο άτομο είναι πιθανό να προσεγγίζει και τον ίδιο. Η εν λόγω θεώρηση θα μπορούσε να ενισχυθεί από την ανάρτηση άλλου υποκειμένου που εμφανίζεται στο χρονολόγιο ενός παλιού συμμαθητή, όπου γίνεται λόγος για τις απώλειες στο σύνολο τους της γενιάς εκείνης της σχολικής τάξης (c=A25.1). Πρόκειται μάλιστα για μία ιδιαίτερα θλιβερή ανάρτηση σύμφωνα με τους χρήστες, οι οποίοι εκδηλώνουν τα συναισθήματά τους μέσω του reaction sad (n=31), του οποίου η χρήση υπήρξε λιγότερο πυκνή στο δείγμα της έρευνας. Ανάλογη προσέγγιση θα μπορούσε να ειπωθεί και στην ανάρτηση του υποκειμένου A17, ενός συμμαθητή της αποθανούσας, που συλλυπείται στην οικογένεια της και μιλά για τα νεανικά της χρόνια ως ένα “*free spirit in high school as well*” (c=A17.1). Το emoji που χρησιμοποιείται, υπαινίσσεται μία μορφή κεκαλυμμένη άρνηση, καθώς παραπέμπει σε κάτι ιδιαίτερα ευχάριστο και αστείο που δεν συνάδει με την κατάσταση του θανάτου.

Επιστρέφοντας στην παρουσία αμφισβήτησης του θανάτου στις κειμενικές αναρτήσεις των υποκειμένων, ο χρήστης E3 με σχόλιο (c=E3.1) που ανήρτησε την ημέρα του θανάτου της E (d=0) κάνει χρήση δεκατριών emoji με το σύμβολο “”²⁸”, το οποίο αναπαριστά ένα πρόσωπο που φυσά ένα φιλί σε σχήμα καρδιάς, φανερώνοντας την άρνηση που διακρίνει τα συναισθήματά του. Το emoji, το οποίο αντιπροσωπεύει συναισθήματα αγάπης και αποχωρισμού, σε συνδυασμό με τη χρήση β’ ενικού προσώπου και ιδιαίτερα με τη δήλωση του χρήστη “*I can’t even believe this*” καθιστούν φανερό ότι το στάδιο της άρνησης δεν έχει ξεπεραστεί. Ανάλογη συμπεριφορά αμφισβήτησης παρουσιάζεται από το υποκείμενο F19, καθώς μερικούς μήνες μετά το θάνατο του F (d=148), εμφανίζεται με σχετική ανάρτηση (c=F19.1) αδυνατώντας να αποδεχθεί ότι ο

²⁷ Face with Tears of Joy: <https://emojipedia.org/face-with-tears-of-joy/> (20-04-2019).

²⁸ Face Throwing a kiss: <https://emojipedia.org/face-throwing-a-kiss/> (02-04-2019).

αγαπημένος του φίλος δεν ζει πια. Η ανάρτηση ξεκινά με την έκφραση “*Still looking good!*” και συνοδεύεται από μία φωτογραφία του F, ενώ το ρήμα “*miss*” αναφέρεται τρεις φορές. Το υποκείμενο περιγράφει πόσα του θυμίζουν το φίλο του, ενώ αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του στην ασθένεια την οποία δεν γνώριζε ο ίδιος, καθώς αναφέρει χαρακτηριστικά “*I can't believe the things you did while so sick and we didn't even know it*”. Η παρουσία του σταδίου της άρνησης σχεδόν πέντε μήνες μετά από το θάνατο δεν προξενεί εντύπωση, διότι, όπως αναφέρει η Kübler-Ross (1979:52) η άρνηση της πραγματικότητας, έστω και μερική, παρατηρείται σε όλα τα υποκείμενα και είναι πιθανό να επανεμφανιστεί ακόμη και αρκετό καιρό μετά το θάνατο. Ο ομιλών φαίνεται να βιώνει ανάμεικτα συναισθήματα σοκ, δυσπιστίας και συναισθηματικής έξαρσης με ερέθισμα το φωτογραφικό υλικό που ανήρτησε. Ακόμη, τείνει να απορρίπτει το γεγονός του θανάτου μη μπορώντας να κατανοήσει πώς ήταν δυνατό ο F να έπασχε από μία θανατηφόρα ασθένεια χωρίς να το γνωρίζει και ταυτόχρονα απευθύνεται στον ίδιο σαν είναι ακόμη ζωντανός.

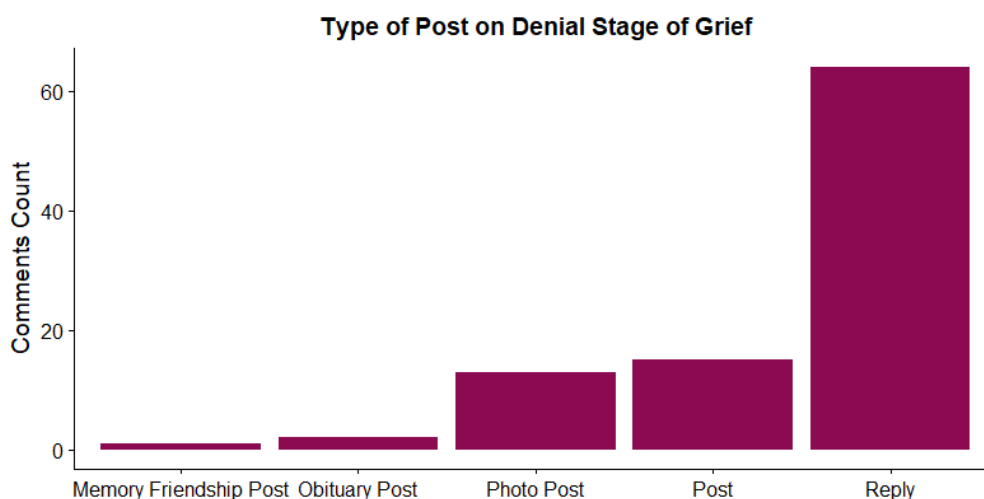
Το υποκείμενο A14, μεταξύ άλλων, παραθέτει τη φράση “*still can't believe A is gone...*” (c=A14.2) μόλις πέντε ημέρες από το θάνατο της A. Είναι εμφανές από τον τρόπο που απευθύνεται σε συγγενικά της πρόσωπα με φράσεις όπως “*keep those memories close in heart...*” και “*so sorry for your loss*” ότι θεωρεί τον εαυτό του ένα μη άμεσα συνδεδεμένο πρόσωπο με την αποθανούσα. Γι’ αυτό το λόγο ίσως να σπεύδει να ενημερώσει (c=A14.1) ότι επρόκειτο για ένα ιδιαίτερο άτομο στη ζωή του, παρά το γεγονός ότι δεν γνωρίζονταν πολύ καιρό. Η βραχύχρονη φιλική τους σχέση τείνει να είναι ένας καθοριστικός παράγοντας που εντάσσει το εν λόγω υποκείμενο στο στάδιο της άρνησης. Η επιθυμία να μοιραστούν νέες εμπειρίες διακόπτεται απότομα, μη μπορώντας ο πενθών να κατανοήσει τη μετάβαση από τη ζωή στο θάνατο. Η αλληλεπίδραση του χρήστη με το χρονολόγιο της A σταματά με την αποστολή των ως άνω σχόλιων, επιτρέποντας να εικάσουμε ότι η αποδοχή του θανάτου επήλθε μετά από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα.

Παρά ταύτα, διευκρινίζεται ότι οι ενδείξεις αμφισβήτησης δεν εξετάζονται λαμβάνοντας αποκλειστικά υπόψη λέξεις ή φράσεις που είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την άρνηση όπως “*I can't believe*”. Ο χρήστης A4 για

παράδειγμα, αν και αναφέρει 366 ημέρες μετά το θάνατο της φίλης του *"Still can't believe it"* (c=A4.2), δεν θα μπορούσε να βρίσκεται στο στάδιο της άρνησης, εξ αιτίας τόσο του επιρρήματος *"still"* το οποίο υποδηλώνει τη συνείδηση του θανάτου, αλλά και της υπόλοιπης κειμενικής του ανάρτησης που παραπέμπουν σε μία διαδικασία διαπραγμάτευσης, η οποία παρουσιάζεται στη συνέχεια. Οι ενέργειες του υποκειμένου A23 περιλαμβάνουν, επίσης, ένα συνδυασμό συναισθηματικών αποκρίσεων που αντιστοιχούν στο στάδιο της άρνησης. Αν και σε αυτή την περίπτωση διατυπώνεται από ένα υποκείμενο η φράση *"I still can't believe it"*, μία ημέρα μετά το θάνατο της εξαδέλφης της, παράλληλα παρατηρούνται ψηφιακές αντιδράσεις όπως η επισήμανση της νεκρής μέσω ετικέτας και η ανάρτηση μίας οικογενειακής φωτογραφίας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο χρήστης εντάσσει στο λόγο του την αντωνυμία *"you"* επτά φορές, δίδοντας κατ' αυτό τον τρόπο έμφαση στην ιδιαίτερη προσωπικότητα του νεκρού ατόμου, παρά στα συναισθήματα που βιώνει ο ίδιος για το θάνατο της. Ειδικότερα, στην ανάρτηση του κάνει λόγο για την ξαφνική είδηση του θανάτου με τη φράση *"I know tonight is going to difficult for all of us"* και στη συνέχεια, τονίζει την ιδιαίτερη προσωπικότητα της νεκρής μέσα από τα σχήματα λόγου *"light into a room, life to a party and joy to our hearts"* (c=A23.1). Ως εκ τούτου, το υποκείμενο αρνείται το γεγονός το θανάτου και αδυνατεί να εστιάσει στα ατομικά του συναισθήματα, εφόσον δεν έχει ακόμη συνειδητοποιήσει την απώλεια της Α. Ακόμη, ως προς την απώλεια της ταυτότητας του πενθούντα και του ρόλου που διατηρεί στα πλαίσια του οικογενειακού συστήματος, η παρούσα ανάρτηση επιβεβαιώνει ότι η φύση της ταυτότητας του υποκειμένου δε χάνεται με την απώλεια του βιολογικού σώματος. Η A23 αποχαιρετά τη συνονόματη νεκρή της εξαδέλφη ως *"To big A from little A23"* και ένα χρόνο αργότερα επιστρέφει λέγοντας *"Love you Big A (you'll never lose that title)"* (c= A23.3). Σημειώνεται, ακόμη, ότι τα χαρακτηριστικά που της προσδίδει παραπέμπουν σε εξιδανίκευση του νεκρού, καθώς παρατηρεί ότι η Α *"now spread those wings a angel that you are"*, μία παρομοίωση της δηλαδή με αγγελικά πλάσματα, η οποία καταγράφηκε και σε άλλους ερευνώμενους (ενδ. u=A3, A8, A30 κ.α.). Η χρήση της λέξης *"angel"* παραπέμπει σε μία μεταθανάτια εμπειρία, κάτι που για την Kübler-Ross, συνιστά μία «καθαυτό άρνηση» η οποία συμβαίνει, διότι το άτομο επιθυμεί ν'

αποπροσανατολίζει τη συζήτηση με την απασχόληση της σκέψης του σε ζητήματα που αφορούν τη ζωή μετά το θάνατο (Kübler-Ross 1979:54).

Με αφορμή την προαναφερθείσα ανάρτηση, παρατηρείται ένας επιπλέον παράγοντας ο οποίος υποστηρίζεται ότι συμβολίζει την άρνηση της αντικειμενικότητας του θανάτου. Η κοινωνική παρουσία του νεκρού στο δίκτυο του Facebook ενισχύεται από την παρουσία της φωτογραφίας προφίλ, που μπορεί να θεαθεί ανά πάσα στιγμή (Riechers 2013:51). Παρά το γεγονός ότι στο σύνολο των δεδομένων που αντλήθηκαν από τις κειμενικές αναρτήσεις των πενθούντων υποκειμένων, εντοπίστηκαν μόνο δύο σχολιασμοί (n=2) στις φωτογραφίες προφίλ (Profile Photo) ή εξωφύλλου (Cover Photo) των αποθανόντων, παρατηρήθηκε πλήθος φωτογραφικών αναρτήσεων στα χρονολογία τους, συνοδευόμενα τις περισσότερες φορές από κάποιο επεξηγηματικό σχόλιο (n=29). Στο παρακάτω ραβδόγραμμα αναπαρίσταται το πλήθος δημοσιεύσεων στο στάδιο της άρνησης, ανάλογα με τον τύπο ανάρτησης που επέλεξαν τα υποκείμενα της μελέτης. Το πλήθος αναρτήσεων που περιλαμβάνουν φωτογραφία σχετική με τον αποθανόντα (n=13) είναι σχεδόν ίσο με τις κειμενικές αναρτήσεις των πενθούντων (n=15) (Διάγραμμα 9).

Διάγραμμα 9. Τύποι αναρτήσεων στο στάδιο της άρνησης του πένθους.

Ένα από τα παραδείγματα αναρτηθέντος φωτογραφικού υλικού, ως μία προσπάθεια των πενθούντων να συνδεθούν με το νεκρό αναβιώνοντας προηγούμενες εμπειρίες μαζί του, είναι η ανάρτηση του υποκειμένου A15. Ο πένθων, σε μία προσπάθεια κατανόησης του τραγικού συμβάντος, ανατρέχει σε

προηγούμενες κοινές τους αναμνήσεις τις οποίες «ζωντανεύει» μέσω μίας παλιάς φωτογραφίας που αναρτά. Η βαθιά θλίψη που βιώνει αποτυπώνεται ευκρινώς στην τελευταία του πρόταση, στην οποία αναφέρει “*I will always remember you that way ... having the time of your life*” (c=A15.1). Η χρήση αποσιωπητικών υπαινίσσεται ένα συναίσθημα αδυναμίας από την πρόσφατη (d=2) και ξαφνική απώλεια της φίλης του, αφήνοντας τα περιθώρια για την ερμηνεία του πένθους που βιώνει ως μέρος της διαδικασίας της άρνησης. Την ίδια περίοδο (d=2) το ερευνώμενο υποκείμενο A6 δημοσιεύει μία φωτογραφία που την παρουσιάζει αγκαλιά με την νεκρή πλέον της φίλη. Της ενέργειάς της αυτής έχει προηγηθεί η απάντηση της στην ανάρτηση άλλου χρήστη (c=A1.1), όπου με το σχόλιο “*Miss you.☹*” (c=A6.1) καθιστά εμφανές ότι απευθύνεται στην ίδια την A. Την ίδια ημέρα, η A6 όχι μόνο προχωρεί στην κοινοποίηση μίας προσωπικής της στιγμής με την αποθανούσα, αλλά την ανάρτησή της συνοδεύει η προσθήκη ετικέτας με την A, σε συνδυασμό με τη χρήση του εργαλείου κοινοποίησης της διάθεσης μέσω του οποίου δηλώνει ότι “*Η A6 νιώθει ότι έχει ραγίσει η καρδιά της με το χρήστη A*” (c=A6.2). Έτσι, το υποκείμενο κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης με το χρονολόγιο της A όχι μόνο απευθύνεται στην ίδια σε β’ ενικό πρόσωπο, αλλά, παράλληλα, εγείρει τις φορτισμένες συναισθηματικά μνήμες του, μέσω της οπτικής εικόνας της αποθανούσας. Υποστηρίζεται ότι αντικείμενα τα οποία συλλαμβάνουν την οπτική εικόνα του θανόντος (φωτογραφίες, videos, λευκώματα κ.α.) έχουν τη δύναμη να συγκρατούν τη σύνδεση μαζί του (Vickio 1999, Foster et al., 2011) σε συνδυασμό με άλλες προσπάθειες όπως η επίσκεψη στο νεκροταφείο και η εσωτερική συνομιλία μαζί του (Field et al. 2005).

Σημειώνεται ότι, οι ενέργειες του υπό μελέτη υποκειμένου ομοιάζουν με εκείνες του χρήστη A1, δηλαδή την ανάρτηση φωτογραφίας και την προσθήκη επισήμανσης του νεκρού μέσω ετικέτας. Ως εκ τούτου, εικάζεται ότι το υποκείμενο είναι πιθανό να έλαβε ερέθισμα από την προηγούμενη ανάρτηση στην οποία αποκρίθηκε, προκειμένου ν’ αλληλεπιδράσει με το χρονολόγιο της A μέσω της δικής του ανάρτησης. Στις κειμενικές αναφορές και τις ψηφιακές ενέργειες που συνοδεύουν τις αναρτήσεις του καθίσταται ορατό το στάδιο της άρνησης κατά τη διαδικασία του πένθους, ως μέρος της προσπάθειας του

υποκειμένου να κατανοήσει ότι ο δεσμός που τη συνέδεε με την Α έχει διακοπεί από το βίαιο γεγονός του θανάτου. Παρ' όλα αυτά, όπως αφήνει να εννοηθεί με τη φράση *"you'll stay, until we meet again"* (c=A6.2), αν και αισθάνεται ακόμη την παρουσία της, κατανοεί την απώλεια και προσμένει την συναντηθούν ξανά. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να συνεπάγεται την προετοιμασία του υποκειμένου για τη μετάβαση σε ένα επόμενο στάδιο του πένθους, ωστόσο, στα ευρήματα της μελέτης δεν περιλαμβάνονται επιπλέον αναρτήσεις του χρήστη, με αποτέλεσμα η υπόθεση αυτή να μην μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Παρατηρήθηκε, επομένως, ότι η θέαση φωτογραφιών που απεικονίζουν το νεκρό πρόσωπο είναι δυνατό να εγείρει αισθήματα θλίψης και αντίστασης στην πραγματικότητα του θανάτου και σε άλλους χρήστες, πλην του υποκειμένου που πραγματοποίησε την ανάρτηση. Η ασυγκράτητη θλίψη του F15 στην όψη μίας φωτογραφίας του αγαπημένου του φίλου, την οποία είχε τραβήξει ο ίδιος, αποτυπώθηκε με τη μορφή σχολίου, τη χρήση κεφαλαίων και του emoji "😭"²⁹ (c=F15.1). Είναι σαφές ότι ορισμένα emoticons αντιπροσωπεύουν μία εικονικά συναισθηματική έκφραση του προσώπου (Dresner & Herring 2010), επομένως και ένα συναίσθημα όπως το κλάμα στην προκειμένη περίπτωση, το οποίο θεωρείται μία ευεργετική έκφραση στο πένθος (Frederique-Bacque2001:38). Η άρνηση που εκδηλώνει ο πενθών οφείλεται αφενός στο πρόσφατο γεγονός του θανάτου (d=3), αλλά και στην αναπάντεχη υπενθύμιση μίας προηγούμενης ευχάριστης εμπειρίας, που συγκρούεται με την πραγματικότητα της απώλειας. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι η εν λόγω ανάρτηση είναι και η μοναδική που κάνει το υποκείμενο. Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι ενέργειες άλλων πενθούντων της κοινότητας ενδέχεται να επηρεάσουν τη διαδικασία του πένθους, εξίσου με την παρουσία ενός αυτοδύναμου προφίλ. Αυτό επιβεβαιώνει τη θέση των Segerstad & Kasperowski (2014) ότι σε περιπτώσεις που η συμπεριφορά των πενθούντων διαθέτει χαρακτηριστικά παθολογίας, αυτό θα μπορούσε να επηρεάσει και τους υπόλοιπους χρήστες της κοινότητας, προκαλώντας τους παρόμοια συναισθήματα (. Ακόμη, είναι προφανές ότι αυτή η αμεσότητα που παρέχει το Facebook με την προβολή φωτογραφιών, ιδιαίτερα όταν η θλίψη είναι ακόμη ακατέργαστη, ορισμένες φορές δεν είναι δυνατό να

²⁹ Loudly Crying Face: <https://emojipedia.org/loudly-crying-face/> (09/04/2019).

προσφέρει ανακούφιση, αλλά συνιστά μία μάλλον επίπονη διαδικασία (Bell et al. 2015).

Έχει ήδη καταστεί σαφές, ότι η αναγνώριση ενός σταδίου του πένθους απαιτεί κριτική ανάγνωση του συνόλου των αναρτήσεων των υποκειμένων, αλλά και της ιδιαίτερης σχέσης που τους συνέδεε με τον θανόντα, όπως περιγράφηκε στη μεθοδολογία της μελέτης. Έτσι, η χρήση συγκεκριμένων ρημάτων ή τμημάτων του λόγου δεν λαμβάνεται υπόψη ως αυτόνομος, προσδιοριστικός παράγοντας που θα κατευθύνει την αναγνώριση ενός σταδίου του πένθους για το κάθε υποκείμενο.

Για παράδειγμα, μία από τις αρνητικά φορτισμένες λέξεις που χρησιμοποιούνται για να μεταδώσουν συναισθήματα θυμού αποτυπώθηκε στο σχόλιο του F5, ο οποίος μάλλον ενημερώθηκε για την είδηση του θανάτου μέσω του Facebook. Ειδικότερα, ο χρήστης φανερά συγχυσμένος, χρησιμοποιεί τη φράση *“I hate hearing this”* (c=F5.1), φανερώνοντας τη δυσάρεστη έκπληξη που βιώνει από το θάνατο του φίλου του. Παρά το γεγονός ότι γνωρίζουμε (c=F2.1) ότι ο αποθανών έπασχε από κάποια ασθένεια που τον οδήγησε στο θάνατο, ο F1 φαίνεται να διακρίνεται από εκνευρισμό και αίσθημα της αδικίας αναφερόμενα στα θετικά χαρακτηριστικά του F, ο οποίος δεν υπάρχει πια, όπως φανερώνει η φράση του *“was always such a positive soul”*. Ένα ακόμη παράδειγμα, είναι η ανάρτηση του υποκείμενου A18, κατά τη χρονική στιγμή που δημοσιεύει *“I miss you !!!”* στο χρονολόγιο της A. Ο χρήστης υποστηρίζεται ότι βρίσκεται στο στάδιο του άρνησης, παρά το γεγονός ότι η εξήγηση της αναγνώρισης δεν είναι εμφανής από το κειμενικό περιεχόμενο του λόγου του. Ειδικότερα, η ανάρτηση πραγματοποιείται 191 ημέρες μετά το θάνατο της εξαδέλφης του και συνοδεύεται από μία φωτογραφία που τις απεικονίζει μαζί, με τη σχετική ετικέτα κοινοποίησης παρουσίας και με αφορμή την ειδοποίηση του κοινωνικού δικτύου ότι *“οι A18 και A γιορτάζουν 8 χρόνια φιλίας στο Facebook!”* (c=A18.2).

Η χρήση επομένως του ρήματος *“miss”* δεν είναι από μόνη της αρκετή για να συμβάλλει στον εντοπισμό του σταδίου της άρνησης για κάθε χρήστη. Άλλωστε, όπως παρουσιάζεται στον παρακάτω Πίνακα 3 η λέξη *“miss”* εντοπίζεται σε αρκετές κειμενικές αναρτήσεις των υποκειμένων που έχουν πραγματοποιηθεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και φάσεις του πένθους.

Ten Examples about verb *Miss*

word	Code	User_Code	Comment_Code	Timeline	Stage
miss	E	E4	E4.1	1st Month	Denial
miss	E	E16	E16.1	1st Month	Denial
miss	E	E17	E17.1	1st Month	Denial
miss	E	E19	E19.1	1st Month	Denial
miss	E	E16	E16.2	1st Month	Denial
miss	F	F15	F15.1	1st Month	Denial
miss	F	F17	F17.1	1st Month	Denial
miss	F	F18	F18.1	2nd Month	Denial
miss	F	F1	F1.2	1st Semester	Denial
miss	F	F19	F19.1	1st Semester	Denial
miss	F	F8	F8.2	2st Semenster	Bargaining
miss	F	F20	F20.1	2st Semenster	Bargaining
miss	G	G5	G5.1	2st Semenster	Acceptance

Πίνακας 2. Δέκα παραδείγματα χρήσης της λέξης “Miss” στο σύνολο των κειμενικών αναρτήσεων

Στην προκειμένη περίπτωση, η εκφορά του ρήματος συνιστά μία συνακόλουθη αντίδραση της υπενθύμισης της (α)πα(ρ)ουσίας του νεκρού από το δημοφιλές μέσο, κάτι το οποίο φαίνεται να προκαλεί σύγχυση στο υποκείμενο και να το οδηγεί στην αρχική φάση της διαδικασίας του πένθους. Η χρήση θαυμαστικών στην κειμενική ανάρτηση φανερώνει επίσης την ένταση του υποκειμένου στο λόγο του, η οποία θα μπορούσε να περιλαμβάνει στοιχεία θυμού ως μέρος της άρνησης της πραγματικότητας του θανάτου που προκύπτει από τη θέαση φωτογραφιών. Τα ανάμεικτα συναισθήματα άρνησης και θυμού υποστηρίζεται ότι μπορεί να περιπλεχθούν, καθώς ο θυμός αποτελεί ένα αναπόσπαστο μέρος της απόρριψης της πραγματικότητας και της έκφρασης οδύνης (Frederique-Bacque 2001:37).

Όπως είναι γνωστό από το θεωρητικό πλαίσιο, η απουσία της ένδειξης «εις μνήμην» από το λογαριασμό της Α είναι η αιτία που η πενθούσα λαμβάνει τέτοιου είδους υπενθυμίσεις. Οι μνήμες που ανασύρονται στο υποκείμενο για το προσφιλές πρόσωπο είναι πιθανό να έχουν αποτέλεσμα την επιστροφή του στο στάδιο της άρνησης, μετά από μία περίοδο μετάβασης σ' ένα διαφορετικό

στάδιο του πένθους. Η προβολή του παρελθόντος συνιστά ένα αντιθετικό σχήμα μεταξύ της ζωής και του θανάτου, το οποίο δύναται να δημιουργήσει αντιφατικά συναισθήματα στο υποκείμενο, κάτι το οποίο θα μπορούσε να δικαιολογήσει τον τρόπο λειτουργίας του δημοφιλούς δικτύου και την κατάργηση υπενθυμίσεων για νεκρούς χρήστες στα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας.

Σημειώνεται ότι το υποκείμενο A18 από την πρώτη ανάρτηση που πραγματοποίησε μόλις τέσσερις ημέρες μετά το θάνατο της A (c=A18.1), δεν αλληλεπέδρασε ξανά με το προσωπικό της χρονολόγιο, χωρίς την παρεμβολή οποιασδήποτε υποκινητικής δύναμης. Η επιλογή του υποκειμένου να απέχει από την αλληλεπίδραση με το νεκρό μέσω του χρονολογίου του για περισσότερο από έξι μήνες θα μπορούσε να συνεπάγεται οποιοδήποτε τη βίωση άλλου σταδίου του πένθους. Η εξήγηση που μπορεί να δοθεί σε αυτό το σημείο είναι ότι η διαδικασία διακόπτεται απότομα από την υπόμνηση του εορτασμού της επετείου φιλίας. Αντίστοιχα, οι επόμενες δημοσιεύσεις του χρήστη, πραγματοποιούνται με αφορμή σημαντικά γεγονότα, όπως η επέτειος θανάτου (c=A18.3) και η πρόσκληση συμμετοχής για δωρεά χρηματικού ποσού υπέρ της εύρεσης θεραπείας κατά του καρκίνου (c=A18.4, A18.5). Διαπιστώνεται, επομένως, ότι το δίκτυο του Facebook διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, ειδικότερα υπό τη συνθήκη της έλλειψης «μνημόνευσης» ενός χρήστη.

Μία διαφορετική περίπτωση είναι η A28 που πενθεί το θάνατο της αδελφής της με μία φωτογραφική ανάρτηση 24 ημέρες αργότερα, στην οποία απεικονίζονται μαζί, την ημέρα της δημοφιλούς εορτής St. Patrick's Day. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί, με βάση όσα διαπιστώθηκαν και από τις επόμενες δημοσιεύσεις του υποκειμένου, ότι η εν λόγω ανάρτηση συνιστά μία αυθόρμητη αντίδραση, που έχει στόχο να λειτουργήσει ως ένα είδος απόδειξης της ύπαρξης του άλλου (Frederique-Bacque 2001:36), αλλά και μία απόπειρα διαφυγής από την πραγματικότητα του θανάτου. Αν και το πένθος μεταξύ ενήλικων αδελφών δεν έχει διερευνηθεί σημαντικά, υποστηρίζεται ότι ο διαμοιρασμός εμπειριών μεταξύ αδελφών κατά την ενήλικη ζωή αντιπροσωπεύει μία στενή και θετική σχέση που οφείλεται στη θετική επίδραση των γονέων κατά την παιδική ηλικία

(Παπαγιάννη 2018:81). Η ποιότητα της σχέσης μεταξύ του υποκειμένου και της θανούσας, εν προκειμένω, αντικατοπτρίζεται όχι μόνο από την οπτική αναπαράσταση που αποτυπώνει το φωτογραφικό δημοσίευμα, αλλά από τη γενικότερη στάση της A28. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η άρνηση του υποκειμένου για την απώλεια της A παρουσιάζεται πρόσκαιρα, καθώς στις επόμενες αναρτήσεις της, μετά από μερικούς μήνες, αναγνωρίζεται η φάση της διαπραγμάτευσης. Η νοσταλγία και η θλίψη του υποκειμένου για το θάνατο της αδελφής της περιγράφονται στα λόγια της *"You always made sure we had a blast when I came home!"* (c=A28.1). Η ανάρτηση γίνεται ιδιαίτερη αρεστή στους χρήστες λαμβάνοντας τις αντιδράσεις Like (n=94) και Love (n=34), ενώ μόνο επτά ενδείξεις θλίψης μέσω του reaction Sad. Μ' αυτό τον τρόπο παρατηρείται ότι οι αναμνήσεις ζωντανεύουν μέσα από την οπτική εικόνα που αναρτάται, όχι μόνο για την A28 που έρχεται αντιμέτωπη με τη συνειδητοποίηση ότι ανάλογες στιγμές δεν πρόκειται να επαναληφθούν στο υπόλοιπο της ζωής της, αλλά και για τους υπόλοιπους χρήστες που αντιδρούν στην ανάρτηση της.

Μέχρι αυτό το σημείο, παρατηρείται ότι η θλίψη και ο ψυχικός πόνος που οφείλεται στο θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου είναι πιθανό να οδηγήσουν τον πενθούντα σε μία επιστροφή στο παρελθόν, μέσα από αναμνηστικές φωτογραφίες και παλαιότερες αναρτήσεις στο Facebook, προκειμένου να εκφράσει μ' αυτό τον τρόπο τα συναισθήματά του. Μία ακόμη συμπεριφορά του πενθούντα που ενδέχεται να παρουσιαστεί στη φάση της άρνησης είναι η τάση απομόνωσης από τον κοινωνικό του περίγυρο (Kübler-Ross 1969:55). Οι χρήστες παρουσιάζουν μία τάση αποτύπωσης, στο ψηφιακό κόσμο, της συνθήκης που βιώνουν. Κατά συνέπεια, παρατηρείται η οξύμωρη ψηφιακή πρακτική, όπου, από τη μία πλευρά εκφράζεται η συνθήκη της απομόνωσης και από την άλλη πλευρά, το υποκείμενο εφευρίσκει μη λεκτικά μέσα για να εκφράσει το βίωμα της κοινωνικής απόσυρσης. Με τον τρόπο αυτό, επιτελείται η ψηφιακή έκφραση του ανέκφραστου φυσικού κόσμου. Συγκεκριμένα, σε αντίθεση με τις προηγούμενες αναρτήσεις όπου τα υποκείμενα αποζητούν μία αλληλεπίδραση με το νεκρό και τους υπόλοιπους χρήστες, προκειμένου ν' ανταλλάξουν σκέψεις και συναισθήματα για την απώλεια, ορισμένα υποκείμενα επικοινωνούν την είδηση του θανάτου με έναν περισσότερο σιωπηρό τρόπο. Μία πιθανή αιτιολογία θα μπορούσε να είναι ότι στο στάδιο της άρνησης

ορισμένοι από τους πενθούντες αδυνατούν να εκφράσουν με λεκτικά μέσα τα συναισθήματα τους.

Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτυπώνεται από το χρήστη F6 αμέσως μετά το θάνατο του F (d=1), καθώς επιλέγει να αναρτήσει στο χρονολόγιο του ένα σχόλιο δίχως λεκτικές αναφορές (c=F6.1) χρησιμοποιώντας μόνο αποσιωπητικά. Ακόμη, δύο αναρτήσεις ενός συγγενικού προσώπου της C, οι οποίες δεν περιλαμβάνουν κάποια εξιστορητική ή προφανή συναισθηματική αφήγηση, παρουσιάζουν όμοια χαρακτηριστικά. Ο χρήστης αμέσως μετά το θάνατο (d=1) της θείας του, αναρτά στο χρονολόγιο της τη φράση “Χοχο” (c=C3.1), ενώ λίγο καιρό μετά, το διπλό σύμβολο “” (c=C3.2). Στην πρώτη περίπτωση, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το υποκείμενο βιώνει μία άρνηση της πραγματικότητας του θανάτου, αλλά και τη βιαιότητα του αποχωρισμού. Για το λόγο αυτό επιλέγει με μία σύντομη φράση, να δηλώσει τα συναισθήματα ειλικρίνειας, πίστης και αγάπης που έχει για εκείνη, τα οποία αναπαρίστανται στο γραπτό λόγο μέσω Διαδικτύου ή στην ανταλλαγή άμεσων μηνυμάτων με τη συντομογραφία “χοχο”³¹. Στη δεύτερη ανάρτηση, εκφράζει και πάλι την αγάπη του στο πρόσωπο της, αυτή τη φορά όμως τονίζοντας τον συναισθηματικό δεσμό τους, αρκετές ημέρες μετά το θάνατο της (d=46). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι και οι δύο αναρτήσεις στο χρονολόγιο της C, έχουν τοποθετηθεί σε έντονα χρωματικά πλαίσια, υπονοώντας μία συναισθηματική δυναμική που ο χρήστης αδυνατεί να περιγράψει. Έτσι, το υποκείμενο αν και διακρίνεται φαινομενικά από μία τάση πένθιμης σιωπής, με την έλλειψη λέξεων ή φράσεων στις κειμενικές της αναρτήσεις, είναι προφανές ότι διαθέτει συναισθήματα θλίψης και πένθους για την απουσία της εξαδέλφης του, τα οποία οπτικοποιεί διότι αδυνατεί να εκφράσει με διαφορετικό τρόπο. Η σιωπηρή κατά γενική ομολογία στάση του υποκειμένου, εκφράζει την επιθυμία απομόνωσης και τη διαδικασία συνειδητοποίησης της κατάστασης του θανάτου, στην οποία επέρχεται σιγά-σιγά. Η Kübler-Ross εντάσσει την τάση της απομόνωσης στο στάδιο της άρνησης, τονίζοντας ότι σε αυτό το σημείο το άτομο αρχίζει να κατανοεί την έννοια της θνητότητας, διατηρώντας όμως παράλληλα την ελπίδα του (Kübler-

³⁰ Red Heart: <https://emojipedia.org/heavy-black-heart/> (11-4-2019)

³¹ Wikipedia. “Hugs and kisses”. Διαθέσιμο στο: https://en.wikipedia.org/wiki/Hugs_and_kisses (πρόσβαση 18-04-2019).

Ross 1979:55). Επιπλέον, η αναγνώριση του σταδίου, στο οποίο θα μπορούσε να ταιριάζει η διαδικτυακή της αλληλεπίδραση, διαφαίνεται κατά κύριο λόγο μέσα από τις αναρτήσεις των άλλων πενθούντων με τις οποίες συμφωνεί και συνδράμει με τα δικά της σχόλια σε αυτές.

Όμοια αντίδραση παρατηρήθηκε και στο υποκείμενο A2. Μετά το θάνατο της εξαδέλφης του, ο χρήστης σχολιάζει αναρτήσεις άλλων χρηστών, χρησιμοποιώντας ως εκφραστικό μέσο μόνο το σύμβολο “❤️”. Χαρακτηριστικό της ενέργειας του, αποτελεί η τοποθέτηση του συμβόλου μία φορά στην πρώτη περίπτωση (c=A2.1) και τρεις στην επόμενη ανάρτηση (c=A2.2), υπονοώντας κατ’ αυτό τον τρόπο την ισχυρή συναισθηματική του κατάσταση και την «ελλεκτική δύναμη» του λόγου του. Ως εκ τούτου, δεδομένου ότι δεν χρησιμοποιεί αλλά λεκτικά μέσα επικοινωνίας, παρά μόνο naked emoji, η ενέργεια του θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως η ανάγκη του να εκφράσει και να τονίσει τα συναισθήματα που τρέφει για την απώλεια του συγγενικού του προσώπου (Dresner & Herring 2010). Διευκρινίζεται, ότι η παράθεση naked emoji’s δεν συνεπάγεται την έλλειψη συναισθημάτων των πενθούντων, αλλά αντίθετα, οι χρήστες μπορεί να διαθέτουν μια μεγάλη ποικιλία συναισθημάτων τη στιγμή που αποφασίζουν να τα κωδικοποιήσουν με τη μορφή emoticon (Yus 2014).

Από την άλλη πλευρά, η κατάσταση σύγχυσης και άρνησης της πραγματικότητας του θανάτου, εντοπίστηκε και στην ανάρτηση του υποκειμένου F1. Ο χρήστης απευθύνεται στον αδελφό του με μία ανάρτηση μερικούς μήνες μετά το θάνατο του (d=134) προκειμένου να εκφράσει τα συναισθήματα αγάπης προς το πρόσωπο του. Έκδηλο στοιχείο της αγάπης του είναι ότι απευθύνεται στον αδελφό του με το χαιρετισμό “Hi F this is your brother F1” (c=F1.2), προσδίδοντας στο λόγο του το χαρακτήρα αποστολής ενός γράμματος και στη συνέχεια χρησιμοποιεί τις φράσεις “I miss you” και “I love you” δύο φορές την καθεμιά. Επιβεβαιώνεται ο τελετουργικής σημασίας, καθοριστικός ρόλος της γραφής που έθιξαν οι Roberts & Vidal (2000), ως μέρος της έκφρασης του συναισθήματος του πενθούντα. Ωστόσο, ο βοηθητικός ρόλος της γραφής στην αντιμετώπιση της απώλειας δεν μπορεί να υποστηριχθεί,

καθώς στην προκειμένη περίπτωση εκφράζεται αρκετό χρόνο μετά το θάνατο, ενέχοντας χαρακτηριστικά άρνησης του.

Ο χρήστης στην ανάρτηση του εκφράζει την πεποίθηση ότι αδελφός του βρίσκεται σ' ένα μέρος απ' όπου τον παρακολουθεί, όπως υποδηλώνει η φράση "*I know you're in heaven*", ενώ ένα ακόμη χαρακτηριστικό γνώρισμα της ανάρτησης είναι η έλλειψη σημείων στίξης και χρήσης emoji's. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο F1 βρίσκεται σε μία κατάσταση σύγχυσης κατά τη στιγμή ανάρτησης του μηνύματος του, ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της άρνησης του θανάτου, όπως αποτυπώνεται από το χρόνο και τον τρόπο γραφής του. Η συναισθηματική έξαρση του υποκειμένου γεννά την ανάγκη επικοινωνίας με το νεκρό αδελφό του, αλλά και την ανάγκη να μοιραστεί τα συναισθήματά του μαζί του. Ωστόσο, δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα όσον αφορά τη σταδιοποίηση του πένθους για το υποκείμενο F1, δεδομένου ότι δεν έχει προβεί σε άλλες αναρτήσεις μετά το θάνατο του αδελφού του. Η άρνηση που αποτυπώνεται στο σχόλιο του υποκειμένου θα μπορούσε να συνιστά μία πρόσκαιρη παλινδρόμηση στο πρώτο στάδιο του πένθους, για λόγους που δεν είναι ξεκάθαροι από το χρόνο και τη δήλωση της ανάρτησης. Παρ' όλα αυτά, μία ακόμη ανάρτηση (c=F1.1) η οποία προηγείται του θανάτου (d=-2), θα μπορούσε να συνεπάγεται τη γνώση του F1 για τα προβλήματα υγείας που αντιμετώπιζε ο F, τα οποία γνωστοποιούνται αργότερα και από άλλους χρήστες (c= F2.1). Η εν λόγω ανάρτηση δεν εντάσσεται σ' εκείνες που συμπεριλήφθηκαν στην αναγνώριση ενός σταδίου του πένθους, καθώς προηγείται του θανάτου. Παρ' όλα αυτά, αναδεικνύεται η χρησιμότητά της καθώς ο πενθών εκφράζει για ακόμη μία φορά την παντοτινή αγάπη του προς τον αδελφό του, όπως ακριβώς πράττει και περίπου τέσσερις μήνες μετά το θάνατο του, δίνοντας την εντύπωση ότι το γεγονός του θανάτου δεν μπορεί να μεταβάλλει τα συναισθήματά του.

Τέλος, η φορτισμένη συναισθηματικά αναφορά στην προσωπικότητα του τεθνεώτα ενδέχεται να υποδηλώνει την παρουσία έντονης άρνησης για το θάνατο του, υπό την έννοια ότι ο πενθών δεν μπορεί να πιστέψει ότι «αυτό το πρόσωπο δεν ζει πια» (Hibbert 2018). Συχνά γεννιέται στους πενθούντες η ανάγκη να μιλήσουν για τον άνθρωπο που «έφυγε», για να θετικά του

χαρακτηριστικά, την προσωπικότητα του αλλά και τις όμορφες στιγμές που τους ένωσαν στο παρελθόν, σε μία προσπάθεια να τον κρατήσουν «ζωντανό». Η επιθυμία των πενθούντων να δημοσιοποιήσουν στην κοινότητα του Facebook πώς γνωρίστηκαν τον αποθανόντα ή/και ιστορίες από την κοινή τους διαδρομή καταγράφηκε σε ορισμένες αναρτήσεις, σε συνδυασμό με την περιγραφή της προσωπικότητας του νεκρού.

Η ανάγκη των ερευνώμενων να αναφερθούν στην προσωπικότητα του τεθνεώτος, παράλληλα με τα συναισθήματα τους για την απώλεια, ενδέχεται ακόμη να δηλώνει και την απόδοση ενός «φόρου τιμής» στο πρόσωπο του, ένα είδος δηλαδή επικήδειου λόγου και αποχαιρετισμού που έχει μεταφερθεί από τον παραδοσιακό χώρο του νεκροταφείου ή της εκκλησίας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ο χρήστης C3 ξεκινά την ανάρτηση του ακριβώς με αυτό τον τρόπο, δηλώνοντας *"I feel lucky to have known you my whole life"* (c=C3.1), δείχνοντας έτσι ότι επρόκειτο για ένα αγαπημένο και σημαντικό για τη ζωή του πρόσωπο, το οποίο θα πρέπει να τιμηθεί με ένα μικρό απόσπασμα λόγου. Άλλοι χρήστες μοιράζονται με τους φίλους της κοινότητας του Facebook αυτές τις αναμνήσεις, ίσως αισθανόμενοι και την υποχρέωση να το πράξουν. Η C1 συνεργάστηκε με την C στην ίδια ομάδα και την ημέρα του θανάτου της, με μία ανάρτηση στο χρονολόγιο της, μιλά για την προσωπικότητα της, διότι η ίδια *"was not the type of person to brag on herself so I will do it for her"* (c=C1.1). Αντίστοιχα, το υποκείμενο A13, με μία ανάρτηση που παραπέμπει περισσότερο σε δήλωση, αναφέρει: *"I grew up with A a kind hearted soul im completely heartbroken"* (c=A13.1).

Ανάλογη συναισθηματική απόκριση στην είδηση του θανάτου εντοπίζεται στη χρήστη A1 η οποία αμέσως μετά το θάνατο της εξαδέλφης της (d=1) αναρτά στο χρονολόγιο της τα παρακάτω λόγια: *"I've never met someone like you, A- you were consistently strong, positive, smiling, and putting sunshine into everyone's life around you. (...) you amaze me... and I mean that from the bottom of my heart. (...)"* (c=A1.1). Σημειώνεται ότι η ανάρτηση έλαβε τη μεγαλύτερη πληθώρα (n=152) Facebook Reactions μέσω Likes (n=96), Love (n=23) και Sad (n=33) από το σύνολο των κειμενικών αναρτήσεων. Το υποκείμενο της έρευνας στο παραπάνω σχόλιο μιλά για τα θετικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας της A,

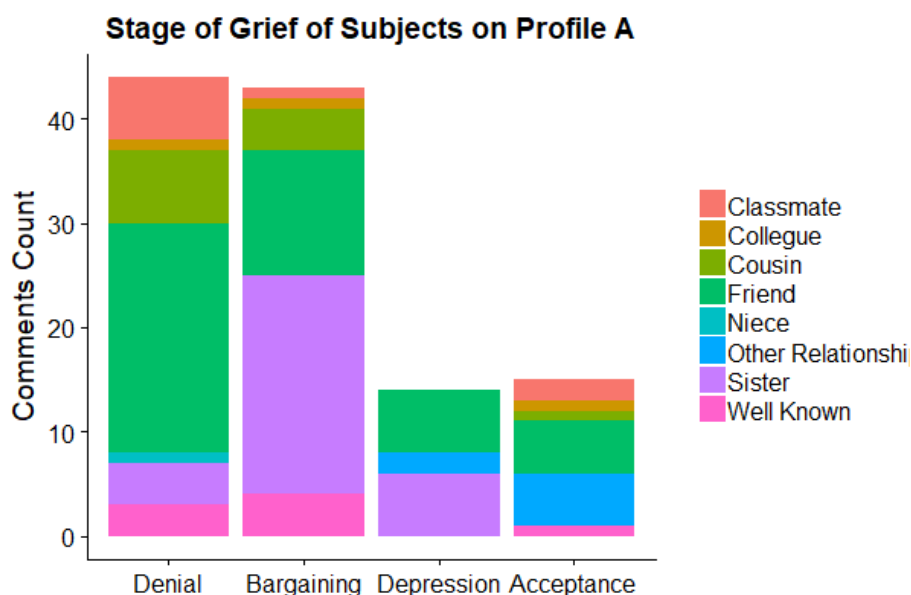
τονίζοντας πόσο ξεχωριστή ήταν με τις φράσεις “*I’ve never met someone like you*” και “*that you amaze me*”, ενώ στη συνέχεια απαριθμεί αυτά τα χαρακτηριστικά με τις λέξεις “*strong*”, “*positive*”, “*smiling*”. Επίσης, για το υποκείμενο A19 επρόκειτο για μία “*beautiful woman, loving mother and devoted friend*” (c=A19.1), ενώ ένας άλλος χρήστης αναφέρει μόλις δύο ημέρες μετά το θάνατο της “*So true she was an angel on earth*” (c=A3.1), με σκοπό να υπερτονίσει τις ευαίσθητες όψεις της προσωπικότητας της.

Ομοίως, ο χρήστης A18 αναζητεί τις κατάλληλες λέξεις για να περιγράψει τα συναισθήματα του, υποστηρίζοντας ότι το πλήθος εμπειριών και αναμνήσεων που τους δίνει είναι αδύνατο να περιγραφεί σε λίγες γραμμές: “*It’s nearly impossible to put into words all that there is to say about you, my dear friend, A.*” (c=A18.1). Ο στενός δεσμός που συνέδεε το υποκείμενο A18 με την αποθανούσα αποκαλύπτεται συμπληρωματικά από την προσφώνηση “*dear friend*” που της αποδίδει, ενώ είναι γνωστό από τις δηλωμένες συγγενικές σχέσεις στο προφίλ της A ότι πρόκειται για συγγενικό της πρόσωπο. Υπογραμμίζεται ότι η συχνή αναφορά με τα θετικά χαρακτηριστικά του αποθανόντος μπορεί να είναι ένας τρόπος αποδοχής της απώλειας, επιβεβαιώνοντας ταυτόχρονα τη σημασία του δεσμού (Moss 2014). Κατά συνέπεια, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ψηφιακή παρουσία του νεκρού μετά θάνατον συμβάλλει σε αυτή τη μορφή επικοινωνίας και την αντιμετώπιση της θλίψης.

Η άρνηση του υποκειμένου A20 αναδύεται μέσα από τις μικρού μήκους κειμενικές του αναφορές, στις οποίες εκδηλώνει τα συναισθήματα αγάπης και της ισχυρής φιλίας με την αποθανούσα. Τα αισθήματα αγάπης τονίζονται με απλές εκφράσεις όπως “*I love you both. ♥*” (c=A20.1) ή “*For A ♥♥♥*” (c=A20.2), αλλά κυρίως με τη χρήση emoji’s. Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα emoticons χρησιμοποιούνται ως μία συμπληρωματική προσπάθεια να προσδιορίσουν ένα συναίσθημα (Yus 2014) και δεν αποσκοπούν στην περιγραφή του, αλλά αντίθετα λειτουργούν ως μία ενισχυτική ένδειξη της κειμενικής δήλωσης που συνοδεύουν (Dresner & Herring 2010), η ισχυρή φιλία που ένωσε στη ζωή τα δύο υποκείμενα οπτικοποιείται μέσω των γραφικών αυτών παραστάσεων. Επιπρόσθετα, η δεύτερη ανάρτηση της A20 συνοδεύεται από τη δημοσιοποίηση μίας φωτογραφίας στην οποία απεικονίζονται

αλκοολούχα ποτά, υπονοώντας ότι οικεία πρόσωπα της A συνευρέθηκαν με σκοπό να τιμήσουν τη μνήμη της.

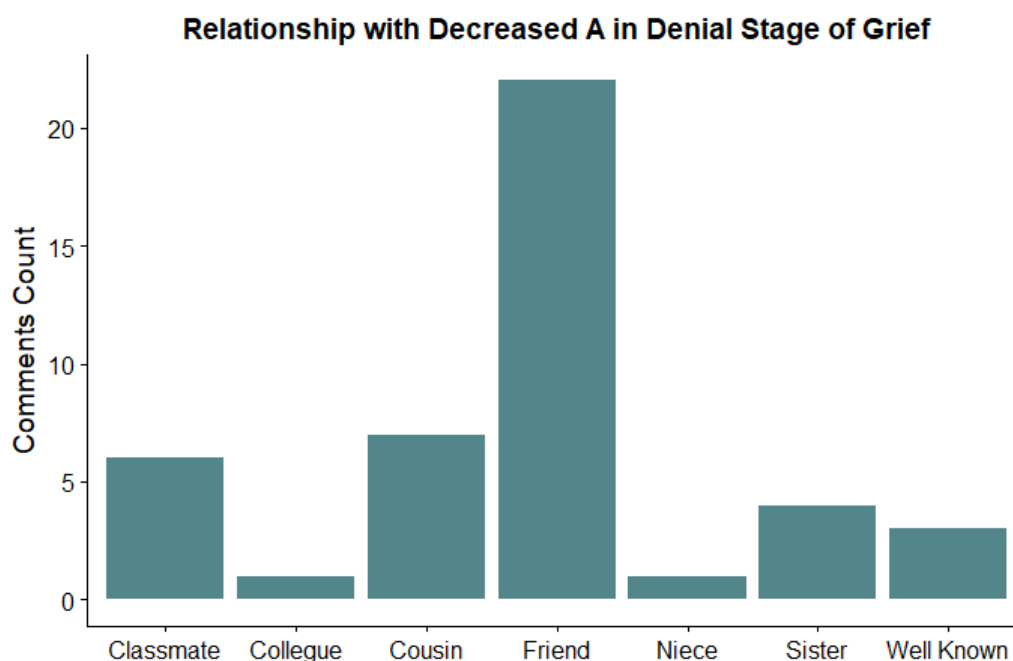
Μία βαθύτερη ανάλυση στις κειμενικές αναρτήσεις που αφορούν το θάνατο της A, φανερώνει ότι αρκετοί από τους χρήστες είχαν την επιθυμία να υπερτονίσουν τα θετικά της χαρακτηριστικά, κάνοντας λόγο για την προσωπικότητα της. Η εξήγηση που δίδεται σε αυτή τη διαπίστωση επηρεάζεται αφενός από την έντονη παρουσία του σταδίου της άρνησης στο χρονολόγιο της, όπως παρουσιάζεται στο παρακάτω Διάγραμμα 10 και αφετέρου από τη δημοφιλία του χρήστη, όπως προκύπτει από την πληθώρα των κοινωνικών της σχέσεων. Σημειώνεται ότι με τον όρο δημοφιλία δεν νοούνται οι πολυάριθμες φιλίες στο Facebook, αλλά αντίθετα, οι φιλικοί και συγγενικοί δεσμοί στην πραγματική ζωή. Όπως άλλωστε διαπιστώθηκε από την περίπτωση του θανόντος F, ο οποίος διατηρεί τον υψηλότερο αριθμό φίλων στο Facebook (n=2908) από τα ερευνώμενα προφίλ, ο συνολικός αριθμός πένθιμων αναρτήσεων (n=70) μετά το θάνατο του και η εκδήλωση θλίψης από οικεία πρόσωπα (n=32) παρουσιάζονται δυσανάλογα ως προς το συνολικό αριθμό εικονικών σχέσεων.

Διάγραμμα 10. Στάδιο πένθους για κάθε κατηγορία δεσμού στο χρονολόγιο της αποθανούσας A.

Αντίθετα, η A διατηρούσε 545 συνδέσεις στην κοινότητα του Facebook και το χρονολόγιο της έλαβε πλήθος σχολίων (n=413) μετά το θάνατο της. Στο δείγμα

της έρευνας συμπεριλήφθηκε μόνο το 28% των αναρτήσεων (n=116) καθώς μόνο σε αυτές κατέστη εφικτός ο εντοπισμός της φύσης του δεσμού της με τα υποκείμενα (n=35). Οι πενθούντες παρατηρήθηκε ότι περιλαμβάνουν άτομα με διαφορετικά είδη δεσμών, όπως συμμαθητές, συγγενείς, φίλοι, συνάδελφοι και απλοί γνωστοί, όπως παρουσιάζεται στο παρακάτω Διάγραμμα 11.

Διάγραμμα 11. Σχέσεις εγγύτητας των υποκειμένων με την αποθανούσα Α στο στάδιο της άρνησης.

Διαπιστώνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος των αναρτήσεων προήλθε από φίλους ή συγγενείς (n=96), επομένως πρόκειται για τα άτομα τα οποία βρέθηκαν κοντά στην Α για το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της. Η άρνηση των οικείων προσώπων ν' αφομοιώσουν την πραγματικότητα του θανάτου αποτελεί μία συχνή αντίδραση ειδικότερα σ' εκείνους που βρίσκονταν κοντά στο νεκρό μέχρι το τέλος (Frederique-Bacque 2001:37). Θεωρείται, επομένως, αναμενόμενη η αντίδραση τους να τείνουν περισσότερο στην αναφορά των ατομικών της χαρακτηριστικών, ενώ παράλληλα, δυσκολεύονται να κατανοήσουν την απώλεια. Τέλος, παρατηρείται ότι η γνώση της ασθένειας ενός αγαπημένου προσώπου, αν και έχει υποστηριχθεί ότι εντάσσει τα άτομα σε μία πένθιμη διεργασία πριν ακόμη τελεστεί ο θάνατος (Παπαγιάννη 2018:77), δεν συνεπάγεται την παράλειψη του σταδίου της άρνησης. Η ίδια η προσωπικότητα του άτομου και η σχέση μαζί του, φαίνεται να είναι καθοριστικής σημασίας για

την εξέλιξη των σταδίων του πένθους, κάτι το οποίο προτείνεται να διερευνηθεί περαιτέρω.

Συμπερασματικά, οι οπτικές αναπαραστάσεις του νεκρού χρήστη μέσω της αξιοποίησης οπτικού ή άλλου υλικού (βίντεο, φωτογραφίες κ.α.) τις οποίες διατηρούσε εν ζωή στο προσωπικό του χρονολόγιο, φαίνεται μέχρι εδώ να παρέχουν ένα υποκατάστατο της πραγματικής του παρουσίας και να διατηρούν στους χρήστες την ψευδαίσθηση ότι παραμένουν σε επαφή μαζί του μέσω του προφίλ του στο Facebook (Castro & González 2012, Church 2013). Ο σημαντικός ρόλος του φωτογραφικού υλικού γίνεται ιδιαίτερα εμφανής από τις αναρτήσεις του υποκειμένου A26. Το υποκείμενο αναγνωρίζεται τέσσερις φορές στη φάση της άρνησης μέσω φωτογραφικών αναρτήσεων του και μάλιστα σε διαφορετικές χρονικά περιόδους. Το υποκείμενο επισημαίνει με τη χρήση ετικέτας την αποθανούσα σε μία φωτογραφική απεικόνιση των δύο φίλων (c=A26.2) και λαμβάνει πληθώρα likes (n=68) αλλά και τη συναισθηματική αντίδραση “haha” μέσω του συσχετικού reaction, που παρατηρήθηκε μόνο τρεις φορές στην παρούσα έρευνα. Αρκετό καιρό όμως αργότερα, (d=166) μία υπενθύμιση αναμνηστικής φωτογραφίας του με την A από το Facebook γίνεται αφορμή για μία νέα ανάρτηση στην οποία αναφέρει “*Seems, like yesterday and this*” (c=A26.7). Η τοποθέτηση του αντικειμένου “*this*” στο λόγο του προσδιορίζει την εικονιζόμενη ευχάριστη χρονική στιγμή που βίωσαν μαζί και υπονοεί τη συνεχή θύμηση «άλλων» ή «περισσότερων» αναμνήσεων, τις οποίες νοσταλγεί όπως δηλώνει και στην πρόταση “*What a great time we had*”. Το υποκείμενο, ενώ το διάστημα που μεσολάβησε όπως θα δούμε στη συνέχεια, βρισκόταν στη φάση της διαπραγματεύσης, φαίνεται να βιώνει εκ νέου την άρνηση με ερέθισμα την αναμνηστική φωτογραφία που προέβαλλε το μέσο κοινωνικής δικτύωσης.

Κάποιους μήνες αργότερα (d=212), σε σχετική ανάρτηση του A26, περιγράφεται και απεικονίζεται μέσω φωτογραφίας η επίσκεψή του σε κάποιο εστιατόριο, που στο παρελθόν επισκέφτηκε με τη φίλη του A. Ο ερευνώμενος συγκεκριμένα αναφέρει “*Never been here before and was fantastic views and food !!!!!*” (c=A26.8), δηλώνοντας με νοσταλγική διάθεση και ενδεχομένως στοιχεία δυσθυμίας ότι επρόκειτο για μία πολύτιμη για τον ίδιο εμπειρία. Όπως

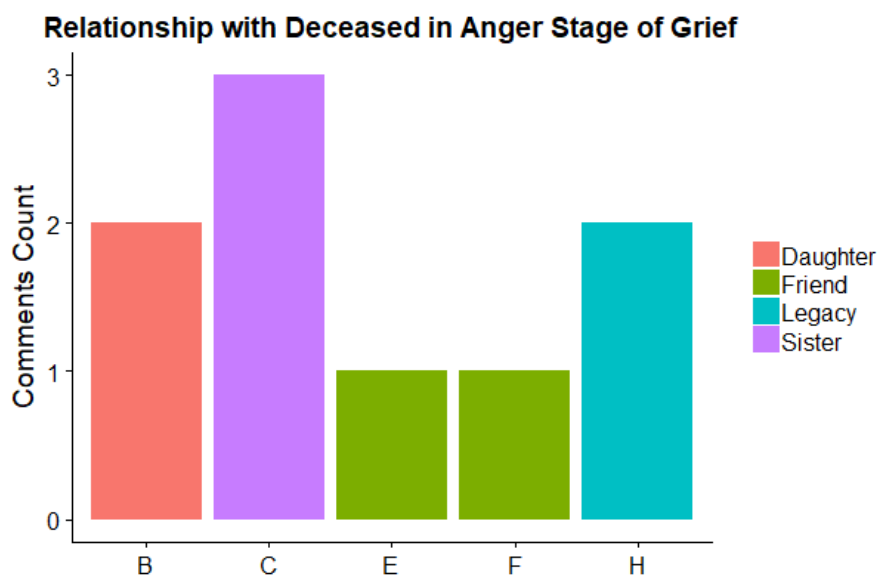
διαπιστώνεται από την ημερομηνία της φωτογραφίας ανάρτησης, που είχε αναρτηθεί πρώτη φορά ένα χρόνο πριν, πρόκειται και σε αυτή την περίπτωση για μία αναμνηστική φωτογραφία την οποία προέβαλλε το μέσο. Η άρνηση που αναγνωρίζεται στο υποκείμενο είναι σαφές ότι πυροδοτείται από το φωτογραφικό υλικό και το Facebook διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία. Παρ' όλα αυτά δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ευθύνεται αποκλειστικά το ίδιο το μέσο για την άρνηση του χρήστη σχεδόν ένα έτος μετά το θάνατο της A, αφενός λόγω της απουσίας μνημόνευσης στο χρονολόγιο της A και αφετέρου λόγω της επιθυμίας του ίδιου του χρήστη να αναβιώσει το παρελθόν. Το υποκείμενο δεν ανατρέχει μόνο σε προηγούμενες εμπειρίες που έζησε με την αποθανούσα, αλλά και επιστρέφει νοητικά στο μέρος που επισκέφθηκαν μαζί σε μία προσπάθεια έναρξης ενός διαλόγου με εκείνη.

Το στάδιο της άρνησης παρά το πλήθος αναρτήσεων που καταγράφηκαν συναντάται στους χρήστες κυρίως κατά τις πρώτες ημέρες από τη στιγμή του θανάτου. Επιβεβαιώνοντας την άποψη της Kübler-Ross, διαπιστώθηκε ότι η άρνηση δεν χρησιμοποιείται εκτεταμένα από την πλειοψηφία των υποκειμένων (1979:54) με εξαίρεση ορισμένες περιπτώσεις στις οποίες η πλατφόρμα του Facebook και το αναμνηστικό φωτογραφικό υλικό διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο, ακόμη και αρκετό καιρό μετά την απώλεια. Στην παρούσα φάση παρατηρήθηκε ότι τα υποκείμενα βρέθηκαν αντιμέτωπα με την ξαφνική είδηση του θανάτου ενός χρήστη και οι αντιδράσεις τους κυμάνθηκαν μεταξύ αμφισβήτησης, δυσπιστίας, τάσης για απομόνωση και ανάσυρσης αναμνήσεων, προκειμένου να μιλήσουν για το αποθανόν πρόσωπο δημοσίως. Παρατηρείται επομένως ότι η ανακοίνωση και εν συνέχεια η διάδοση της είδησης του θανάτου μέσω του Facebook εγείρει τις συναισθηματικές αντιδράσεις των υποκειμένων ανεξάρτητα από το δεσμό που τους έδενε με τον τεθνεώτα. Η Kübler-Ross τονίζει ότι η φάση της άρνησης αποτελεί μία υγιή διαδικασία και πολύ περισσότερο αναγκαία, ώστε να κινητοποιηθούν στο υποκείμενο άλλοι ριζικοί μηχανισμοί άμυνας (Kübler-Ross 1979:52).

6.2.2 Θυμός

Το στάδιο του θυμού καταγράφηκε μόνο στο 3% των κειμενικών αναρτήσεων της παρούσας έρευνας (n=9), κάτι το οποίο θα μπορούσε να συσχετιστεί με την απουσία Facebook reactions με την ένδειξη “Angry”. Στο σημείο αυτό δεν κρίθηκε σκόπιμη η βαθύτερη διερεύνηση της διασποράς του θυμού με την πάροδο του χρόνου, εξ αιτίας του μικρού δείγματος των μοναδικών υποκειμένων (n=5). Παρά όμως το εξαιρετικό μικρό ποσοστό παρουσίας του θυμού στο ψηφιακό περιβάλλον, εκείνο που παρουσίασε ιδιαίτερο ενδιαφέρον κατά τη διερευνητική διαδικασία ήταν η σχέση των υποκειμένων με τον αποθανόντα, αλλά και οι λόγοι εκδήλωσης της συναισθηματικής τους οξύτητας.

Από το παρακάτω διάγραμμα, διαπιστώθηκε ότι ο θυμός παρά τη μικρή παρουσία στις αναρτήσεις των χρηστών, παρουσιάζεται στα περισσότερα χρονολόγια (Διάγραμμα 12). Μία ακόμη σημαντική παρατήρηση είναι ότι αποτυπώνεται στο εκάστοτε χρονολόγιο μόνο από ένα υποκείμενο, το οποίο μάλιστα διατηρούσε συγγενική ή στενή φιλική σχέση με τον αποθανόντα. Οι συγγενικές σχέσεις που αντικατοπτρίζονται, προέρχονται από την κόρη του τεθνεώτος Β, από τη μία εκ των δύο αδελφών της C, από το γιό της Η, ο οποίος έχει αναλάβει τη διαχείριση του χρονολογίου της, καθώς και από φιλικά πρόσωπα των Ε και F.

Διάγραμμα 12. Σχέσεις εγγύτητας με τον τεθνεώτα στο στάδιο του θυμού.

Αναζητώντας τους λόγους για τους οποίους απουσιάζουν κάθε άλλους είδους διαπροσωπικές σχέσεις, παρατηρήθηκε ότι οι λόγοι για τους οποίους μπορεί να εκδηλωθεί θυμός για το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου είναι συνήθως περισσότερο προσωπικοί.

Στο χρονολόγιο της B διαπιστώθηκε η παραμονή στο στάδιο του θυμού ενός χρήστη για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα μετά το θάνατο, πράγμα το οποίο δεν παρατηρήθηκε σε άλλο υποκείμενο μελέτης. Η κόρη της αποθανούσας (u=B1), μόλις λίγες ημέρες μετά το θάνατο της (d=4), επισκέπτεται τον προσωπικό λογαριασμό της μητέρας της, η οποία είχε ορίσει ως φωτογραφία προφίλ το νεογέννητο εγγόνι της. Η B1 φανερά συγχυσμένη από τα δύο αντιφατικά και ισχυρά γεγονότα που συμβαίνουν ταυτόχρονα στη ζωή της, το θάνατο της μητέρας της και τη γέννηση του παιδιού της, καταχωρεί στο χρονολόγιο της B μία ανάρτηση στην οποία αναφέρει: “*She got ah damn kick out of this.. 😊😊😊 she loved when her baby slept like this.. 😊😊😊*”³² (c=B1.1).

Στο πρώτο μέρος της πρότασης, η B1 αναφέρεται στο νεογέννητο παιδί της και διακρίνεται από αισθήματα χαράς και σαρκασμού. Αντίθετα, στο δεύτερο μέρος της ανάρτησης της, αναφέρεται στην απουσία της μητέρας της με έμμεσο τρόπο, τονίζοντας πόσο ευχάριστο ήταν για εκείνη να παρατηρεί το εγγόνι της όταν κοιμάται (όπως αναπαριστά η εικόνα προφίλ της). Η επόμενη ανάρτηση (c=B1.2) έγινε οκτώ μήνες μετά το θάνατο της μητέρας της (d=274), στην ίδια φωτογραφία. Η ερευνώμενη αυτή τη φορά δεν είχε έκδηλες εκφράσεις θυμού με τη χρήση λέξεων όπως “*Damnnn*”, “*sooo much*” και “*omgg*”³³. Ο θυμός της απευθύνεται τόσο στην ίδια τη B, όσο και προς το Θεό, χωρίς να είναι η γνωστή η αιτία που τον πυροδότησε. Ένας παράγοντας που θα μπορούσε να ερμηνεύσει την παρατεταμένη περίοδο του θυμού και της ματαιώσης που εκφράζονται από το υποκείμενο είναι η αρνητική σχέση με το γονέα (Παπαγιάννη 2018:68), πράγμα όμως το οποίο όμως δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί από τα κειμενικά δεδομένα που αντλήθηκαν.

Η επίσκεψη στο χρονολόγιο της μητέρας της σχεδόν ένα χρόνο αργότερα, είναι πιθανό να οφείλεται στη βαθιά έλλειψη που αισθάνεται, την οποία η B1 επιλέγει

³² Sleepy Face: <https://emojipedia.org/sleepy-face/> (11-05-2019).

³³ Πρόκειται για συντομογραφία της φράσης “Oh my God” στη γλώσσα του Διαδικτύου και της ανταλλαγής άμεσων γραπτών μηνυμάτων.

να εκφράσει και με τη χρήση emoticon στο σχόλιο και ειδικότερα με το σύμβολο “❤” το οποίο αντιπροσωπεύει τον πόνο που αισθάνεται ένας χρήστης για την απουσία ενός ανθρώπου που αγαπά³⁴. Σημειώνεται δε, ότι η B1 χρησιμοποίησε επικουρικά emoticons σε κάθε της πρόταση τα οποία δείχνουν να συνάδουν με τη συναισθηματική της κάθε φορά κατάσταση. Η ψυχική αποδιοργάνωση που παρατηρείται στη B1 έχει υποστηριχθεί ότι είναι μία αναμενόμενη και πιθανή αντίδραση του ενήλικα που πενθεί το θάνατο ενός γονέα (Παπαγιάννη 2018:68).

Όσον αφορά το θυμό φιλικού προσώπου της E, οφείλεται στην ελλιπή του ενημέρωση για το θάνατο και την κηδεία της με αποτέλεσμα να μην μπορεί παρευρεθεί. Ο χρήστης που εξέφρασε τη δυσαρέσκεια του με τη φράση “*Unfortunately I was not there no one told me*” (c=E25.1) δεν έχει άλλη παρουσία στο χρονολόγιο της.

Αν και η αιτία θανάτου δεν συμπεριλαμβάνεται στα κριτήρια επιλογής προφίλ αποθανόντων της παρούσας έρευνας, καθώς δεν είναι εύκολο να εντοπιστεί, στην περίπτωση διερεύνησης του χρονολογίου του Η συνέβαλλε αποτελεσματικά στην αναγνώριση των σταδίων για τους ερευνώμενους.

Κατά τη διερεύνηση του θυμού ως μέρος της διαδικασίας του πένθους, διαπιστώθηκε η αιτία θανάτου ενός αποθανόντα μέσα από τις αναρτήσεις των υποκειμένων. Ειδικότερα, οι αναρτήσεις στο χρονολόγιο της Η πραγματοποιήθηκαν από το γιό της, ως Legacy Contact, χωρίς ο λογαριασμός της να έχει τεθεί σε λειτουργία «εις μνήμην». Όπως φανερώνουν οι αναρτήσεις του (c=H.1, H.2) ο θάνατός της προήλθε από ενδοοικογενειακή βία, η οποία στάθηκε αφορμή για τη δημιουργία hashtags³⁵ που αποζητούν δικαιοσύνη και προτρέπουν τα θύματα ενδοοικογενειακής βίας να μην σιωπούν. Μολονότι η απώλεια του γονέα στην ενήλικη ζωή θεωρείται λιγότερο οδυνηρή απ’ ότι στην παιδική ηλικία (Παπαγιάννη 2018:68), η έλλειψη προετοιμασίας του πενθούντα που οφείλεται στον αιφνίδιο θάνατο είναι καθοριστική για την περίοδο του πένθους που θ’ ακολουθήσει (Kübler-Ross 1995:97).

³⁴ Broken Heart: <https://emojipedia.org/broken-heart/> (17-04-2019).

³⁵ Ένα είδος μεταδεδομένων που χρησιμοποιείται στα κοινωνικά δίκτυα, με σκοπό να καταστεί εύκολη η αναζήτηση από τους χρήστες πληροφοριών που σχετίζονται με το περιεχόμενο του hashtag. Η δημιουργία του πραγματοποιείται με την προσθήκη του συμβόλου # πριν από τη λέξη ή φράση.

Το υποκείμενο στην πρώτη του ανάρτηση, χωρίς να αναφέρεται άμεσα στο θάνατο της μητέρας του, τονίζει στους υπόλοιπους χρήστες την αναγκαιότητα να μιλούν ανοιχτά για την ενδοοικογενειακή βία, προτρέποντας τα θύματα να μη σιωπούν με τη φράση *“Don't suffer in silence”*. Η δεύτερη ανάρτησή του αποτελεί μία κοινοποίηση από το προσωπικό του προφίλ. Πρόκειται για την ανάρτηση μίας φωτογραφίας στην οποία απεικονίζεται ο ίδιος στην είσοδο ενός σπιτιού, στα σκαλοπάτια του οποίου υπάρχουν υλικά αντικείμενα όπως κεριά και λουλούδια, τα οποία είθισται να τοποθετούνται στο φυσικό μνημείο του νεκρού (Moncur & Kirk 2014). Ο H1 εγκαλεί τους χρήστες να κοινοποιήσουν τη φωτογραφία του με τη φράση *“Share share share!!!”*, πράγμα το οποίο πράττουν, καθώς η φωτογραφία λαμβάνει τέσσερις κοινοποιήσεις μέσω του χρονολογίου της Η, ενώ είναι άγνωστος ο αριθμός κοινοποιήσεων από τον προσωπικό λογαριασμό του ιδίου ή άλλων χρηστών, δεδομένου ότι η μελέτη εστιάζει στις αλληλεπιδράσεις στα προσωπικά προφίλ των αποθανόντων. Η ενέργεια της κοινότητας επιβεβαιώνει την άποψη της Sofka (1997) ότι ένας αιφνίδιος θάνατος επιζητεί υποστήριξη από τους άλλους χρήστες. Επιπλέον, το υποκείμενο αυτή τη φορά κάνει άμεση αναφορά στη μητέρα του δηλώνοντας *“My mom could not find her voice. now I will use mine!!!”*. Η ένταση του ερευνώμενου αναδεικνύει ότι ένας μη φυσικός και ταυτόχρονο βίαιος θάνατος μπορεί να δημιουργήσει σημαντικά προβλήματα νοήματος και αποδοχής, προκαλώντας έτσι μεγαλύτερη δυσφορία και αυξάνοντας τον κίνδυνο πολύπλοκης αντιμετώπισης της θλίψης και κακής προσαρμογής στο πένθος (Johnsen 2016:42).

Ο θυμός του H1 για τον ξαφνικό της μητέρας του δεν εκφράζεται με τη μορφή ενός εσωτερικού μονολόγου όπως συμβαίνει στην περίπτωση της B1 που αναφέρθηκε παραπάνω, ούτε έχει σαφή κατεύθυνση προς μία συγκεκριμένη οντότητα όπως θα ήταν ο πενθών, ο θύτης, το θύμα ή ο Θεός. Ο θυμός επικαλύπτεται από το αίσθημα της αδικίας που συμπορεύεται με το θάνατο της Η και της ανησυχίας του για την προστασία άλλων πιθανών θυμάτων ενδοοικογενειακής βίας. Η ένταση της φωνής του H1 αποκαλύπτεται μέσα από τα θαυμαστικά (!) τα οποία χρησιμοποιούνται σχεδόν σε κάθε του έκφραση, σε συνδυασμό με την προστακτική χρήση των ρημάτων *“Share”* και *“Don't suffer”*. Η χρήση hashtags στις αναρτήσεις του φανερώνει την επιθυμία του να

κοινοποιήσει την εμπειρία του στο ευρύ κοινό και την ανάγκη να λειτουργήσει με ενεργό και δυναμικό τρόπο για άλλα θύματα ενδοοικογενειακής βίας, προκειμένου να μην βρουν κι εκείνα έναν άδικο θάνατο όμοιο με της Η. Ακόμη, η χρήση αποσιωπητικών όταν αναφέρεται στην Η αναπαριστά τη θλίψη του και την αίσθηση εγκατάλειψης που πιθανό να βιώνει.

Υποστηρίζεται ότι οι πενθούντες που βιώνουν μία ξαφνική και βίαιη απώλεια είναι πιθανό να εκδηλώσουν συμπτώματα μετατραυματικής διαταραχής (Παπαγιάννη 2018:92). Έτσι, οι αρνητικές συνέπειες που βιώνει εξ αιτίας της βίαιης αποστέρησης της μητέρας του, φαίνεται να συμβάλλουν στην εκδήλωση οργής και να καθιστούν δυσκολότερη τη διεργασία του πένθους. Ενδεχομένως, η ανάγκη του για κινητοποίηση να οφείλεται σε προηγούμενη παθητική του στάση αναφορικά με την κακοποίηση της μητέρας του, η υπόθεση όμως αυτή δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί μέσα από τις κειμενικές αναρτήσεις που αντλήθηκαν στο πλαίσιο της έρευνας.

Το αίσθημα της αδικίας για τη ζωή που χάνεται εκδηλώνεται και στην περίπτωση του θανάτου του F, μέσω ενός φίλου που δηλώνει συντετριμμένος από την απώλεια για το θάνατό του. Η ξαφνική απώλεια θεωρείται ότι παραβιάζει τις έννοιες της καλοσύνης ή της δικαιοσύνης του κόσμου (Park 2005), οπότε ο F13 με σχετικό σχόλιο αναφέρει *"I'm so heart broken you left this world way to soon"* (c=F13.1), τονίζοντας ότι ο θάνατος συντελέστηκε πολύ γρήγορα, αφού ο F ήταν σε ηλικία 56 ετών. Ωστόσο, εκφράσεις που τονίζουν το σύντομο χρόνο ζωής του τεθνεώτος δεν εντάσσονται πάντοτε στο στάδιο του θυμού, καθώς θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη παράγοντες όπως η σχέση εγγύτητας με τον αποθανόντα και ο χρόνος της ανάρτησης. Υπενθυμίζεται ότι η κειμενική ανάρτηση του F14, παρά το γεγονός ότι έδωσε έμφαση στη σύντομη ζωή του F, αναγνωρίστηκε περισσότερο ως μέρος μίας διαδικασίας άρνησης παρά θυμού για το θάνατο, εξ αιτίας της απομακρυσμένης εγγύτητας με τον αποθανόντα.

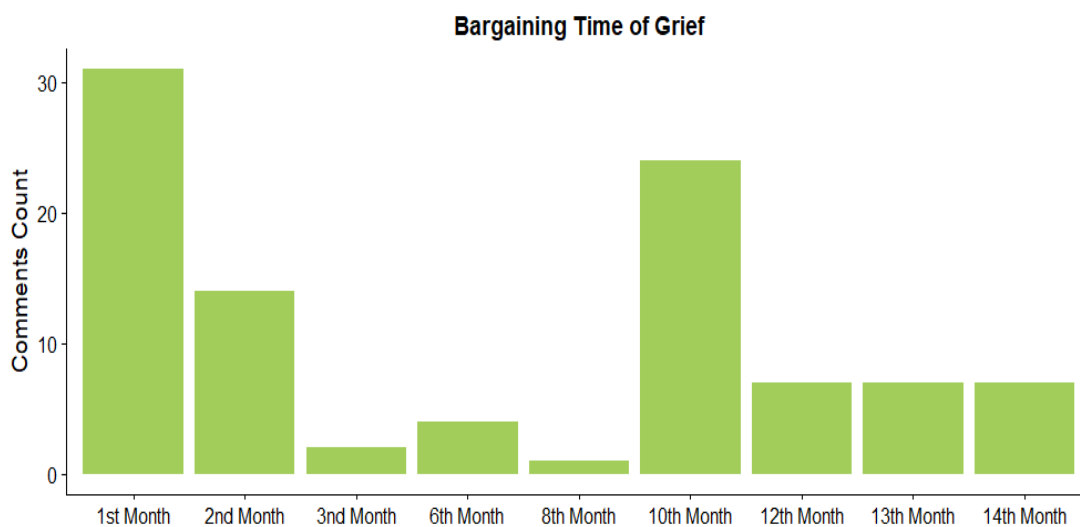
Τέλος, η μελέτη περίπτωσης της C9, ανέδειξε ότι το στάδιο του θυμού ενδέχεται να επηρεάζεται από τις συναισθηματικές αντιδράσεις των υπόλοιπων πενθούντων για το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου. Ένα περίπου μήνα (d=36) μετά το θάνατο της αδελφής της, αναγράφει με τη μορφή σχολίου σε

ανάρτηση άλλου χρήστη “*We miss C so very much!!!*” (c=C9.1). Από το ύφος της ανάρτησης και την πληθώρα των θαυμαστικών που υποδηλώνουν την ένταση της φωνή της, είναι η προφανής η έξαρση και η ανησυχία που διακρίνουν τα συναισθήματα της, τονίζοντας τον έντονο τρόπο με τον οποίο βιώνει την απουσία. Την ίδια κιόλας ημέρα, με νέα της ανάρτηση, δηλώνει “*Dad is not the same without her...*” (c=C9.2), επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι η συμπεριφορά των γονέων μετά την απώλεια του παιδιού τους είναι καθοριστικής σημασίας για το πένθος των αδελφών (Παπαγιάννη 2018:83). Λίγες ημέρες αργότερα (d=51) η ημερομηνία γενεθλίων της C, την οδηγεί και πάλι στο χρονολόγιό της. Σε αντίθεση με τις περισσότερες κειμενικές αναρτήσεις, κατά την επέτειο γενεθλίων, το υποκειμένο δεν εύχεται «χαρούμενα γενέθλια», αλλά εστιάζει στα δικά της συναισθήματα με τη φράση “*R.I.P. C!!! You are truly missed...*” (c=C9.3), την απουσία και την έλλειψη της αδελφής της. Τα σημεία στίξης είναι παρόντα και σε αυτή την ανάρτηση καθιστώντας φανερό τη συναισθηματική έξαρση του παραγωγού του λόγου κατά το χρόνο γραφής.

Συμπερασματικά, στο στάδιο του θυμού κατά τη διαδικασία του πένθους διαπιστώθηκε ότι ο αριθμός των σχολίων δεν επιτρέπει εκτενέστερη συζήτηση του σταδίου. Επιπλέον, οι χρήστες ακόμη και μέσα από την επαναληψιμότητα των αναρτήσεων τους δεν προχώρησαν σε περισσότερες από τρεις αναρτήσεις στη φάση του θυμού, κάτι το οποίο δεν παρατηρείται στα υπόλοιπα στάδια. Η οργή των υποκειμένων σχετίστηκε άμεσα με τη σχέση τους με το νεκρό και μετατέθηκε σε διαφορετικές κατευθύνσεις. Παρ’ όλα αυτά, τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την ανάλυση περιεχομένου των κειμενικών αναρτήσεων αναδεικνύουν σημαντικές διαπιστώσεις. Συγκεκριμένα, παρατηρήθηκε ότι ένας μη αναμενόμενος θάνατος διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπισή του εκ μέρους των οικείων προσώπων. Επίσης, ο θυμός είναι πιθανό να πηγάζει από τη βαθιά θλίψη που βιώνουν άλλα οικεία στον πενθούντα πρόσωπα, όπως τα μέλη της οικογένειάς του, κάτι το οποίο ενδέχεται να επηρεάζει την ψυχική κατάσταση του ιδίου του υποκειμένου. Τέλος, ένας «άδικος» θάνατος, που συνήθως αναφέρεται σε άτομα νεαρής και μέσης ηλικίας, όποια και αν είναι η αιτία θανάτου, παρατηρήθηκε ότι μπορεί να συμβάλλει στην έκφραση θυμού εκ μέρους της οικογενείας ή των φίλων του.

6.2.3 Διαπραγμάτευση

Σύμφωνα με την Kübler-Ross η φάση της διαπραγμάτευσης είναι μία σύντομη χρονικά περίοδος, ωστόσο, ιδιαίτερα σημαντική και βοηθητική για τα άτομα. Την περίοδο που συγγράφει το έργο της *“On Death and Dying”*, η ψυχίατρος αναφέρει ότι το στάδιο είναι λιγότερο γνωστό, παρά το γεγονός ότι η αναζήτηση μίας συμφωνίας με το Θεό σε αντάλλαγμα μίας χάρης είναι κοινή στους περισσότερους ανθρώπους (Kübler-Ross 1979:93). Στην παρούσα έρευνα, η πλειοψηφία των κειμενικών αναρτήσεων εντοπίζεται στο στάδιο της διαπραγμάτευσης του πένθους (n=97). Ως προς το χρόνο κατά τον οποίο τα υποκείμενα μεταβαίνουν στη φάση της διαπραγμάτευσης, αυτό φαίνεται να συμβαίνει κυρίως είτε τους πρώτους δύο μήνες από το θάνατο, είτε πολύ καιρό αργότερα (Διάγραμμα 11).

Διάγραμμα 13. Χρονική διάρκεια του σταδίου της διαπραγμάτευσης στις αναρτήσεις των υποκειμένων.

Αν και σε ορισμένες αναρτήσεις παρουσιάζονται συναισθήματα ανακούφισης εκ μέρους των υποκειμένων για την απαλλαγή του προσφιλούς προσώπου από κάποια θανατηφόρα ασθένεια, η παρουσία διαπραγμάτευσης είναι έκδηλη και εστιάζεται κατά κύριο λόγο στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ερευνώμενων. Η άντληση νοήματος από θρησκευτικές πεποιθήσεις μετά από μία απώλεια έχει ήδη διερευνηθεί (Balk 1997) και έχει επιβεβαιωθεί ότι οι πενθούντες

ανατρέχουν στις θρησκευτικές πεποιθήσεις, προκειμένου να τους εξασφαλίσει μία συναισθηματική σταθερότητα. Η ίδια η ψυχίατρος, μερικά χρόνια μετά από τη συγγραφή του δημοφιλούς έργου της, υποστήριξε ότι οι πενθούντες πράγματι είναι πιθανό να βιώσουν τη διαδικασία της διαπραγμάτευσης μέσα από την ελπίδα να συναντήσουν ξανά το νεκρό στον ουρανό (Kübler-Ross & Kessler 2005:20). Πολλοί από τους ερευνώμενους κάνουν αναφορά σε θρησκευτικά στοιχεία που σχετίζονται με τη μεταθανάτια ζωή, την ύπαρξη μίας επουράνιας κατοικίας για το νεκρό, προσεύχονται για την ανάπαυση της ψυχής του και χρησιμοποιούν τελετουργικά σύμβολα, όπως η χειρονομία της προσευχής με τη μορφή *emoji*. Σε άλλες περιπτώσεις παρατηρήθηκε η προσφορά «ανταλλάγματος» με σκοπό να τιμηθεί ο νεκρός και να βρει γαλήνη η ψυχή του όπου κι αν βρίσκεται. Η συνδιαλλαγή με το θείο, επομένως, φαίνεται μετά το θάνατο να λειτουργεί ανταποδοτικά μέσα από ανθρωπιστικές και φιλόανθρωπες συμπεριφορές, όχι για να ανατρέψει το γεγονός του θανάτου, αλλά εξ αιτίας μίας βαθύτερης θρησκευτικής πίστης και της ανάγκης να θεωρεί ότι, η ψυχή του αγαπημένου του προσώπου παρακολουθεί «από ψηλά».

Ορισμένες από τις πιο ξεκάθαρες αντιδράσεις των πενθούντων που φανερώνουν ότι βρίσκονται στη φάση διαπραγμάτευσης είναι οι στιγμές που αναρωτιούνται τι θα μπορούσαν να είχαν πράξει διαφορετικά, προκειμένου να μην αρρωστήσει ή να μην πεθάνει το αγαπημένο τους πρόσωπο. Ο F20 αναφέρει ότι πάντα βασανίζεται από τη σκέψη τι θα είχε συμβεί αν εκείνο το μοιραίο βράδυ του θανάτου του F, εάν είχαν φύγει μαζί από το φιλικό σπίτι στο οποίο βρίσκονταν (c=F20.1). Με τη φράση του *"If we could only go back in time"* εκφράζει την επιθυμία να γυρίσει το χρόνο πίσω για να πράξει διαφορετικά, να κρατήσει στη ζωή τον αγαπημένο του φίλο, ακόμη και πολύ καιρό μετά το θάνατο του (d=291). Η ενοχή και οι τύψεις του υποκειμένου είναι μία συνήθης συμπεριφορά στη φάση διαπραγμάτευσης, μέσω της οποίας οι πενθούντες αναζητούν χειρισμούς που θα μπορούσαν να είχαν αποτρέψει το θάνατο ενός αγαπημένου τους προσώπου (Kübler-Ross & Kessler 2005:17).

Η ανάγκη των χρηστών να μιλήσουν για την προσωπικότητα του τεθνεώτος παρατηρήθηκε σε ποικίλες αναρτήσεις. Η ένταξη ορισμένων χρηστών στο στάδιο της διαπραγμάτευσης του πένθους καθορίστηκε από την εκφορά του

η ενέργεια ανάρτησης στον προσωπικό λογαριασμό του θανόντος δεν πραγματοποιείται λόγω της επιθυμίας του υποκειμένου να αλληλεπιδράσει με τον νεκρό, αλλά περισσότερο ως απάντηση σε μία ανάγκη έναρξης διαλόγου με τους υπόλοιπους πενθούντες. Στο αίτημα του ανταποκρίνεται ο χρήστης F20, ο οποίος αντιλαμβάνομενος τη θλίψη του F8 και την ανάγκη του να έχει στην κατοχή του φωτογραφικό υλικό από χαρούμενες αναμνήσεις του παρελθόντος, του προτείνει να συναντηθούν, προκειμένου να μοιραστούν τις φωτογραφίες (c=F8.3-4, F20.1-5). Στην ίδια συζήτηση, ο χρήστης F21 βρίσκει αφορμή για να εκφράσει σκέψεις που τον βασανίζουν, όσον αφορά το πώς θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί ο θάνατος του F, κάνοντας αντιληπτό και πάλι το αίσθημα ενοχής στους πενθούντες. Φαίνεται, επομένως, ότι τα υποκείμενα σε αυτή την περίπτωση έχοντας κατανοήσει το θάνατο του προσφιλούς προσώπου, αναζητούν τρόπους να διαφύγουν από τη θλιβερή πραγματικότητα και να αναστείλουν τον πόνο του πένθους, ανατρέχοντας σε αναμνηστικές εμπειρίες. Από την ως άνω περιγραφή, διαπιστώνεται ακόμη ότι η διαδικτυακή συνάντηση των χρηστών μέσα από την κοινότητα του Facebook, διαφεύγει τα όρια της εικονικής κοινότητας, ενώ είναι πιθανό να οδηγήσει στην ανάπτυξη ισχυρών και διαρκών κοινωνικών δεσμών με την πάροδο του χρόνου (Ostertag & Ortiz 2017).

Από την άλλη πλευρά, η κόρη του τεθνεώτος αναδεικνύει ορισμένες επετειακές ημερομηνίες που θεωρήθηκαν σημαντικές για τη σχέση τους καταγράφοντας στην ανάρτηση στοιχεία διαπραγμάτευσης και καθιστώντας προφανή τη συναισθηματική της φόρτιση. Η ερευνώμενη F18 προέβη δύο φορές σε αναρτήσεις στο χρονολόγιο του πατέρα της, σε δύο σημαντικές για την ίδια ημερομηνίες. Στην πρώτη ανάρτηση (c=F18.1) εκφράζει την ανάγκη της να περάσει την ημέρα της “γιορτής του πατέρα” μαζί του, με τη φράση “*I wish I could spend the day with you*”. Υποτίθεται ότι το υποκείμενο βρίσκεται ακόμη στη φάση άρνησης, λαμβάνοντας υπόψη και το μικρό διάστημα που έχει μεσολαβήσει από το συμβάν του θανάτου (d=35). Η δεύτερη ανάρτηση (c=F18.2) πραγματοποιείται την ημέρα των Ευχαριστιών και η F18 κάνει λόγο για όλα τα σημαντικά διδάγματα που έλαβε από τον πατέρα της και καθόρισαν τη ζωή της, τονίζοντας πόσο τον σκέπτεται καθημερινά. Πρόκειται για μία από τις λίγες περιπτώσεις που διαπιστώθηκε το πένθος για ένα γονέα στην παρούσα

έρευνα. Λαμβάνοντας υπόψη ότι ο θάνατος ενός γονέα σηματοδοτεί την αποχώρηση μίας γενιάς συχνά υπεύθυνης για τις αποφάσεις και την αναπλήρωση της από νέα πρόσωπα (Frederique-Bacque 2001:116), είναι προφανές ότι τα συναισθήματα που βιώνονται είναι δυνατό να ποικίλουν. Υποστηρίζεται ότι η συμπεριφορά ενός ενήλικου παιδιού για την απώλεια του γονέα εξαρτάται στο μεγαλύτερο μέρος της από τη σχέση τους και τυχόν άλυτες παρελθοντικές συγκρούσεις ανάμεσα τους, από την αιτία θανάτου και ιδιαίτερα εάν επρόκειτο για ένα αιφνίδιο γεγονός, αλλά και προηγούμενες τραυματικές εμπειρίες του πενθούντα σχετικά με το θάνατο (Kübler-Ross 1995: 110). Αν και δίδονται λίγες πληροφορίες για τη σχέση μεταξύ γονέα και παιδιού, μέσα από τις παραπάνω αναρτήσεις, μπορεί να θεωρηθεί ότι η F18 διατηρούσε μία υγιή και στενή σχέση με τον πατέρα της, πράγμα το οποίο δικαιολογεί σημαντικά την έντονη απώλεια που βιώνει.

Στις δύο περιπτώσεις η κόρη του F χρησιμοποιεί β' ενικό πρόσωπο, ενώ οι αναρτήσεις πραγματοποιούνται μόλις λίγους μήνες μετά το θάνατο του (d=35, 196). Παρά τα κοινά σημεία των δύο αναφορών, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το υποκείμενο δε βρίσκεται στο ίδιο στάδιο του πένθους όλο αυτό το χρονικό διάστημα. Στην πρώτη ανάρτηση, με λίγες λέξεις περιγράφει τα συναισθήματα της και την ανάγκη να βρεθεί κοντά στον πατέρα της τη συγκεκριμένη ημέρα, χρησιμοποιώντας τα ρήματα "wish", "love" και "miss". Επιπλέον δεν αναφέρεται στο γεγονός του θανάτου με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, παρά μόνο μέσω της επιθυμίας της, η οποία κυριαρχεί στην ανάρτηση. Στη δεύτερη ανάρτηση, από την άλλη πλευρά, τα ρήματα που χρησιμοποιεί εντάσσονται σε παρελθοντικό χρόνο, όπως "I have learned", "goes", "don't think". Το υποκείμενο δηλώνει και πάλι την αγάπη του, αλλά αυτή τη φορά με χρήση θαυμαστικού, ενώ, παράλληλα, παρατηρείται για ακόμη μία φορά ένας πενθών να εναποθέτει τις ελπίδες του στην ύπαρξη μίας άλλης ζωής, ενός άλλου τόπου στον οποίο βρίσκεται ο νεκρός. Θα μπορούσε επομένως να υποστηριχθεί ότι στην πρώτη περίπτωση η F18 δεν έχει ακόμη συνειδητοποιήσει το θάνατο του πατέρα της και πληγώνεται από την έλλειψη δυνατότητας να βρεθεί μαζί του σε μία σημαντική ημέρα. Στη δεύτερη, αντίθετα, περίπτωση, ο χρήστης φαίνεται να έχει μεταβεί στο στάδιο της διαπραγμάτευσης, αφού έχει κατανοήσει την απώλεια, διατηρεί όμως έντονη τη θλίψη του και την ελπίδα ότι ο πατέρας του

βρίσκεται κάπου άλλου και διασκεδάζει “*like a king*” την ημέρα των Ευχαριστιών.

Μία ακόμη κειμενική ανάρτηση που έλκυσε το ενδιαφέρον προέρχεται από τη συνάδελφο της Η η οποία απευθύνεται στον Η1 (c=H3.1), που διαχειρίζεται τον προσωπικό της λογαριασμό, όχι για να διαμηνύσει τα συλλυπητήρια της, αλλά για να μιλήσει για τα συναισθήματα της για εκείνη και να του κοινοποιήσει το χώρο στον οποίο τη γνώρισε. Η Η3 αναφέρεται στη νεκρή σε παρελθοντικό χρόνο με τα ρήματα “*loved*”, “*worked*” και “*was*”, δείχνοντας κατ’ αυτό τον τρόπο ότι έχει συνειδητοποιήσει το θάνατο, αν και πιθανώς δεν ενημερώθηκε γι’ αυτόν μέσω του δικτύου του Facebook, όπως παρατηρήθηκε σε άλλους χρήστες (u=H1,H2) που σχετίζονταν μαζί της. Το υποκείμενο της έρευνας στην παρούσα ανάρτηση δεν κάνει χρήση emoticons και χρησιμοποιεί την τελεία ως μοναδικό σημείο στίξης για να δηλώσει το σταμάτημα του λόγου του. Παρ’ όλα αυτά, το σχόλιο του υποδεικνύει την ανάγκη να μιλήσει για την Η και την θετική της προσωπικότητα, χαρακτηρίζοντας «ευλογία» το γεγονός ότι εργάστηκε μαζί της.

Ο χρήστης Α20 μετά τη διαδικασία άρνησης που αναγνωρίστηκε τις πρώτες ημέρας από το θάνατο φίλης του, αρκετό καιρό αργότερα (d=191) εμπλουτίζει τις αναρτήσεις του, σαν να είναι πλέον «έτοιμος» να μιλήσει για την αποθανούσα φίλη του. Αναφέρεται στα χαρακτηριστικά της “*beautiful smile*”, “*kind heart*” “*ability to always bring a smile*”, ώστε να καταλήξει στο συμπέρασμα “*She was and is an Angel*” (c=A20.4). Το Facebook υποστηρίζεται ότι είναι εύφορο έδαφος για τη φιλοξενία αγγέλων και το φυσικό περιβάλλον για τα ουράνια όντα που είναι, εξ ορισμού, γεμάτα φως και θετικότητα (Walter 2016)

Το στάδιο της διαπραγμάτευσης είναι πλέον ορατό και μάλιστα παρατηρείται ότι σε αντίθεση με τις προηγούμενες αναφορές, ο Α20 αυτή τη φορά δεν κάνει χρήση emoji’s, πιθανότατα διότι στην πρώτη περίπτωση η χρήση τους ήταν βοηθητική για την εξωτερίκευση των συναισθημάτων του, κάτι το οποίο πλέον δεν έχει ανάγκη. Παρ’ όλα αυτά δεν πρόκειται για μία αντίστοιχη με προηγούμενες περίπτωση διαπραγμάτευσης του πενθούντα, ο οποίος εστιάζει στα θετικά χαρακτηριστικά του ατόμου προκειμένου να μεταβεί στη διαδικασία αποδοχής. Το υποκείμενο φαίνεται να χρειάστηκε αρκετό καιρό για να κατανοήσει το γεγονός του θανάτου και πλέον αναφέρεται στη νεκρή του φίλη

με χαρακτηριστικά εξιδανίκευσης, τα οποία είναι πιθανό να της προσέδιδε και για το χρόνο που ήταν ζωντανή, όπως αποκαλύπτεται από τη χρήση του ρήματος “was”.

Από την άλλη, ο χρήστης A9 είναι μία ιδιαίτερη περίπτωση που εντοπίζεται στο στάδιο της διαπραγμάτευσης, εξ αιτίας της ιδιαίτερης εκφοράς του λόγου του. Συγκεκριμένα, στο πρώτο μέρος της ανάρτησής του αναφέρει “*We can't know why the lily has so brief a time to bloom in the warmth of sunlight's kiss upon its face, before it folds its fragrance in and bids the world good-night to rest its beauty in a gentler place*” (c=A9.1). Με την πρώτη ανάγνωση, είναι προφανής η μεταφορά που χρησιμοποιεί για να παρομοιάσει το θάνατο της A με το «θάνατο» ενός κρίνου, το οποίο παρά το σαγηνευτικό άρωμα που αναδύει για να ομορφύνει τον κόσμο, έζησε για λίγο και ξεκουράζεται σ' ένα πιο ήσυχο μέρος. Ένα ακόμη από τα χαρακτηριστικά σημεία είναι τα αντιθετικά σχήματα που χρησιμοποιεί ο παραγωγός του λόγου μεταξύ ζωής και θανάτου (“*bloom*” – “*rest*”) και του φωτός με το σκοτάδι (“*sunlight*”- “*good-night*”). Είναι προφανές ότι μέσω των παραπάνω αντιθετικών σχημάτων, των παρομοιώσεων και των μεταφορών του λόγου του, το υποκείμενο με αφορμή το θάνατο της φίλης του A ξεδιπλώνει την υπαρξιακή αναζήτηση που διέπει τη σκέψη του. Με την τεχνική της αφαίρεσης αναπαριστά το γεγονός του θανάτου ενός προσφιούς προσώπου, προκειμένου να γενικεύσει την ιδέα της απώλειας, αλλά και της ύπαρξης ενός μεταθανάτιου τόπου. Έτσι, η ποιητική εκφορά του λόγου του φαίνεται να χρησιμοποιείται ως μία ερμηνεία των συναισθημάτων του για την απώλεια και, επιπλέον, μπορεί να νοηθεί ως μία απόπειρα προετοιμασίας του σταδίου της διαπραγμάτευσης.

Το υποκείμενο A9 συνεχίζει την ανάρτηση του με την πρόταση “*But we can know that nothing that is loved is ever lost, and no one who has ever touched a heart can really pass away, because some beauty lingers on in each memory of which they've been a part*”. Σε μία προσπάθεια αναδίπλωσης των συναισθημάτων του για το θάνατο της A, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ακόμη και αν έχει επέλθει ο θάνατος, τα ίχνη που αφήνει το άτομο που έζησε είναι αρκετά για να συντροφεύουν τον επιζώντα. Στο σημείο αυτό, αποτυπώνεται η δυσκολία του αποχωρισμού και ο ισχυρός δεσμός μεταξύ τους, ως ένα οξύμωρο σχήμα της

ίδια της ζωής που μπορεί να φέρει κοντά δύο ανθρώπους, αλλά ο θάνατος δεν είναι αρκετός για να τους χωρίσει. Η διαδικασία του πένθους που παρατηρείται στο χρήστη και ο τρόπος αποτύπωσής της μέσω του γραπτού λόγου θα μπορούσε να ειπωθεί ότι διευκολύνει τη μετάβαση στο στάδιο της αποδοχής. Ίσως το γεγονός ότι η ασθένεια της A ήταν γνωστή στον κοινωνικό της περίγυρο, να εκκινεί τη διαδικασία του πένθους πριν την απώλεια και να διευκολύνει τη συνειδητοποίηση του θανάτου (Παπαγιάννη 2018:91), δίνοντας μία εξήγηση στις μεταβατικές φάσεις των οικείων προσώπων που αποτυπώνονται στα δεδομένα της έρευνας. Σημειώνεται, τέλος, ότι η ανάρτηση απέσπασε συνολικά 107 συναισθηματικές αντιδράσεις μεταξύ των οποίων Likes (n=53), Love (n=27) και Sad (n=27). Το υποκείμενο εμφανίζεται πολύ καιρό αργότερα (d=206), με νέο σχολιασμό στην ίδια ανάρτηση, να επιβεβαιώνει ότι η A του λείπει καθημερινά (c=A9.3) αλληλεπιδρώντας με κάποιον άλλο χρήστη. Θα μπορούσαμε, επομένως, να υποθέσουμε ότι η A9 έχει μεταβεί στο στάδιο της αποδοχής έχοντας προηγουμένως ενδυναμωθεί από τη διαδικασία διαπραγμάτευσης, προκειμένου να κατανοήσει το γεγονός του θανάτου και να έλθει πιο κοντά στο αγαπημένο της πρόσωπο σε πνευματικό επίπεδο.

Όσον αφορά τη χρήση των σημείων στίξης στο στάδιο της διαπραγμάτευσης, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ανάρτηση του υποκειμένου C6. Με ανάρτησή του ένα μήνα (d=34) μετά το θάνατο του φιλικού του προσώπου, αναφέρει ότι η απουσία της ήταν έντονη στη βραδινή του έξοδο (c=C6.1). Λίγο καιρό αργότερα, στην επέτειο γενεθλίων της C, της εύχεται "*Happy birthday*" (c=C6.2) χρησιμοποιώντας τα ρήματα "*miss*" και "*love*" στην ανάρτηση της. Επιπλέον, κάνει χρήση πολλών αποσιωπητικών στο τέλος κάθε της φράσης, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται τέσσερις φορές σε μία κειμενική ανάρτηση μήκους μόλις 21 λέξεων. Η χρήση των αποσιωπητικών ως σημείο στίξης στις προτάσεις υπαινίσσεται τα έντονα συναισθήματα του υποκειμένου και τη συγκίνηση του γι' αυτή την ημέρα, την οποία η C δεν μπόρεσε να γιορτάσει όντας ζωντανή. Η ένταξη παρ' όλα αυτά του υποκειμένου στο στάδιο της διαπραγμάτευσης, περίπου δύο μήνες μετά το θάνατο της C (d=50), δεν οφείλεται στην έντονα συγκινησιακή της κατάσταση, η οποία θα μπορούσε να παραπέμψει στην κατάθλιψη ή να θεωρηθεί μέρος μίας διαδικασίας αποδοχής που πυροδοτήθηκε από την ημερομηνία γενεθλίων. Για το εν λόγω υποκείμενο λαμβάνεται υπόψη η

χρήση β' ενικού προσώπου, αλλά και η έκφραση των φορτισμένων συναισθημάτων που διακρίνουν συνολικά τις αναρτήσεις της, χωρίς να παρουσιάζονται μεταβάσεις που παραπέμπουν σε διαφορετικό στάδιο του πένθους. Η διακοπή της αλληλεπίδρασης με τη νεκρή της φίλη, μέσω των αναρτήσεων και μη αποστολή γενέθλιων ευχών κατά το επόμενο έτος, θα μπορούσε να υποδηλώνει την αποδοχή του θανάτου.

Το στάδιο της διαπραγμάτευσης για το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου συχνά διατηρεί τον πενθούντα προσκολλημένο στο παρελθόν, σε μία προσπάθεια να διαπραγματευτεί την έξοδό του από τη θλίψη. Σε αυτή τη φάση ο πενθών είναι πιθανό να ανατρέξει σε προηγούμενες στιγμές που έζησε με τον αποθανόντα, προσπαθώντας να διατηρήσει τη μνήμη του ζωντανή, εφόσον δε μπόρεσε να κρατήσει τον ίδιο στη ζωή. Διευκρινίζεται ότι η αναζήτηση αντικειμένων που σχετίζονται με τον αποθανόντα δεν συνιστά πάντοτε μία κατάσταση άρνησης, όπως αυτή περιγράφηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Αντίθετα, η ανάγκη των πενθούντων θα πρέπει να εξετάζεται συνδυαστικά με περαιτέρω ενέργειες και δραστηριότητες τους, καθώς ενδέχεται να υποδηλώνουν διαφορετικές φάσεις της διεργασίας του πένθους. Για παράδειγμα, το υποκείμενο G4 με αφορμή την αλλαγή φωτογραφίας προφίλ της G, ζητά από το διαχειριστή του λογαριασμού και σύζυγό της, παλαιότερες φωτογραφίες της (c=G4.1). Η προβολή φωτογραφικού υλικό σε αυτή την περίπτωση δεν θα μπορούσε να ενταχθεί στο στάδιο της διαπραγμάτευσης ή της άρνησης, διότι καμία λεκτική αναφορά του χρήστη δεν εκδηλώνει μη αποδοχή του θανάτου της. Προκύπτει, επομένως, ως συμπέρασμα ότι η επιστροφή των πενθούντων χρηστών σε οπτικές αναπαραστάσεις στιγμών που πέρασαν με τα αγαπημένα τους πρόσωπα δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκη ότι βρίσκονται στο στάδιο διαπραγμάτευσης του πένθους, αλλά αντίθετα, μπορεί να είναι αποτέλεσμα της αποδοχής του θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου και της ανάγκης να διατηρήσουν τις αναμνήσεις μαζί του, χωρίς την προσδοκία να τις ξαναζήσουν.

Το υποκείμενο A26 πέρα από την τακτική του ενέργεια να συνοδεύει τις κειμενικές αναρτήσεις του με αναμνηστικές φωτογραφίες, προχωρά στη δημιουργία ενός άλμπουμ φωτογραφιών με την νεκρή του φίλη A, σ' έναν

ξεχωριστό ιστότοπο πέρα από τη κοινότητα του Facebook. Κοινοποιεί το σύνδεσμο στον οποίο είναι διαθέσιμο το φωτογραφικό υλικό στους φίλους του, ώστε να το επισκεφθούν, επισημαίνοντας το χρονολόγιο της αποθανούσας με τη χρήση ετικέτας (c= A26.6). Η ενέργεια του θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα «δώρο» στη μνήμη της, αφού πραγματοποιείται την ημέρα των γενεθλίων της. Το εν λόγω εύρημα είναι και το μοναδικό το οποίο φανερώνει ότι η αναζήτηση της αλληλεπίδρασης με το νεκρό εκ μέρους του πενθούντα, είναι πιθανό να διαφύγει από τα στενά καθορισμένα όρια της κοινότητας του Facebook, αλλά και ταυτόχρονα να διαμοιραστεί σε αυτή. Η διαδικασία απόδοσης ενός φόρου τιμής ή ενός δώρου προς την Α φαίνεται να προσδίδει ένα νόημα στη ζωή του υποκείμενου και να υποκινεί τη δράση του.

Σχετικά με την προσφορά «ανταλλάγματος» που αναφέρθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, μία ιδιαίτερη περίπτωση είναι το υποκείμενο με τις περισσότερες αναρτήσεις (n=22) στην παρούσα μελέτη. Η Α28 εμφανίζεται στο στάδιο της άρνησης (c=A28.1) λίγες ημέρες μετά το θάνατο της αδελφής της και επανέρχεται δέκα μήνες αργότερα (d=300), αυτή τη φορά με διαφορετικό σκοπό από την αλληλεπίδραση μαζί της. Συγκεκριμένα, το υποκείμενο συμμετέχει στο μαραθώνιο μεγάλης πόλης των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, στη μνήμη της αδελφής της (c=A28.2), καλώντας τους φίλους της να συμμετέχουν σ' αυτή την προσπάθεια συνδράμοντας οικονομικά υπέρ της έρευνας για τη θεραπεία κατά του καρκίνου (c=A28.22). Στο ίδιο ύφος καταγράφηκαν και οι αναρτήσεις άλλων οικείων προσώπων της αποθανούσας, καθώς η Α18 μοιράζεται με τους φίλους της αυτή την προσπάθεια, ζητώντας τους να συνδράμουν οικονομικά με στόχο *"to remember our good friend A!"* (c=A18.4, A18.5), ενώ η Α20 καλεί να πράξουν αναλόγως με σκοπό *"spread the kindness just like she did"* (c=A20.5).

Η Α28 αναζητά συμβουλές (c=A28.3, A28.7) που θα τη βοηθήσουν ν' ανταπεξέλθει και να εκπληρώσει το σκοπό της λέγοντας *"that means a lot to me!"* (c=A28.10) και δηλώνοντας με ξεκάθαρο τρόπο πόσο σημαντική είναι η συμμετοχή της. Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας, ευχαριστεί όσους στήριξαν την προσπάθεια της αναφέροντας στην ανάρτηση της *"especially my amazing family who supported me in more ways than I could imagine!"* (c=A28.16)

και λαμβάνει 84 Likes και 32 Love reactions ως επιβράβευση. Εικάζεται ότι το υποκείμενο παραμένει για μακρό χρονικό διάστημα στη φάση της διαπραγμάτευσης, χωρίς όμως η ψυχολογική κατάσταση να μπορεί να συσχετιστεί ευκρινώς με την ψηφιακή παρουσία της αδελφής της. Οι αναρτήσεις της για το ίδιο θέμα συνεχίζονται για πολύ καιρό ακόμη μετά το θάνατο της A (d=437) και φανερώνουν ότι το υποκείμενο αγωνίζεται όχι μόνο για να κρατήσει τη μνήμη της ζωντανή, αλλά για να συμβάλλει στην αντιμετώπιση της επάρατης ασθένειας που κόστισε τη ζωή της αδελφής της. Τα αποτελέσματα της συγκέντρωσης χρημάτων της γεννούν ενθουσιασμό και χαρά (c= A28.16), ενώ παράλληλα δηλώνει ότι η A είναι ο «φύλακας άγγελος» της (c= A28.21). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι καμία από τις αναρτήσεις του υποκειμένου, πλην της πρώτης που εντάχθηκε στο στάδιο της άρνησης, δεν παρουσιάζουν στοιχεία αλληλεπίδρασης με το αποθανών πρόσωπο. Αντίθετα, το χρονολόγιο της A χρησιμοποιείται ως μέσο κοινοποίησης μίας προσπάθειας, με σκοπό να προσελκύσει τα άτομα που τη γνώρισαν και μοιράστηκαν εμπειρίες και προσωπικές στιγμές με την αδελφή της.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι το πένθος για έναν θάνατο μπορεί να επιφέρει μία κατάσταση κλονισμού στο υποκείμενο, ειδικότερα στα πρόσωπα εκείνα που βρέθηκαν κοντά στο νεκρό προσπαθώντας να τον βοηθήσουν (Frederique-Bacque 2001:36), θα μπορούσε να εκτιμηθεί ότι οι ενέργειες της οικογένειας υποδηλώνουν ένα είδος ενοχής για το θάνατο της. Κατά τη διαδικασία της διαπραγμάτευσης στο πένθος, μία πιθανή αντίδραση του πενθούντα είναι η εκδήλωση της επιθυμίας του να επιστρέψει στο παρελθόν προκειμένου να λειτουργήσει με διαφορετικό τρόπο και να «σώσει» το αγαπημένο του πρόσωπο από το θάνατο. Μπορεί επομένως να ευχηθεί να είχε αντιληφθεί την ασθένεια νωρίτερα, αλλά είναι εξίσου πιθανό ν' αγωνιστεί να βρει ένα νόημα στο θάνατο, ώστε να διευκολύνει την αποδοχή του. Οι προσπάθειες που καταβάλλουν τα στενά συνδεδεμένα με την αποθανούσα πρόσωπα για την εύρεση μίας θεραπείας κατά του καρκίνου φαίνεται να περιλαμβάνουν συναισθήματα ενοχής που δεν κατάφεραν να «σώσουν» την A, με αποτέλεσμα να αναζητούν τρόπους να προσφέρουν βοήθεια σε άλλα άτομα που πλήττονται από την ασθένεια.

Από την άλλη πλευρά, η διαπραγμάτευση στην περίπτωση του E4 εκδηλώνεται με διαφορετικό τρόπο. Το υποκείμενο εκδηλώνοντας την αγάπη του και ανακουφισμένος από την απαλλαγή της E από το σωματικό πόνο, είναι βέβαιος ότι θα τη συναντήσει ξανά σ' ένα άλλο μέρος (c=E4.2). Ανάλογη αντίδραση παρατηρείται στους χρήστες F2 και F12. Με τις φράσεις "*The pain is gone*" (c=F2.1) και "*no more pain*" (c=F12.1) εκφράζουν ένα αίσθημα ανακούφισης, μετά το θάνατο του αγαπημένου τους φίλου, που έχει απαλλαγεί πλέον από τον πόνο. Ο F12, παράλληλα, δηλώνει βέβαιος και ενθουσιώδης που ο F θα «αγγίξει το χέρι του Θεού», όπως φανερώνει η φράση "*I can only imagine what it must feel like to touch the hand of God!*" (c=F12.1).

Όπως αναφέρθηκε στην αρχή της περιγραφής του σταδίου της διαπραγμάτευσης, η πίστη στη μεταθανάτια ζωή αποτελεί κομβικό σημείο για τους πενθούντες. Ένα από τα παραδείγματα αποκάλυψης τέτοιους είδους θρησκευτικών πεποιθήσεων είναι ο χρήστης C23, που αρκετές ημέρες (d=51) μετά το θάνατο της στενής του φίλης, επισκέπτεται το προσωπικό της χρονολόγιο προκειμένου να αναρτήσει ένα σχόλιο στο οποίο θα περιγράψει τα συναισθήματα του για το θάνατο της. Συγκεκριμένα αναφέρει: "*I miss you so much. Til we party together again. ♡*" (c=C23.1). Το υποκείμενο παρά την έντονη προσδοκία να συναντήσει ξανά τη στενή του φίλη, ώστε να διασκεδάσουν μαζί, έχει συνειδητοποιήσει το γεγονός του θανάτου της και εκφράζει τα συναισθήματα που βιώνει μετά την απώλεια της. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ο ερευνώμενος δεν προέβη σε αναρτήσεις τις πρώτες 50 ημέρες από το θάνατο της, κάτι το οποίο θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μία τάση για απομόνωση και αποστασιοποίηση του C23, η οποία εκδηλώνεται συνηθέστερα στο στάδιο της άρνησης.

Αρκετό καιρό αργότερα (d=264), ο χρήστης επισκέπτεται και πάλι το χρονολόγιο της C προκειμένου να διαμοιραστεί τα συναισθήματα του (c=C23.2). Αυτή τη φορά όμως τοποθετεί την ανάρτηση του σ' ένα έντονης απόχρωσης πλαίσιο, που περιέχει γραφικά σχήματα με καρδιές, κάτι το οποίο δεν παρατηρήθηκε σε προηγούμενα ή επόμενα σχόλια του. Ο χρήστης με την ενέργεια αυτή φανερώνεται κυριευμένος από βαθιά θλίψη, ενώ παράλληλα με το σχόλιο "*I have so much to tell you*" δηλώνει ρητά την ανάγκη του να

επικοινωνήσει με τη C μέσω του χρονολογίου της, ακόμη και αν εκείνη δεν είναι σε θέση να αναγνώσει το μήνυμά του. Με την ανάρτησή του, ο C23 περιγράφει την έντονη απουσία της, τονίζοντας αφενός όσα θα ήθελε να μοιραστεί μαζί της αλλά δεν μπορεί και αφετέρου το δυνατό συναισθηματικό δεσμό που διατηρούσαν, με τη χρήση *emoticon* που αναπαριστά δύο καρδιές που ενώνονται. Παρατηρείται στο σημείο αυτό, ότι ο C23 αν και έχει συνειδητοποιήσει το θάνατο, δυσκολεύεται ν' αποδεχθεί το γεγονός ότι δεν έχει πλέον τη δυνατότητα να μοιραστεί τις σκέψεις, τα συναισθήματα και την καθημερινότητά του μαζί της. Παρά το γεγονός ότι αυτή η εκδήλωση θα μπορούσε να νοσηματοδοτήσει το στάδιο της άρνησης του θανάτου, καθώς δυσκολεύεται να κατανοήσει ότι η στενή του φίλη δεν είναι πια κοντά του, η ακόλουθη έκφραση ελπίδας ότι η C τον παρακολουθεί από εκεί απ' όπου βρίσκεται, επισημαίνει ότι ο χρήστης βρίσκεται ακόμη στο στάδιο διαπραγμάτευσης του θανάτου.

Ακόμη και σχεδόν ένα έτος μετά το θάνατο της, διαπραγματεύεται την ψηφιακή παρουσία της, συγκρίνοντας τη σχέση που διατηρούσαν όσο εκείνη ζούσε με την απουσία σχέσης που βιώνει τώρα. Ωστόσο, η έντονη ανάγκη να επικοινωνήσει μαζί της γεννά την ελπίδα ότι η δυνατότητα αυτή υπάρχει και η C βρίσκεται κάπου άλλου απ' όπου παρακολουθεί τον ίδιο, καθώς και όλα τα πρόσωπα που αγαπούσε. Μάλιστα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο C23 έχει μία έντονη επιθυμία να γυρίσει πίσω το χρόνο και όχι μόνο να επαναφέρει στη ζωή τη C, αλλά να επαναφέρει και τη δική του ζωή στον τρόπο που ήταν πριν το θάνατό της. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν η διαπραγμάτευση που παρατηρείται στο ως άνω σχόλιο συνιστά μια χρόνια ή μία πρόσκαιρη κατάσταση για τον C23. Ο λόγος έγκειται στο γεγονός, ότι αφενός μεσολαμβάν περίπου 200 ημέρες από την πρώτη του ανάρτηση, στις οποίες δεν γνωρίζουμε τις συναισθηματικές του διακυμάνσεις και αφετέρου διότι σε σύντομο χρονικό διάστημα επιστρέφει και πάλι στο χρονολόγιό της, αυτή τη φορά όμως εκδηλώνοντας συναισθήματα που παραπέμπουν στο στάδιο της κατάθλιψης.

Μία ακόμη περίπτωση διαπραγμάτευσης είναι οι αντιδράσεις των χρηστών στο προσωπικό προφίλ της I. Λίγο καιρό μετά το θάνατο της (d=30) η φωτογραφία εξωφύλλου στον προσωπικό της λογαριασμό αλλάζει, χωρίς να είναι εμφανής η

παρουσία ενός διαχειριστή. Η φωτογραφία αναπαριστά ένα τοπίο στο ηλιοβασίλεμα, στην άκρη του ωκεανού, χωρίς την παρουσία ανθρώπων. Από το πρώτο κιόλας σχόλιο, ο σύζυγος της (c=I1), αναφέρει ότι η I αγαπούσε το συγκεκριμένο μέρος και ότι η φωτογραφία λήφθηκε από την τελευταία τους επίσκεψη στην τοποθεσία (c=I1.1). Στη φωτογραφία χρήστες αντιδρούν με Likes (n=70), Love (n=23) και Wow (n=1), προκειμένου να εκφράσουν τα συναισθήματά τους. Εικάζεται επομένως, ότι η ανάρτηση έχει πραγματοποιηθεί από τον ίδιο χρήστη (σύζυγο), έχοντας στη διάθεσή του τα στοιχεία πρόσβασης στον προσωπικό της λογαριασμό. Η φωτογραφία λαμβάνει αντιδράσεις από το 30% του συνόλου των φίλων της I (n=310). Σημειώνεται, ότι καμία άλλη ενέργεια δεν παρατηρήθηκε στο προφίλ του νεκρού χρήστη από πλευράς του άτυπου διαχειριστή του λογαριασμού της, πέραν της προαναφερθείσας αλλαγής. Παρά την πληθώρα σχολίων (n=21) που έλαβε η ανάρτηση, μόλις για τρεις χρήστες (n=3) κατέστη δυνατό να αποσαφηνιστεί η σχέση εγγύτητας τους με την αποθανούσα. Η ενέργεια αλλαγής της φωτογραφίας εξωφύλλου από το σύζυγο της θα μπορούσε να παραλληλιστεί με την ελπίδα του η I να βρίσκεται σ' ένα μέρος ανάλογο με την αγαπημένη της τοποθεσία, στην οποία επιθυμεί να τη φαντάζεται. Ένας ακόμη συγγενής της I, μάλιστα, κάνει την ίδια διαπίστωση (c=I3.1), τονίζοντας με ενθουσιασμό την καταλληλότητα της επιλογής φωτογραφίας με την φράση "*It signifies her journey into the hereafter! How appropo!*".

Η προσδοκία του πενθούντα για μία επερχόμενη συνάντηση σ' έναν επουράνιο τόπο στον οποίο βρίσκεται ο νεκρός μετά το θάνατο του βιολογικού του σώματος είναι κοινή αντίληψη σε πολλά από τα υποκείμενα της παρούσας έρευνας. Παρά το γεγονός ότι η Kübler-Ross κάνει αναφορά στο στάδιο της διαπραγμάτευσης προσδιορίζοντάς το μέσα με την επικοινωνία με το Θεό και την προσευχή, ως μέρος μίας διαδικασίας διαπραγμάτευσης για την επιμήκυνση της ζωής (Kübler-Ross 1979:94), η προσαρμογή στο στάδιο των πενθούντων το θάνατο ενός αγαπημένου τους προσώπου θα μπορούσε να ερμηνευθεί διαφορετικά. Οι πενθούντες διαπιστώθηκε ότι τείνουν χρησιμοποιούν τη διαπραγμάτευση προκειμένου να διευκολύνουν στη σκέψη τους τη διαδικασία της αποδοχής, προσευχόμενοι για ένα «ειρηνικό πέραςμα» του νεκρού, παράλληλα με την προσδοκία να τον συναντήσουν ξανά. Η διαπίστωση αυτή

προκύπτει μέσα από τις ποικίλες αναρτήσεις των ερευνώμενων, οι οποίοι κάνουν αναφορά σε μία μεταθανάτια εμπειρία, μία νέα κατοικία για το αγαπημένο τους πρόσωπο, στην οποία ευελπιστούν μία ημέρα να τον συναντήσουν. Έτσι, τα υποκείμενα αναφέρονται σ' ένα μέρος στο οποίο κατοικεί ο νεκρός με φράσεις όπως *"know that you are in a better place"* (c=C19.2) αλλά και στη βεβαιότητα ότι θα τον συναντήσουν ξανά *"I know we all will be together again"* (c= C18.1).

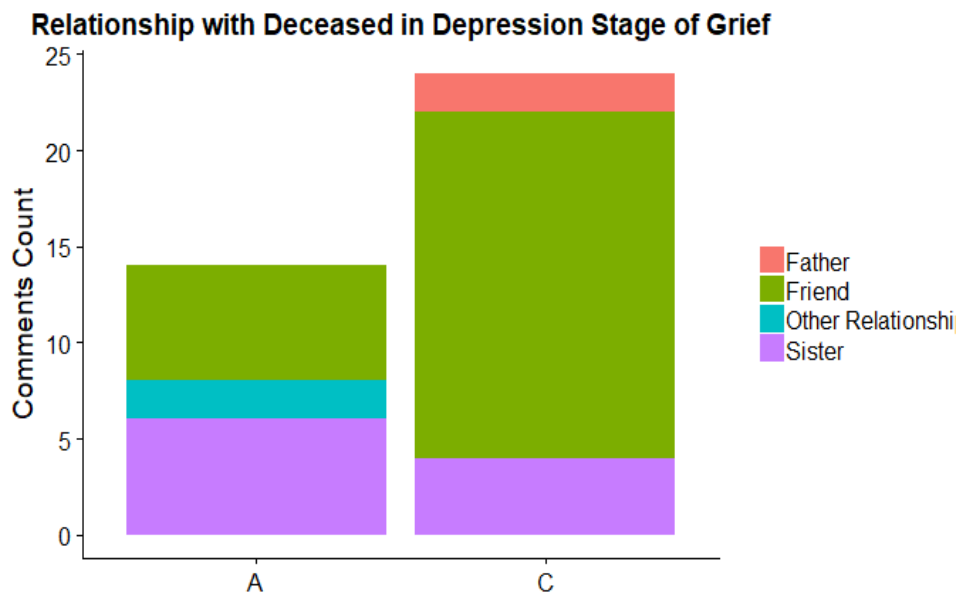
Διαπιστώνεται, επομένως, ότι η φάση της διαπραγμάτευσης λαμβάνει ευρύτερες διαστάσεις στον κυβερνοχώρο και είναι να πιθανό να χρησιμοποιείται ως ένας τρόπος αναστολής του ψυχικού πόνου που καταλαμβάνει το πένθος και ως αντιπερισπασμός στη θλιβερή πραγματικότητα (Kübler-Ross & Kessler 2005:19). Η θρησκεία σχετίζεται θετικά με την αντιμετώπιση της απώλειας, καθώς εντοπίστηκαν λεκτικές ή μη συμπεριφορές των υποκειμένων που σχετίζονται με την πνευματική διαδικασία της προσευχής και την πίστη στη μεταθανάτια ζωή. Η προσευχή είναι κυρίαρχο στοιχείο μεταξύ των πενθούντων με σκοπό την υποβολή αιτημάτων για ανάπαυση της ψυχής του τεθνεώτα, χωρίς να συνδυάζεται με ενδεχόμενες υποσχέσεις των υποκειμένων. Ειδικότερα, η θρησκευτική πίστη αναδύθηκε από τη χρήση του emoji "🙏"³⁶ (n=11) και τη χρήση φράσεων ή λέξεων (λ.χ. *"heaven"*, *"angel"*, *"pray"*), στις οποίες συνυφαίνονται οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των πενθούντων.

Επιπλέον, παρατηρείται ότι η γνώση της ασθένειας του προσφιούς προσώπου είναι δυνατό να επηρεάσει τη διαδικασία του πένθους που ενδέχεται να έχει ξεκινήσει αρκετό καιρό πριν το θάνατο (Schulz et al. 2001). Όπως αναλύθηκε, μερικά τέτοια παραδείγματα είναι η κινητοποίηση των αδελφών της Α για τη συλλογή χρημάτων για την εύρεση θεραπείας κατά του καρκίνου, που αφήνει να εννοηθεί ο τρόπος θανάτου της, ενώ αντίστοιχα για τον F είναι γνωστό από τις κειμενικές αναρτήσεις των υποκειμένων (c= F19.1) ότι έπασχε από κάποια σοβαρή ασθένεια. Ως εκ τούτου, η επιρροή που ασκεί ένας αναμενόμενος θάνατος στους πενθούντες και ο τρόπος που εκφράζεται στο ψηφιακό περιβάλλον χρήζει περαιτέρω έρευνας.

³⁶ Person with Folded Hands: <https://emojipedia.org/person-with-folded-hands/> (12/04/2019).

6.2.4 Κατάθλιψη

Η φάση της κατάθλιψης συνιστά ένα στάδιο στο οποίο συχνά βυθίζονται οι πενθούντες, διότι δεν αφορά μόνο την έκφραση της θλίψης για το θάνατο ενός ατόμου, αλλά και για κάθε άλλη παράλληλη απώλεια την οποία συνεπάγεται ο θάνατος του (Kübler-Ross 1979:99). Τέτοιου είδους απώλειες μπορεί να είναι η διακοπή ενός σημαντικού δεσμού (λ.χ. μίας φιλίας), η απώλεια εισοδήματος σε περίπτωση που ο αποθανών διέθετε το κυρίαρχο εισόδημα στην οικογένεια ή ακόμη και η απώλεια ταυτότητας του πενθούντα, ιδιαίτερα σε περίπτωση που πρόκειται για το θάνατο ενός συγγενικού προσώπου (Παπαγιάννη 2018:84). Η εν λόγω θεώρηση δικαιολογεί σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις εγγύτητας που εντοπίζονται στα υποκείμενα της μελέτης στο στάδιο της κατάθλιψης, όπως παρουσιάζονται στο ακόλουθο Διάγραμμα 15.

Διάγραμμα 15. Σχέσεις εγγύτητας με τον τεθνεώτα στο στάδιο της κατάθλιψης.

Στο παραπάνω διάγραμμα διαπιστώνεται μία πολύ πιο ξεκάθαρη αναπαράσταση των πενθούντων σε σχέση με τα υπόλοιπα στάδια του πένθους, καθώς εκλείπουν όλες οι υπόλοιπες κατηγορίες ανθρώπινων δεσμών. Το πλήθος των αναρτήσεων που απεικονίζεται στο διάγραμμα προέρχεται αποκλειστικά από φιλικά (n=24) και συγγενικά (n=14) προσκείμενα στον αποθανόντα πρόσωπα, με εμφανή υπεροχή των φιλικών σχέσεων. Επισημαίνεται, ακόμη, ότι

στο στάδιο της κατάθλιψης αναγνωρίστηκε 13% (n=38) των συνολικών κειμενικών αναρτήσεων που αντλήθηκαν.

Στη φάση της κατάθλιψης εντοπίστηκε το μοναδικό υποκείμενο της παρούσας μελέτης, το οποίο είχε πατρική σχέση με τον θανόντα. Πρόκειται για το χρήστη C16, ο οποίος παρουσιάζεται στο χρονολόγιο της κόρης του μόνο δύο φορές (c=C16.1, C16.2), με αφορμή τα γενέθλια της. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι της αποδίδει την προσφώνηση “baby” και τις δύο φορές, διότι, πιθανώς αυτός ήταν ο τρόπος που την αποκαλούσε όσο ήταν ζωντανή. Επιπλέον, όμως, η προσφώνηση είναι πιθανό να ενέχει μία περαιτέρω συμβολική διάσταση που επισημαίνει τη διακοπή του κύκλου της ζωής. Όπως υποστηρίζεται, ο θάνατος των απογόνων συγκρούεται με την προσδοκία συνέχισης και περιβάλλεται από αισθήματα πόνου, θλίψης και ενοχής (Παπαγιάννη 2018:74) που θα μπορούσαν να συμπυκνωθούν στην επίκληση που πραγματοποιεί ο C9 στην παιδική ηλικία της κόρης του. Ο χρήστης φαίνεται ότι τείνει στο στάδιο της κατάθλιψης, όπως φανερώνουν οι περιγραφές του ίδιου σχετικά με το κενό που αισθάνεται από το θάνατο της κόρης του, και σε συνδυασμό με το σχόλιο C9.2 που περιγράφηκε στο στάδιο του θυμού.

Επιστρέφοντας στην περίπτωση της C9, από τα ευρήματα της μελέτης αποκαλύπτεται η μετάβαση της στο στάδιο της κατάθλιψης. Ο δεύτερος χρόνος γενεθλίων της αδελφής της μετά το θάνατο της, στέκεται αφορμή να επισκεφθεί το χρονολόγιό της, μετά από περισσότερο από ένα έτος απουσίας από το προφίλ της. Αυτή τη φορά παραθέτει ένα ευχετήριο σχόλιο “Happy Birthday C!!” και αναφέρεται στα συναισθήματα της με τα ρήματα “loved” και “missed” δίνοντας έμφαση στη συχνότητα τους, με τους προσδιορισμούς “each and every day!!” (c=C9.4). Δύο επισημάνσεις για το παρόν σχόλιο συνιστούν αφενός η υποβόσκουσα αίσθηση ενοχής για τη μακροχρόνια απουσία της από τη διαδικασία αλληλεπίδρασης, που φανερώνει η χρήση των χρονικών προσδιορισμών. Αφετέρου, η χρήση των λέξεων και φράσεων που χρησιμοποιεί η C9 αναδεικνύουν μία καταθλιπτική διάθεση, η οποία είναι πιθανό να έχει αφετηρία την επετειακή ημέρα των γενεθλίων, αλλά και ν’ αποτελεί μία πρόσκαιρη αντίδραση στο φυσιολογικό πένθος που βιώνει, έχοντας καταλήξει στο στάδιο της αποδοχής. Διαπιστώθηκε, έτσι, ότι η κατάθλιψη μπορεί να

συντηρηθεί από εξωγενείς παράγοντες και ερεθίσματα που ενδέχεται να επηρεάζουν το υποκείμενο, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ένα οικείο για τον αποθανόντα πρόσωπο. Ένα είδος ερεθίσματος δίδεται από το υποκείμενο A22, καθώς αναφέρει ότι κάθε φορά που οδηγεί με το αυτοκίνητο του έξω από το σπίτι της A, θλίβεται και σκέπτεται εντονότερα εκείνη και την οικογένεια της (c=A22.1). Η ανάρτηση έρχεται την ημέρα της επετείου του θανάτου της (d=365), δίνοντας κατ' αυτό τον τρόπο ένα ακόμη ερέθισμα για την έκφραση της οδύνης.

Στα προηγούμενα κεφάλαια, παρουσιάστηκε η αναγνώριση των σταδίων στην ερευνώμενη A28 αναφορικά με το θάνατο της αδελφής της και υποστηρίχθηκε ότι η στενή σχέση μεταξύ των αδελφών συντέλεσε σημαντικά στη διεργασία του πένθους. Στην περίπτωση, όμως, άλλης τους αδελφής, το στάδιο της κατάθλιψης εμφανίζεται σχεδόν καθ' ολοκληρία στις αναρτήσεις της. Ειδικότερα, η A29 δηλώνει την παρουσία και τη στήριξή της στην προσπάθεια συγκέντρωσης χρημάτων, στον μαραθώνιο που συμμετέχει η A28, δεν αφήνει όμως να εννοηθεί ότι η ενέργεια της συντελείται στη μνήμη της αδελφής. Όπως η ίδια επισημαίνει *"We're doing this for A28"* (c= A29.8), επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι το υποκείμενο A28 πράγματι διατηρούσε έναν ισχυρό συναισθηματικό δεσμό με την αποθανούσα, ο οποίος οδήγησε στην ανάληψη αυτής της πρωτοβουλίας.

Από την άλλη πλευρά, όμως, οι κειμενικές αναρτήσεις του υποκείμενου A29 δεν προσφέρουν σαφείς πληροφορίες για τη σχέση της με την αποθανούσα. Η πρώτη κειμενική αναφορά της εμφανίζεται με τη μορφή reply στην αρχική ανάρτηση της A28 και εντάσσεται στο στάδιο της άρνησης (c=A28.1), καθώς στο σχόλιό της αποτυπώνονται τα τρία ανεξάρτητα emoji's "❤️❤️☺️" (c=A29.1) χωρίς κανένα περαιτέρω σχολιασμό. Πολύ αργότερα (d=191), με νέα της απάντηση στην ανάρτηση άλλου χρήστη, χρησιμοποιεί και πάλι τρία ανεξάρτητα emoji's "☺️³⁷👤❤️" (c=A29.2), τα οποία αυτή τη φορά σχετίζονται άμεσα με το γεγονός του θανάτου. Συγκεκριμένα, εδώ παρατηρείται το αντιπροσωπευτικό σύμβολο μίας αγγελικής συμπεριφοράς, η χειρονομία προσευχής και η ραγισμένη καρδιά, ως σύμβολο της απουσίας και του αποχωρισμού. Διαπιστώνεται ότι υποκείμενο έχει κατανοήσει το γεγονός του

³⁷ Smiling Face with Halo: <https://emojipedia.org/smiling-face-with-halo/> (10-4-2019)

θανάτου και με τη χρήση emoticons αποσκοπεί να δώσει έμφαση ή να διαχωρίσει το λόγο του, ώστε να οδηγήσει τον αναγνώστη στην ερμηνεία που επιθυμεί (Dresner & Herring 2010). Η λεκτική της επικοινωνία αυτή την περίοδο διαρκεί ελάχιστα, μόνο για να εκδηλώσει τις ευχαριστίες της στα συλλυπητήρια ενός χρήστη (c=A29.3), φανερώνοντας κατ' αυτό τον τρόπο ότι δεν επιθυμεί να μιλήσει ακόμη για το θάνατο της αδελφής της, παρακολουθεί όμως τα όσα διαδραματίζονται στο χρονολόγιό της.

Το σκηνικό της θλίψης φαίνεται ν' αλλάζει, όταν η A28 αποφασίζει να τρέξει στο μαραθώνιο στη μνήμη της αδελφής τους, όπου πλέον το υποκείμενο εμφανίζεται να απαντά σε άλλους χρήστες, με ευχαριστίες για την υποστήριξη τους (c=A29.3-9). Έναν περίπου χρόνο αργότερα από το θάνατο της A (d=312), η μελαγχολία είναι ορατή στην πενθούσα, καθώς η αδυναμία της ν' αποδεχθεί το θάνατο γίνεται ιδιαίτερη εμφανής από τη στάση ουδετερότητας που διατηρεί στις αναφορές που μιλούν για εκείνη. Ένας φίλος της αδελφής της, της εξομολογείται ότι του λείπει και η ίδια γιατί του θυμίζει την A (c=A21.3) και εκείνη περιορίζεται να τον ευχαριστήσει αναφέροντας "*You are so kind*" (c=A19.3), αποπροσανατολίζοντας τη συζήτηση στην κοινή τους καταγωγή και αποφεύγοντας οποιαδήποτε αναφορά στα δικά της συναισθήματα. Σημειώνεται ότι ποτέ η A29 δεν προέβη σε καμία μεμονωμένη και αυθόρμητη ανάρτηση στο προσωπικό χρονολόγιο της A, αλλά πάντοτε παρουσιάζεται να συμμετέχει στις κοινοποιήσεις άλλων χρηστών. Επιπλέον, το υποκείμενο δεν απευθύνεται στην αποθανούσα αδελφή της σε καμία ανάρτηση, ούτε περιγράφει με άμεσο τρόπο τα συναισθήματα της. Αντίθετα, οι κειμενικές της αναφορές συνήθως είναι λιγότερες από δέκα λέξεις, εκδηλώνοντας μία τάση μελαγχολίας και αποστασιοποίησης.

Ενδιαφέρουσα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η περίπτωση της C2, η οποία πενθεί το θάνατο της αδελφής της, αλλά επιλέγει να εκδηλώσει τα συναισθήματα της αποκλειστικά μέσα από τις αναρτήσεις άλλων χρηστών. Με εξαίρεση μία ανάρτηση που πραγματοποιεί η ίδια στο χρονολόγιο της C με το διαδικτυακό ιστότοπο του εικονικού της μνημείου χωρίς την παρουσία κειμένου (c=C2.2), εμφανίζεται με τα σχόλια της στις κειμενικές αναφορές άλλων χρηστών, προκειμένου να μιλήσει για την απουσία που αισθάνεται. Πιο

συγκεκριμένα, ευχαριστεί έναν άλλο χρήστη που μοιράζεται τις κοινές του εμπειρίες με την αδελφή της (c=C2.1) και συμπληρώνει δύο ακόμη αναρτήσεις (c=C2.3, C2.4) με τα σχόλια της, προκειμένου να τονίσει την αναντικατάστατη απουσία της C με το ρήμα “miss”. Δεδομένου ότι οι κειμενικές αναρτήσεις πραγματοποιούνται ανά τακτά χρονικά διαστήματα κατά το πρώτο δίμηνο του θανάτου (d=2, 1, 34 και 51), θα μπορούσε να υποθεθεί ότι η C2 μετέβη στη φάση της αποδοχής, από τη στιγμή που σταμάτησε να αλληλεπιδρά με άλλους χρήστες στο προσωπικό χρονολόγιο της αποθανούσας.

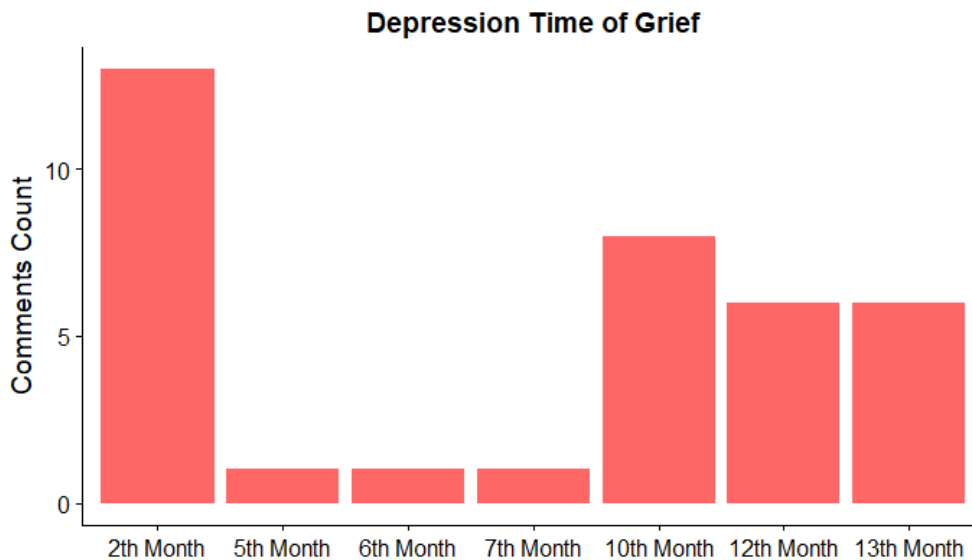
Όσον αφορά το υποκείμενο C23 που παρουσιάστηκε αναλυτικά στο στάδιο της διαπραγμάτευσης, φαίνεται πλέον να έχει μεταβεί στη φάση της κατάθλιψης για το θάνατο της C. Σχεδόν ένα χρόνο μετά το θάνατο της (d=316), ο C23 παραθέτει ένα λιτό αλλά ουσιαστικό σχόλιο ότι η στενή του φίλη συνεχίζει να του λείπει, ενώ παράλληλα φαίνεται να έχει εξιδανικεύσει το πρόσωπό της αναφέροντας ότι πρόκειται για ένα “*beautiful angel*” (c=23.3). Ο πένθων στο σημείο αυτό φαίνεται ανήμπορος να εκφράσει με περισσότερες λέξεις, όπως συνηθίζει, τα συναισθήματά του. Επανερχεται στο χρονολόγιο της νεκρής του φίλης για να δηλώσει τις σκέψεις του και τη θλίψη που βιώνει από την απουσία της, με χαρακτηριστικές λέξεις – εκφράσεις που υποδηλώνουν ότι βρίσκεται στο στάδιο της κατάθλιψης. Λίγο καιρό αργότερα, στην επέτειο θανάτου της, ο C23 περιγράφει τα συναισθήματα λύπης που βιώνει, ανακεφαλαιώνοντας με έναν τρόπο όλες τις προηγούμενες αναρτήσεις του. Τονίζει για ακόμη μία φορά την έντονη απουσία της από τη ζωή του και αναφέρει χαρακτηριστικά “*what I wouldn't give for one more laugh and a hug*” (c=C23.4). Η περιγραφή των συναισθημάτων δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μία άρνηση της πραγματικότητας, καθώς φαίνεται να έχει συνειδητοποιήσει ότι δεν μπορεί πλέον να διασκεδάσει με τη συντροφιά της ή να την αγκαλιάσει. Η αίσθηση, όμως, της απώλειας βρίσκεται στο απόγειο της, καθώς το υποκείμενο εστιάζει στο παρόν και πενθεί όχι μόνο τα θάνατο της C, αλλά και τη λύση του μεταξύ τους δεσμού (Παπαγιάννη 2018:48).

Το υποκείμενο C23, αυτή τη φορά, διακρίνεται από την πεποίθηση ότι η C βρίσκεται σ’ ένα μέρος απ’ όπου τον παρακολουθεί, όπως δηλώνει η φράση του “*I know that you're looking down and watching it all*”. Κάτι τέτοιο όμως δεν

φαίνεται να είναι αρκετό για να καταπραΰνει τα συναισθήματα θλίψης, καθώς η πληθώρα λέξεων της αναρτήσεως του *“Miss and love you (...), always and forever”* αναδεικνύει τα συναισθήματα του για την απουσία της τονίζοντας ότι του λείπει και θα την αγαπά πάντα. Τέλος, την ημέρα των γενεθλίων της επιστρέφει στο χρονολόγιο της με μία ευχετήρια ανάρτηση, στην οποία δεν παραλείπει να δηλώσει και πάλι την έλλειψη της C από τη ζωή του καθημερινά. Το υποκείμενο, στο σημείο αυτό, δεν χρησιμοποιεί εκφράσεις που παραπέμπουν στο θάνατο της C, καθώς το σχόλιο του φαινομενικά θα μπορούσε να απευθύνεται σε μία φίλη που απλώς διαμένει μακριά. Τονίζοντας το δεσμό τους με τη χρήση emoticon σε σχήμα καρδιάς, αλλά και την καθημερινή έλλειψη της στενής του φίλης, της εύχεται χαρούμενα γενέθλια χρησιμοποιώντας για δεύτερη φορά τον επιθετικό προσδιορισμό *“beautiful”* (c=C23.5). Στην παρούσα ανάρτηση θα μπορούσε να λεχθεί ότι ο C23 παραμένει, όπως και στις δύο προηγούμενες δημοσιεύσεις, στο στάδιο της κατάθλιψης, εφόσον οι περιγραφές του τείνουν να ανακυκλώνονται, χωρίς να χρησιμοποιείται καμία λέξη ή φράση που να δηλώνει ότι έχει μεταβεί στο στάδιο της αποδοχής του θανάτου.

Ο C23 σε όλες τις αναρτήσεις του απευθύνεται στη C σε β' ενικό πρόσωπο, επιχειρώντας να παραμερίσει τη φυσική της απουσία και δίνοντας έμφαση στον ισχυρό συναισθηματικό δεσμό που διατηρούσαν. Η ανάγκη του να ξαναζήσει όμοιες με το κοινό τους παρελθόν στιγμές είναι έκδηλη στο σύνολο των αναρτήσεων του, με εκφράσεις του όπως *“Til we party together again”* (c=C23.1) και, ως εκ τούτου, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ο χρήστης παραμένει επικεντρωμένος για μεγάλο χρονικό διάστημα στο παρελθόν και διαπραγματεύεται τη μετάβασή του από τον πόνο της απώλειας στην αποδοχή, όπως φαίνεται με τις φράσεις του *“I have so much to tell you”* (c=C23.2) και *“There's so much I want to talk to you about”* (c=C23.4).

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να σημειωθεί η χρονική στιγμή κατά την οποία παρατηρήθηκε ότι τα υποκείμενα εισέρχονται στη φάση της κατάθλιψης. Όπως αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 16, αρκετές από τις αναρτήσεις (n=15) που παραπέμπουν στο στάδιο της κατάθλιψης, εμφανίζονται κατά το δεύτερο μήνα από το θάνατο.

Διάγραμμα 16. Χρονική διάρκεια στο στάδιο της κατάθλιψης στο σύνολο των αναρτήσεων.

Ωστόσο, η παρατήρηση δεν θεωρείται αντιπροσωπευτική, καθώς το μεγαλύτερο μέρος των εν λόγω αναρτήσεων (n=7) προέρχεται από ένα μόνο υποκείμενο, στο οποίο αναγνωρίστηκε το στάδιο της κατάθλιψης εξ αιτίας των αναρτήσεων της με αφορμή τα γενέθλια της C. Η γενέθλια ημερομηνία σε αυτό το στάδιο φαίνεται να είναι καθοριστικής σημασίας για τη συμπεριφορά των υποκειμένων. Η ιστορία που αφηγήθηκε το υποκείμενο C12 οπτικοποιήθηκε αρχικά με μία φωτογραφία του ίδιου και της αποθανούσας (c=C12.1) την ημέρα των γενεθλίων της. Ο χρήστης ευχήθηκε “*Happy Heavenly Birthday*” στην C και, ενώ φαίνεται να έχει κατανοήσει ότι δεν μπορούν πλέον να βρεθούν στον ίδιο τόπο, αντιστέκεται σε αυτή την πραγματικότητα μέσω της ετικέτας με την οποία επισημαίνει τη νεκρή του φίλη, με την ένδειξη ότι είναι “*μαζί με τη C*”, μία ενέργεια που συνήθως αφορά ζώντες χρήστες που κοινοποιούν την παρουσία τους σε κάποια χρονική στιγμή σ’ ένα μέρος. Για λόγους που δεν είναι σαφείς, η ανάρτηση έλαβε αντιδράσεις των χρηστών μέσω του Facebook Reaction “Wow” (n=8) και, μάλιστα, πρόκειται για μία από τις λίγες αναρτήσεις που παρατηρείται η εν λόγω αντίδραση στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Επιπλέον, η δυσκολία αποδοχής του θανάτου της διαφαίνεται από την ενέργεια του χρήστη να ανατρέξει σε στιγμές του παρελθόντος, προκειμένου να τις βιώσει ξανά και να τις ζωντανέψει μέσω της φωτογραφίας που εκθέτει στο χρονολόγιο της. Σημειώνεται, όμως, ότι μέχρι τη στιγμή της ανάρτησης ο C12 δεν έχει προβεί σε

κάποια προσωπική αφήγηση, αλλά αρκείται στην οπτική αναπαράσταση της κοινής τους πορείας. Οι αντιδράσεις των άλλων χρηστών μέσω απαντητικών σχολίων (n=12), του παρέχουν το βήμα ν' αφηγηθεί τελικά και την ιστορία εκείνης της νύχτας που λήφθηκε η φωτογραφία (c=C12.2). Διαπιστώνεται, σε αυτό το σημείο, ότι η ανάγκη διαμοιρασμού της εμπειρίας μέσω της αφήγησης μίας προσωπικής στιγμής με το νεκρό είναι δυνατό να παρακινείται από τις αντιδράσεις άλλων μελών της κοινότητας.

Στην προσπάθεια να διερευνηθούν τα αίτια της παρατεινόμενης αλληλεπίδρασης με το νεκρό, έχει υποστηριχθεί ότι η απώλεια ενός οικείου από την ζωή μας συνιστά ταυτόχρονα την απώλεια μίας συνήθους ή ουσιαστικής αλληλεπίδρασης με τον αποθανόντα. Ο θάνατος διακόπτει την κοινωνική συνοχή της καθημερινής ζωής και μπορεί να κλονίσει τις συνήθειες και τις αλληλεπιδράσεις μας με τους άλλους (Odom et al. 2010). Η προσπάθεια σύνδεσης με τον εκλιπόντα, με κάθε τρόπο, μπορεί να σημάνει την επιβεβαίωση ενός παρελθόντος που επιχειρείται να μεταφερθεί στο μέλλον (Moss 2014), ενώ για κάποιους δεν αποκλείεται η σύνδεση αυτή να έχει τη μορφή «καθοδήγησης» της δράσης ή/και της αδράνειας για την αναδιάρθρωση της ζωής τους (Pennington 2013). Έτσι, όσο ο πενθών, ως ενεργό υποκείμενο, προσπαθεί να ανακτήσει τον έλεγχο του κόσμου του, τόσο ο θάνατος και το πένθος απομακρύνονται (Neimeyer 2001:όπως αναφέρεται σε Bouc et al. 2016).

Αντίστοιχα, η επέτειος θανάτου φανερώνει συναισθήματα θλίψης και δυσθυμίας σε ορισμένα υποκείμενα. Μία τέτοια περίπτωση είναι ο χρήστης A31, ο οποίος παρουσιάζεται μετά από 191 ημέρες από το θάνατο της φίλης του A, αναφέροντας “*God rest her beautiful soul..*” (c=A31.1). Αν και το σχόλιο συνιστά απάντηση στην ανάρτηση άλλου χρήστη, εκείνο που αξίζει επισήμανσης στην αναφορά του είναι η χρήση των σημείων στίξης, των δηλαδή αποσιωπητικών και η χρήση του επιθετικού προσδιορισμού “*beautiful*”. Η πένθιμη ανάρτηση του ερευνώμενου φανερώνει τη μελαγχολία που διακρίνει τη συναισθηματική του κατάσταση. Στις επόμενες αναρτήσεις χρησιμοποιεί τα emoji’s “”³⁸ (c=A31.2) και “”³⁹ (c=A31.2) εκδηλώνοντας τη βαθιά του λύπη για την απώλεια. Οι

³⁸ Crying Face: <https://emojipedia.org/crying-face/> (10-4-2019).

³⁹ Disappointed Face: <https://emojipedia.org/disappointed-face/> (10-4-2019).

αναρτήσεις έρχονται με αφορμή την επέτειο θανάτου της A (d=367) και αναγνωρίζεται σε αυτές η φάση της κατάθλιψης. Ωστόσο, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι το υποκείμενο βρίσκεται στην ίδια κατάσταση όλο το προηγούμενο χρονικό διάστημα. Αντίθετα, είναι πιθανό η θλίψη να πυροδοτήθηκε με αφορμή την επετειακή ημερομηνία.

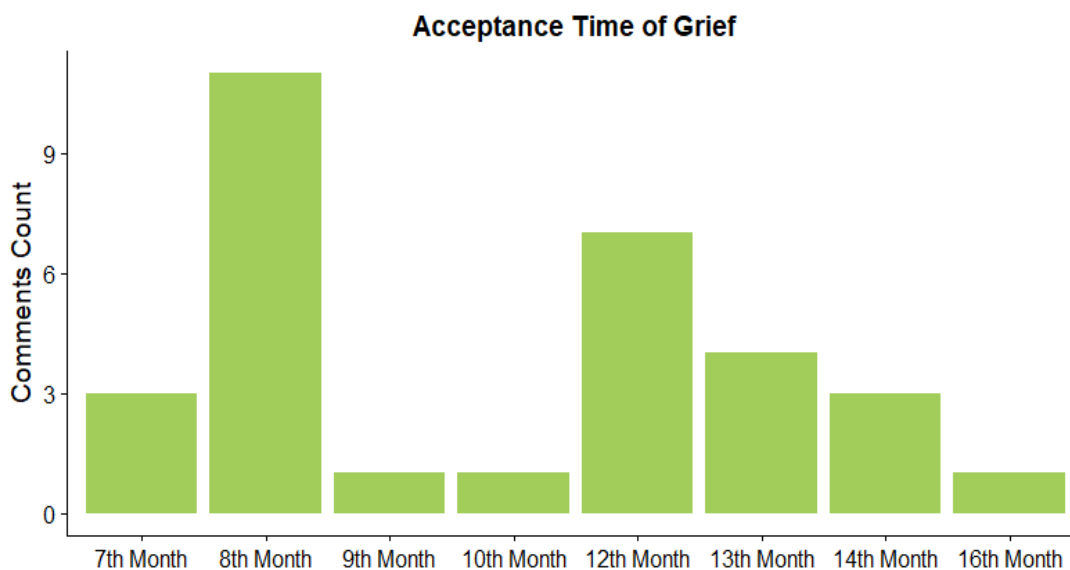
Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, τα υποκείμενα τείνουν να μεταβαίνουν στη φάση της κατάθλιψης κυρίως από το δέκατο μήνα και έπειτα, μετά το θάνατο του προσφιλούς προσώπου. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι 79% των πενθούντων (n=30) έχει προσχωρήσει στο στάδιο της κατάθλιψης αυτή την περίοδο, ενώ το υπόλοιπο 21% (n=8) σε προηγούμενη χρονική περίοδο. Η κατάθλιψη εντοπίστηκε σε ιδιαίτερα στενούς δεσμούς, όπως η πατρική και η αδελφική σχέση, η φιλική, και η σχέση με άλλους συγγενείς, των οποίων η ταυτότητα δεν ήταν ξεκάθαρη. Η βαθιά θλίψη αντιπροσωπεύει το κενό που αισθάνεται ένας πενθών έχοντας συνειδητοποιεί την απώλεια και μη έχοντας πλέον σωματική και πνευματική ενέργεια να ελιχθεί μεταξύ της άρνησης και της διαπραγμάτευσης. Πολλές φορές, μάλιστα, στο στάδιο αυτό τα υποκείμενα είναι πιθανό να εκδηλώσουν σωματικές και διανοητικές διαταραχές (Frederique-Bacque 2001:43-46), μολονότι κάτι τέτοιο δεν αποτυπώθηκε στις κειμενικές αναρτήσεις των χρηστών. Η κατάθλιψη παρ' όλα αυτά, όσο οδυνηρή και αν είναι, αποτελεί ένδειξη ότι τα υποκείμενα βιώνουν την απώλειά στο παρόν πληρέστερα από ό, τι στα προηγούμενα στάδια της θλίψης και εφόσον τους επιτραπεί να την εκφράσουν, η κατάσταση της αποδοχής διευκολύνεται (Kübler-Ross 1979:99).

6.2.5 Αποδοχή

Όπως σε όλα τα στάδια που μελετήθηκαν στην παρούσα εργασία, έτσι και στη μελέτη της αποδοχής στη διαδικασία του πένθους λήφθηκαν υπόψη οι παράγοντες της σχέσης με τον αποθανόντα και το χρονικό διάστημα που έχει παρέλθει από το θάνατο. Σε γενικές γραμμές, στη βιβλιογραφία επισημαίνεται ότι η διατήρηση ενός δεσμού με το νεκρό μέσω του προφίλ του είναι διαδεδομένη, αλλά και ωφέλιμη (Bouc et al. 2016). Η αλληλεπίδραση που διενεργείται είναι μάλιστα πιθανό να συμβάλλει στην αντιμετώπιση των

στρεσογόνων παραγόντων, διευκολύνοντας την έκφραση του πένθους και προάγοντας την αποδοχή του θανάτου (De Groot 2012). Πράγματι, σε πολλές από τις αναρτήσεις παρατηρήθηκε ότι στη φάση της αποδοχής τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται τον θανόντα με διαφορετικό τρόπο, καθώς δεν εστιάζουν πλέον στα χαρακτηριστικά της απουσίας του, αλλά αντίθετα, στη διατήρηση της ανάμνησής του. Διευκρινίζεται, ακόμη, ότι αν και παρατηρήθηκαν μετακινήσεις μεταξύ των σταδίων καταλήγοντας στην αποδοχή, σε καμία από τις αναρτήσεις δεν εντοπίστηκε η επιστροφή σε προηγούμενο στάδιο, εφόσον το υποκείμενο είχε οδηγηθεί στην αποδοχή.

Αναλυτικότερα, στα ευρήματα της μελέτης η αποδοχή διαφαίνεται από τον έβδομο μήνα μετά το θάνατο του προσφιούς προσώπου και καταλήγει έως και τον δέκατο έκτο περίπου μήνα ($d=500$), όπου παρουσιάζεται και η μεγαλύτερη χρονικά διάρκεια του πένθους. Αν λάβουμε υπόψη τη θεώρηση σύμφωνα με την οποία ένα υγιές χρονικό διάστημα για τη διαδικασία του πένθους είναι το διάστημα των έξι μηνών (Frederique-Bacque 2001:57), τότε θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στα υποκείμενα που μετέβησαν στην αποδοχή σ' αυτό το χρονικό διάστημα δεν εντοπίζονται παθολογικά χαρακτηριστικά. Από την άλλη πλευρά, υπογραμμίζεται ότι η διακοπή αλληλεπίδρασης με το χρονολόγιο του τεθνεώτος θα μπορούσε επίσης να συνεπάγεται την αποδοχή του θανάτου. Ως εκ τούτου, δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή και γενικεύσιμα συμπεράσματα όσον αφορά τη διαδικασία αποδοχής, παρουσιάζονται ωστόσο ορισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις. Στο παρακάτω Διάγραμμα 17, απεικονίζεται αναλυτικά η χρονική παράμετρος του σταδίου του πένθους στα υποκείμενα της έρευνας, όπως αυτή αναδύθηκε από τις κειμενικές αναρτήσεις τους.

Διάγραμμα 17. Χρονική διάρκεια του σταδίου της αποδοχής στο σύνολο των αναρτήσεων.

Από το σύνολο των κειμενικών δεδομένων που προσπελάστηκαν, μόνο στο 11% αναγνωρίστηκε το στάδιο της αποδοχής ($n=31$). Όπως παρατηρείται στο Διάγραμμα το 1/3 των αναρτήσεων εντοπίζεται τον όγδοο μήνα ($n=11$), ενώ περίπου οι μισές από τις αναρτήσεις πραγματοποιούνται μετά τον πρώτο χρόνο του θανάτου ($n=15$). Μία σημαντική παρατήρηση για το στάδιο της αποδοχής είναι ότι σε κανένα από τα υποκείμενα δεν διαπιστώθηκε η επισήμανση του τεθνεώτα με τη χρήση ετικέτας του ονόματος του, κάτι το οποίο παρουσιάστηκε ιδιαίτερο έντονο στα στάδια της άρνησης και της διαπραγμάτευσης.

Κατά τη διερεύνηση της αποδοχής στη διαδικασία του πένθους διαπιστώθηκε η παρουσία ορισμένων προσώπων στα χρονολόγια των θανόντων για πρώτη φορά, μετά μεγάλο χρονικό διάστημα από το θάνατο τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η ανάρτηση ενός συγγενικού πρόσωπου της Α στο χρονολόγιό της, που πραγματοποιείται για πρώτη φορά μετά από 433 ημέρες από το θάνατο της ($c=A35.1$). Η ερευνώμενη Α35 λίγο καιρό αργότερα ($d=500$) παραθέτει ένα emoji σε απάντηση άλλου χρήστη και αυτή είναι και η τελευταία φορά που εμφανίζεται στα ευρήματα της μελέτης. Η απουσία δραστηριότητας το προηγούμενο χρονικό διάστημα θα μπορούσε να υποδηλώνει την αδυναμία αλληλεπίδρασης με το αποθανών πρόσωπο, λόγω του έντονου βιώματος της απώλειας ή, απλώς, την έλλειψη ενδιαφέροντος για οποιαδήποτε

αλληλεπίδραση. Οι αναρτήσεις της A35 σχετίζονται με τις ενέργειες του υποκείμενου A28 που συζητήθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια και η ερευνώμενη περιορίζεται στην αποστολή συγχαρητήριων για την προσπάθεια της οικογένειας να συγκεντρώσει χρήματα. Σημειώνεται ότι οι δύο αναρτήσεις της συνιστούν τις δημοσιοποιήσεις με τη μεγαλύτερη χρονική απόσταση από το γεγονός του θανάτου, από τα υποκείμενα της παρούσας έρευνας. Ανάλογη συμπεριφορά διαπιστώθηκε και στο συγγενικό υποκείμενο A33, το οποίο συμμετείχε σε συζητήσεις σχετικά με το μαραθώνιο στη μνήμη της A, χωρίς καμία περαιτέρω αναφορά στην αποθανούσα (c=A33.1-3).

Η επέτειος γενεθλίων της C ανέδειξε το στάδιο της αποδοχής σε ορισμένα από τα υποκείμενα. Ειδικότερα, ο χρήστης C7 ο οποίος διατηρούσε φιλική σχέση με την αποθανούσα, παραθέτοντας τις ευχές του στο προσωπικό της χρονολόγιο χρησιμοποιεί τα ρήματα “*missing*” και “*thinking*” για να περιγράψει τα συναισθήματα του (c=C7.2). Η ανάρτησή του συνοδεύεται από την παράθεση τεσσάρων διαφορετικών emoji’s “🙏❤️😊😄⁴⁰🤗⁴¹”, όμως η ερμηνεία της συμπεριφοράς του μέσα από τις γραφικές αναπαραστάσεις που χρησιμοποιεί καθίσταται δύσκολη, καθώς αυτή η ολόενα και περισσότερο εικονική αναπαράσταση των συναισθημάτων μπορεί να μεταβάλει τον τρόπο με τον οποίο ερμηνεύεται από τον αναγνώστη η πληροφορία που επικοινωνούν τα υποκείμενα (Yus 2014). Λίγο καιρό αργότερα (d=415), ο χρήστης αναγράφει για τα γενέθλια της C “*Am celebrating your life today*” (c=C7.3). Το υποκείμενο σε αντίθεση με τους περισσότερους χρήστες, οι οποίοι επέλεξαν να ευχηθούν «χαρούμενα γενέθλια» στους τεθνεώτες, κατανοώντας το θάνατο της, αναφέρει ότι γιορτάζει τη μέρα της γέννησης της ως μία ένδειξη τιμής στο πρόσωπο της. Τα ρήματα “*love*” και “*miss*” παρουσιάζονται και σε αυτή την ανάρτηση, αναδεικνύοντας ότι το υποκείμενο έχει συμβιβαστεί με το γεγονός του θανάτου και πορεύεται με την ανάμνηση της αγαπημένης του φίλης. Ομοίως, τα ρήματα αυτά παρατηρούνται και στο χρήστη C11 που πένθησε το θάνατο της αδελφής του με σχετική ανάρτηση (c=C11.1) τον πρώτο καιρό του θανάτου της, αλλά πλέον φαίνεται να έχει αποδεχθεί την απουσία της (c=C11.2).

⁴⁰ Slightly Smiling Face: <https://emojipedia.org/slightly-smiling-face/> (25-5-2019)

⁴¹ Grinning Face: <https://emojipedia.org/grinning-face/> (25-5-2019)

Η χρήση του ρήματος “*thinking*” (c=C24.1) από ένα ακόμη φιλικό πρόσωπο της C που εκδηλώνει ανάλογη συμπεριφορά σε σχέση με τον C7, έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με τις προαναφερόμενες αναρτήσεις, ενώ διευκρινίζεται ότι συνιστά και τη μοναδική ανάρτηση του υποκειμένου στο χρονολόγιο της. Επίσης, η χρήση του “*thinking*” (c=A17.2) εντοπίζεται και στην ανάρτηση του χρήστη A17, ο οποίος προηγουμένως έχει περάσει από τη φάση της άρνησης. Το σχόλιο παρατίθενται ένα χρόνο μετά το θάνατο της A (d=365), με αφορμή την κειμενική ανάρτηση άλλου χρήστη. Η αποδοχή του θανάτου πιθανολογείται ότι οφείλεται στο γεγονός ότι δεν πρόκειται για άτομο του στενού περιβάλλοντος της αποθανούσας και, επιπλέον, διότι εκκινήθηκε από τις αντιδράσεις των υπολοίπων μελών της κοινότητας.

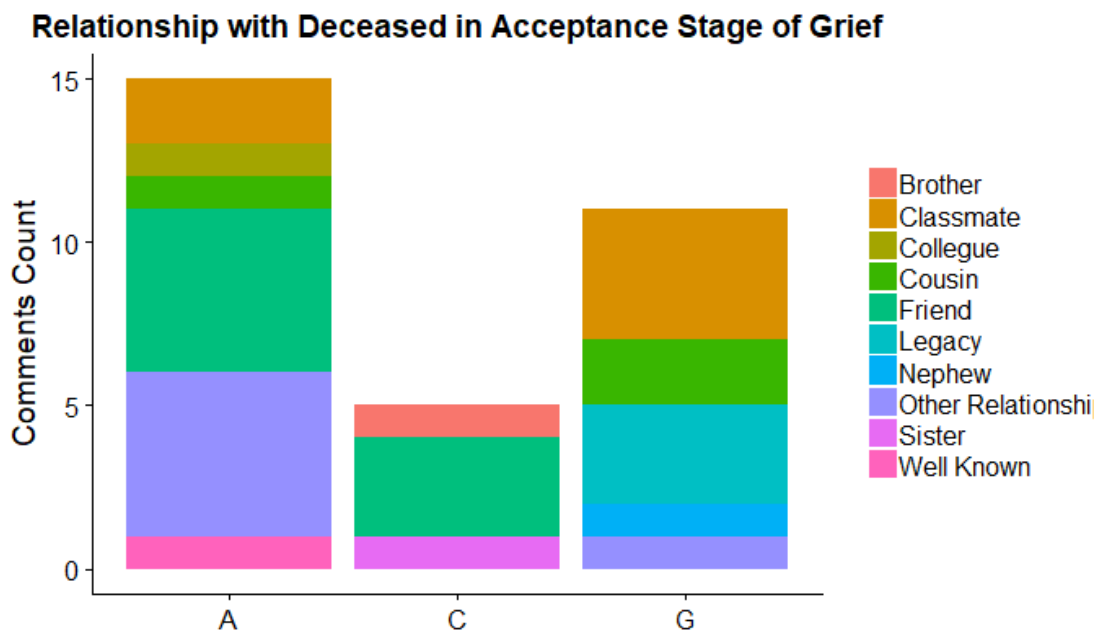
Από την άλλη πλευρά, το υποκείμενο C8 εμφανίζεται στη διαδικασία αποδοχής έχοντας διανύσει τις φάσεις της άρνησης και της διαπραγμάτευσης του πένθους, τους πρώτους δύο μήνες του θανάτου (d=35,50). Χωρίς να κάνει καμία δήλωση σχετικά με την ψυχική του κατάσταση, παραθέτει το ευχετήριο σχόλιο “*HAPPY BIRTHDAY RIH*” (c=C8.3) στο προφίλ της και απομακρύνεται από αυτό χωρίς περαιτέρω αλληλεπιδράσεις.

Ομοίως, η πορεία προς την αποδοχή του υποκειμένου που έχει διαπεράσει περισσότερες φάσεις του πένθους, παρουσιάστηκε σε ορισμένες ακόμη περιπτώσεις. Μία παλιά συνάδελφος της A, συμμετέχει με ενεργό τρόπο στο προσωπικό της χρονολόγιο σε διαφορετικές χρονικά στιγμές, μέχρι και ένα έτος μετά το θάνατο της. Ενώ αρχικά εμφανίζεται να ενημερώνεται για το θάνατο της μέσα από την κοινότητα του Facebook και τις αναρτήσεις άλλων χρηστών (c=A30.1), λίγες ημέρες αργότερα (d=25) αποφασίζει να μοιραστεί με τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας πώς γνωρίστηκαν και την άποψη της για εκείνη. Το υποκείμενο, όπως διαπιστώθηκε στην πρώτη του ανάρτηση βρέθηκε σε μία κατάσταση σοκ, η οποία με την πάροδο του χρόνου επικαλύφθηκε, προκειμένου να ξεκινήσει η διαδικασία της διαπραγμάτευσης. Σε αυτή τη φάση, αναφέρθηκε σ’ εκείνη αποδίδοντας τους χαρακτηρισμούς “*angel*”, “*funniest*” και “*kindness*” (c=A30.2). Στην επέτειο θανάτου της, όμως, έχοντας μεσολαβήσει δηλαδή ένα έτος από την τελευταία αλληλεπίδραση, επιστρέφει με μία ακόμη ανάρτηση στην οποία αναφέρει χαρακτηριστικά “*A was a beautiful women inside and out*”

(c=A30.3), φανερώνοντας ότι πλέον έχει αποδεχθεί το θάνατο της πρώην συναδέλφου της.

Όσον αφορά τη σχέση εγγύτητας με τον τεθνεώτα διαπιστώνεται ότι είναι καθοριστικός παράγοντας για την αποδοχή του θανάτου. Η παραδοχή φαίνεται να υπονοείται και από την ανάρτηση ενός φιλικού προσώπου της A, που αναφέρει "*so sorry for your loss*" (c=A8.3), ενώ το ίδιο το υποκείμενο φαίνεται να έχει βιώσει τη διαδικασία του πένθους μέσα από τα στάδια της άρνησης (c=A8.1-2), της διαπραγμάτευσης (c=A8.3) και της αποδοχής (c=A8.4), όπως δηλαδή θα αναμένονταν για ένα οικείο για το νεκρό πρόσωπο. Το υποκείμενο με την έμφαση που προσδίδει στην προσωπική απώλεια που εκφράζει η εξαδέλφη της αποθανούσας με ανάρτηση της (c= A1.1), έχει την πεποίθηση ότι η απώλεια για ένα συγγενικό πρόσωπο είναι σημαντικότερη. Μία τέτοια αντίληψη θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι με την πάροδο του χρόνου η αποδοχή του θανάτου είναι περισσότερο πιθανή για ένα φιλικό απ' ότι για ένα συγγενικό πρόσωπο του αποθανόντα.

Για τη διεύρυνση αυτή της υπόθεσης, κρίθηκε σκόπιμη η μελέτη των σχέσεων εγγύτητας των πενθούντων υποκειμένων με το νεκρό, στο στάδιο της αποδοχής. Όπως παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 18 παρακάτω, ιδιαίτερη έντονη είναι η παρουσία παλαιών συμμαθητών των τεθνεώτων, κάτι το οποίο δεν παρατηρήθηκε στα υπόλοιπα στάδια του πένθους. Οι απλοί γνωστοί δεν έχουν έντονη παρουσία στο στάδιο της αποδοχής (n=1), όμως, η ανάρτηση ενός υποκειμένου αυτής της κατηγορίας διευκολύνει την κατανόηση της πορείας του προς την αποδοχή. Ο χρήστης έχοντας βιώσει την άρνηση και τη διαπραγμάτευση του πένθους για το θάνατο της A, ένα χρόνο μετά, αναρτά στο χρονολόγιο της το σχόλιο "*Beautiful lady. I hope her children are well!*" (c=A19.5), κοινοποιώντας τη σκέψη του για τους οικείους της, αλλά και τη συμπάθεια στο πρόσωπο της αποθανούσας.

Διάγραμμα 18. Σχέσεις εγγύτητας με τον τεθνεώτα στο στάδιο της αποδοχής.

Η παρουσία φίλων από την άλλη πλευρά, η οποία είναι ιδιαίτερα έντονη σε όλα τα στάδια του πένθους, στη φάση της αποδοχής τείνει να είναι μικρότερη από τις υπόλοιπες. Μία πιθανή εξήγηση είναι ότι η απώλεια ενός φίλου μπορεί να καταστεί εξαιρετικά τραυματική για τους πενθούντες, περισσότερο μάλιστα από το θάνατο ενός μη στενού μέλους της οικογένειας (Neimeyer et al. 2008:34). Παρ' όλα αυτά, τα φιλικά προσκείμενα πρόσωπα διατηρούν παρόμοια παρουσία (n=8) στο παρόν στάδιο, συγκριτικά με το σύνολο των συγγενικών σχέσεων που εντοπίζονται στο διάγραμμα (αδέλφια, ξαδέλφια, άλλοι συγγενείς) (n=12).

Από την άλλη πλευρά, δεν εκλείπουν οι περιπτώσεις φιλικών ατόμων που θα αποδεχθούν το θάνατο του σε διάστημα μικρότερο του ενός έτους. Η ειδοποίηση επετείου φιλίας από το Facebook μεταξύ της A και του A27 γίνεται η αφορμή αναγνώρισης της αποδοχής του πένθους στο υποκείμενο, μέσα από την κοινοποίηση της ανάρτησης με την πρόταση *“One of the coolest people I ever got to know”* (c=A27.3). Ο χρήστης έχει αφομοιώσει την πραγματικότητα του θανάτου και είναι πλέον σε θέση να αναφέρεται στην A, διατηρώντας την ανάμνησή της και τα διδάγματα που υπονοεί ότι αποκόμισε από τη γνωριμία του μαζί της. Αντίστοιχη αντίδραση διαπιστώθηκε στην επέτειο φιλίας με τον A32 ο οποίος αναφέρει μεταξύ άλλων *“What an amazing woman”* (c=A32.1).

Τέλος, η απώλεια συζύγου εντοπίστηκε σε μόνο ένα υποκείμενο, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να υποστηριχθεί με σαφήνεια η συναισθηματική διεργασία που εξελίσσεται σε μία συντροφική σχέση μετά το θάνατο. Οι ερευνητές έχουν δώσει μεγάλη έμφαση σε αυτή την μορφή εκδήλωσης του πένθους και υποστηρίζουν ότι η απώλεια του συντρόφου μπορεί να σημάδνει την κατάλυση μίας ολότητας, μίας σχέσης δυναμικής που δεν παραμένει για τους εμπλεκόμενους στα συζυγικά πλαίσια, αλλά εξελίσσεται σε φιλική ή συνεργατική σχέση αλληλοσυμπλήρωσης (Frederique-Bacque 2001:112, Παπαγιάννη, 2018:84). Το υποκείμενο G1 που διαπιστώθηκε ότι διέθετε τους προσωπικούς κωδικούς της συζύγου του, 232 ημέρες μετά το θάνατο της πήρε την απόφαση να εισέλθει στον προσωπικό της λογαριασμό, προκειμένου να αλλάξει τη φωτογραφία προφίλ της (c=G1.1).

Το 33% των φίλων της G ανταποκρίνεται στη φωτογραφία με τις αντιδράσεις like (n=19), love (n=23) και haha (n=1). Ο ίδιος στη συνέχεια αναρτά ένα σχόλιο όπου ευχαριστεί δημοσίως τους κοινούς τους φίλους για τα σχόλια τους (c=G1.2), ενώ παράλληλα, προχωρεί σε μία ανάλογη ανάρτηση στο χρονολόγιο της G (c=G1.3). Ο G1 αναφέρεται στη σύζυγο του, ως απάντηση στα σχόλια των υπολοίπων χρηστών, σε παρελθοντικό χρόνο τονίζοντας ότι “*She was a remarkable woman*”, ενώ στον εαυτό του κάνει αναφορά σε χρόνο ενεστώτα με τη φράση “*I am so fortunate*”. Διαπιστώνεται, επομένως, ότι το υποκείμενο δεν εστιάζει στα προσωπικά του συναισθήματα για το θάνατο της, παρά μόνο επιθυμεί να τιμήσει τη σύζυγό του αναρτώντας μία χαμογελαστή της φωτογραφία. Η ενέργειά του καταδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο έχει αποδεχθεί το θάνατο της και την επιθυμία του να διατηρήσει την ανάμνηση της. Στο σημείο αυτό φαίνεται να έχει επιτευχθεί ο στόχος της αποδοχής, επαναπροσδιορίζοντας τη σχέση με το αποθανών πρόσωπο και διατηρώντας την συμβολικά, χωρίς να καταλύεται η σημασία του δεσμού (Neimeyer et al. 2008:34).

Σημειώνεται, μάλιστα, ότι αν και η ταυτότητα του συζύγου παραμένει άγνωστη καθώς όλες οι αναρτήσεις του πραγματοποιούνται από τον προσωπικό λογαριασμό της G, οι χρήστες στο σύνολο τους απευθύνονται στον ίδιο με το μικρό του όνομα, ενώ κανένας δεν απευθύνθηκε στην ίδια τη G. Ειδικότερα, τα

ερευνώμενα υποκείμενα παραθέτουν σχόλια όπως “*Sending a few hugs*” (c=G3.1) ή “*Love you uncle G1*” (c=G2.1), ενώ άλλοι ζητούν από το διαχειριστή και σύζυγο της να τους στείλει φωτογραφίες που απεικονίζουν την G (c=G4.1). Αξίζει να επισημανθεί ότι όλοι οι χρήστες (n=6), για τους οποίους αντλήθηκαν οι αναρτήσεις από το προσωπικό χρονολόγιο της G, διαπιστώθηκε ότι βρίσκονται στο στάδιο της αποδοχής του θανάτου της. Η αποδοχή του θανάτου από τα οικεία της πρόσωπα είναι πιθανό να οφείλεται είτε στο γεγονός ότι οι αναρτήσεις του συζύγου φαίνεται να προάγουν την αποδοχή, είτε στο ότι η παρουσία ενός άτυπου διαχειριστή στο λογαριασμό της καθιστά σαφές ότι χρήστες επικοινωνούν με εκείνον και όχι με τη νεκρή τους φίλη. Μία άλλη υπόθεση για την αποδοχή του θανάτου από το σύνολο των χρηστών αφορά τη σχέση εγγύτητας με την αποθανούσα, καθώς είναι η μοναδική περίπτωση στην παρούσα μελέτη που απουσιάζουν οι αναρτήσεις φιλικών προσώπων και υπερισχύουν αδύναμες σχέσεις, όπως εκείνη των παλαιών συμμαθητών.

Η αποδοχή του θανάτου για ένα προσφιλές πρόσωπο δεν συνιστά μία κατάσταση ευχάριστη για τον πενθούντα. Έγκειται, όμως, στην κατανόηση του θανάτου και τη γνώση ότι θα ζήσει το υπόλοιπο της ζωής του χωρίς το αποθανόν πρόσωπο (Kübler-Ross & Kessler 2005:26). Η Kübler-Ross, αναφερόμενη στην κατάσταση αποδοχής που βιώνουν οι ασθενείς του τελικού σταδίου, διευκρινίζει ότι οι συγγενείς είναι πιθανό να χρειαστούν περισσότερη βοήθεια και κατανόηση σε αυτή τη φάση (Kübler-Ross 1979:126). Πράγματι τα ευρήματα αναδεικνύουν ότι παρά την παρουσία ορισμένων μελών της οικογένειας του τεθνεώτος, οι μη στενοί δεσμοί που διατηρούσε ο νεκρός εν ζωή, όπως οι συμμαθητές ή οι συνάδελφοι, είναι περισσότερο πιθανό να μεταβούν στη φάση της αποδοχής. Οι αντιστάσεις των φιλικά προσκείμενων προσώπων που έχουν βυθιστεί σε μία σειρά ισχυρών συναισθημάτων στα προηγούμενα στάδια πιθανώς εξηγεί την περιορισμένη παρουσία τους στη φάση της αποδοχής.

6.2.6 “No Stage”

Στην κατηγορία “No Stage” εντάχθηκε 5% των δεδομένων που αντλήθηκαν από τα χρονολόγια των αποθανόντων (n=13). Πρόκειται για σχόλια των χρηστών

για τα οποία δεν κατέστη εφικτή η αναγνώριση του σταδίου της θλίψης, διότι αφορούσαν κατά κύριο λόγο τις συλλυπητήριες εκδηλώσεις των υποκειμένων και όχι την έκφραση οιασδήποτε συναισθήματος για το θάνατο του χρήστη.

Οι αναρτήσεις από το χρονολόγιο του D πραγματοποιήθηκαν είτε από τον ίδιο πριν το θανάτο του και στη συνέχεια σχολιάστηκαν από τα υποκείμενα της μελέτης, είτε από το διαχειριστή λογαριασμού του αποθανόντα, με σκοπό να ενημερώσει τους υπόλοιπους χρήστες για τη διαδικασία της κηδείας. Επίσης, οι αναρτήσεις από το διαχειριστή λογαριασμού της E που περιλαμβάνουν ανακοινώσεις σχετικά με το θάνατο και την κηδεία, χωρίς κειμενικές αναφορές που να παραπέμπουν σε συναισθηματικές μεταβάσεις, δεν κατέστησαν εφικτή την αναγνώριση ενός σταδίου. Ακόμη, αναρτήσεις που περιελάμβαναν σχόλια “thank you” (c=D1.1, D3.1) ή “rest in peace” (c=F3.1) και προήλθαν από υποκείμενα που δεν επανέλαβαν αναρτήσεις από επαναλαμβανόμενες αναρτήσεις, εξαιρέθηκαν της αναγνώρισης σταδίου και εντάχθηκαν στην παρούσα κατηγορία. Τέλος, η ανάρτηση C15.1, όπως συζητήθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, προέρχεται από χρήστη που δεν ήταν ενήμερος για το θάνατο του C. Ως εκ τούτου, η συγκεκριμένη ανάρτηση δεν συμπεριλήφθηκε στην αναγνώριση των σταδίων του πένθους, διότι αν και έπεται του θανάτου, όπως προσδιορίστηκε από τα κριτήρια της έρευνας, πραγματοποιείται εν αγνοία του υποκειμένου για την απώλεια της C. Παρ’ όλα αυτά διατηρήθηκε στο δείγμα έρευνας, εξ αιτίας του ακόλουθου σχολιασμού από τον ίδιο (c=C15.2) μόλις ενημερώνεται για τον θάνατο της C.

6.3 Αλληλεπίδραση σε επετειακές ημερομηνίες μετά το θάνατο

Σύμφωνα με την έρευνα της Sofka (1997), οι φίλοι του νεκρού συνηθίζουν να δημοσιεύουν στον τοίχο του προφίλ του πληροφορίες σχετικά με την κηδεία του και το θάνατο του, ενώ, επιπλέον, συνηθίζουν να επισκέπτονται το προφίλ σε επετειακές ημερομηνίες (γενέθλια, ημερομηνία θανάτου κ.α.), μετατρέποντας αυτές τις ιδιωτικές επετείους σε δημόσιες ανακοινώσεις. Η θεώρηση αυτή

αναδείχθηκε στις κειμενικές αναρτήσεις που διερευνήθηκαν στην παρούσα μελέτη, δείχνοντας ότι πλήθος υποκειμένων επισκέπτεται τα χρονολόγια των αποθανόντων σε επετειακές ημερομηνίες. Ο ρόλος των υποκειμένων που ανέλαβαν τη διαχείριση του λογαριασμού του αποθανόντα, ήταν σημαντικός στις ανακοινώσεις σχετικά με την κηδεία του τεθνεώτα.

Το προσωπικό προφίλ της D στο Facebook δεν έχει δηλωθεί ως «εις μνήμην». Η ίδια, 22 ημέρες πριν το θάνατο της, κοινοποίησε στους φίλους της (c=D.1) τη σοβαρή κατάσταση της υγείας της. Λίγες ημέρες μετά (d=4), μία ανάρτηση με το ψηφιακό της μνημείο δημοσιεύεται φαινομενικά από την ίδια (c=D.2), μέσω ενός μέλους της οικογένειας της, το οποίο διατηρούσε τα στοιχεία πρόσβασης στο λογαριασμό της. Αργότερα πάλι (d=11) σε μία δημοσίευση την οποία υπογράφουν όλα τα μέλη της οικογένειας της, ευχαριστούν τους φίλους της στο Facebook, οι οποίοι εξέφρασαν τη συμπάραστασή τους για το θάνατο της D (c=D.3). Η ανάρτηση που έλαβε τις περισσότερες αντιδράσεις με την ένδειξη Love (n=37) της παρούσας μελέτης και ένα σύνολο συλλυπητήριων σχολίων (n=11), επαναδημοσιεύθηκε 21 ημέρες αργότερα, πιθανώς με σκοπό να είναι ορατή σε φίλους που την αγνόησαν την πρώτη φορά (c=D.4). Η ενέργεια της οικογένειας δεν συμπεριλήφθηκε στη σταδιοποίηση της παρούσας μελέτης και τα σχόλια εντάχθηκαν στην κατηγορία “No Stage”, διότι η ενέργεια υλοποιήθηκε εκ μέρους της οικογένειας.

Στην παραπάνω περίπτωση διαπιστώνεται ότι τα δεδομένα του νεκρού ελέγχονται από μέλη της οικογένειας, χωρίς να είναι να είναι γνωστό εάν η πρόσβαση στο προφίλ εκχωρήθηκε κατά το διάστημα της ασθενείας ή νωρίτερα. Παρά την πολιτική του Facebook για την ύπαρξη Legacy Contact, που απαιτεί συναίνεση κληροδότη και κληρονόμου, φαίνεται ότι τρίτα πρόσωπα έχουν πρόσβαση στις προσωπικές πληροφορίες του τεθνεώτα. Είναι σαφές ότι εφόσον ο λογαριασμός δεν τίθεται σε λειτουργία μνημόνευσης, κάθε είδους πληροφορία που εμπεριέχεται σε αυτόν είναι ορατή στο πρόσωπο που εισέρχεται μέσω διαπιστευτηρίων πρόσβασης, εγείροντας σοβαρούς προβληματισμούς για την τελική προστασία που παρέχεται από το δημοφιλές μέσο. Η ενέργεια της διαχείρισης του προφίλ της D με την ανάρτηση του ψηφιακού της μνημείου, ως τρόπο ανακοίνωσης του θανάτου της, θα μπορούσε

να θεωρηθεί μακάβρια και σοκαριστική για τις συνδέσεις με τις οποίες η αποθανούσα δεν διατηρούσε ισχυρούς δεσμούς φιλίας.

Αντίθετα, η διαχείριση του προσωπικό προφίλ της E προέρχεται από έναν υπεύθυνο λογαριασμού που όρισε η ίδια, εφόσον το προφίλ έχει δηλωθεί «εις μνήμην». Μάλιστα, όπως προκύπτει από σχετική ανάρτηση (c=E.4), η διαχείριση προέρχεται από τα παιδιά της. Την ημέρα του θανάτου της E (d=0) η οικογένεια προβαίνει σε μία ανακοίνωση (c=E.1), μέσω της οποίας απευθύνεται στους φίλους της και τους ζητά λίγο χρόνο να θρηνήσει, έως ότου εκείνοι επικοινωνήσουν μαζί τους. Διαπιστώθηκε, μάλιστα, ότι πρόκειται για την πιο θλιβερή ανάρτηση του δείγματος των αναρτήσεων, καθώς έλαβε τις περισσότερες συναισθηματικές αντιδράσεις “Sad” από τα υποκείμενα (n=96). Ο διαχειριστής υπόσχεται ότι σύντομα θα ενημερώσει για την κηδεία, πράγμα το οποίο πράττει την επόμενη κιόλας ημέρα (d=1)(c=E.2). Η οικογένεια αναρτά για τελευταία φορά μία ανακοίνωση (c=E.4), την ημέρα της κηδείας, απευθύνοντας τις ευχαριστίες της για τη συμπαράσταση που έλαβε και κάνοντας έκκληση προς τους φίλους της E να διατηρήσουν τη μνήμη της ζωντανή.

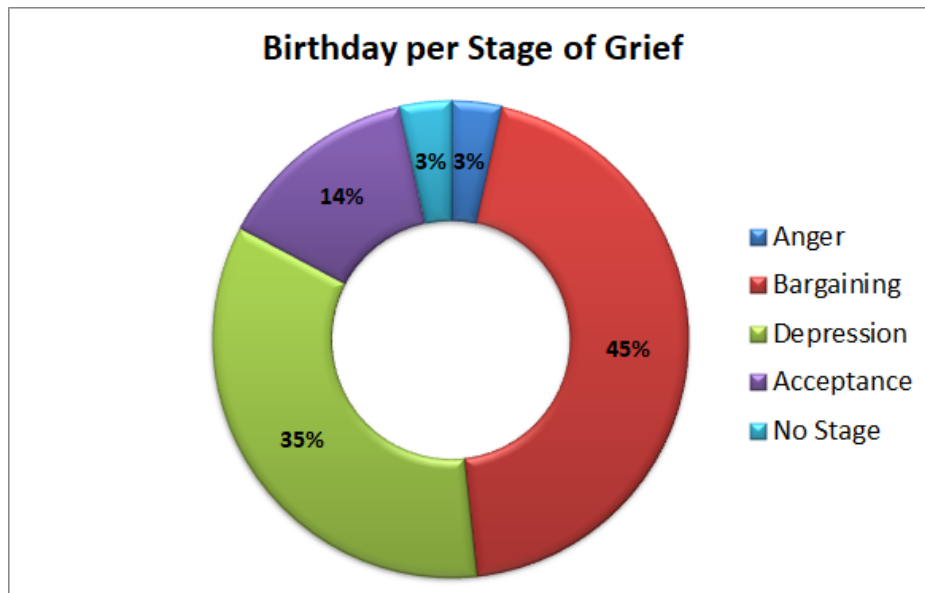
Συμπερασματικά, παρατηρείται ότι, όπως σημειώνουν οι Massimi & Charise (2009), το αποθανών πρόσωπο είναι δυνατό να συνεχίζει να αλληλεπιδρά με τους φίλους που διατηρούσε στην κοινότητα, χωρίς όμως να είναι σε θέση να ελέγξει την πληροφορία που παράγεται. Έτσι, οι χρήστες όχι μόνο δεν εγκαταλείπουν οριστικά την ψηφιακή ζωή, αλλά τίθενται σε μία διηνεκή αθανασία που προσφέρεται από το τεχνολογικό περιβάλλον. Έτσι οι οικείες συνδέσεις τους διατηρούν την ψευδαίσθηση της παρουσίας τους.

6.3.1 Η περίπτωση των γενεθλίων

Εφόσον ένας προσωπικός λογαριασμός τεθεί σε λειτουργία «εις μνήμην», το Facebook σταματά να στέλνει οποιουδήποτε είδους υπενθυμίσεις στους χρήστες με τους οποίους ο νεκρός ήταν «φίλος». Στο δείγμα της έρευνας που συγκεντρώθηκε, με εξαίρεση το λογαριασμό της E που είχε την ένδειξη Memorial Account, οι συνδέσεις των υπολοίπων αποθανόντων είναι πιθανό να έλαβαν τέτοιου είδους ειδοποιήσεις, που παρατηρήθηκε, μάλιστα, σε πολλές

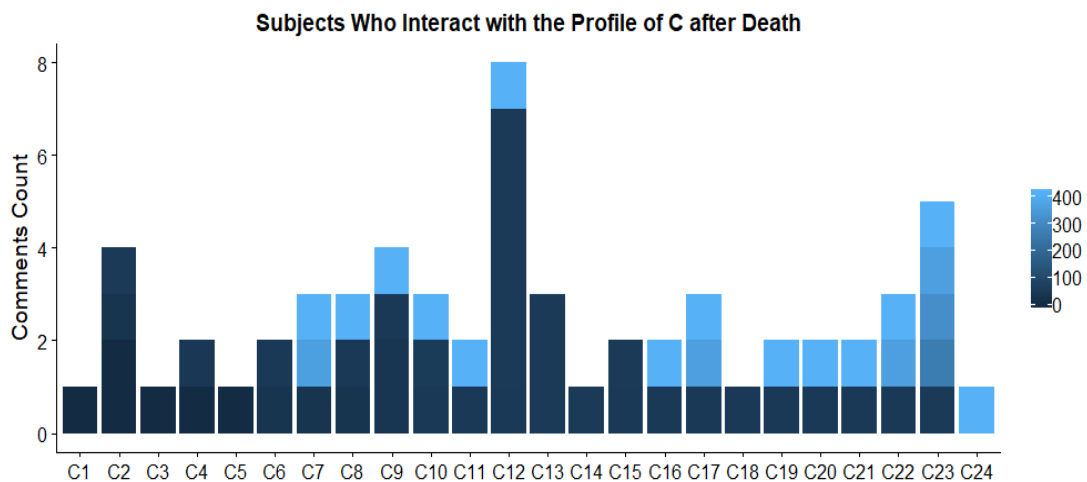
περιπτώσεις ότι αποτέλεσαν ερέθισμα για τις κειμενικές αναρτήσεις των υποκειμένων. Ανάμεσα στους χρήστες, των οποίων η επέτειος γενεθλίων ακολουθούσε την ημερομηνία θανάτου τους (n=4), κατά το χρόνο συλλογής του δείγματος, μόνο στο χρονολόγιο της C και της A εντοπίστηκαν αναρτήσεις την ημερομηνία γενεθλίων τους. Διευκρινίζεται ότι για τους υπόλοιπους αποθανόντες χρήστες (n=5) του Facebook, δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα όσον αφορά την αλληλεπίδραση στην επέτειο γενεθλίων τους, καθώς η ημερομηνία αυτή δεν είχε παρέλθει κατά τη στιγμή διεξαγωγής της παρούσας έρευνας.

Η διερεύνηση στα προφίλ των αποθανόντων έδειξε ότι η A είχε δηλώσει στο δίκτυο του Facebook την ημερομηνία γεννήσεως της, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα τρία προφίλ αποθανόντων στα οποία δεν είναι ορατή. Στο χρονολόγιο της εμφανίζεται μόνο μία ανάρτηση την ημερομηνία των γενεθλίων της, η οποία προέρχεται από το υποκείμενο A26 και συζητήθηκε στο στάδιο της κατάθλιψης. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι παρά το πλήθος αναρτήσεων που έλαβε μετά το θάνατο της (Διάγραμμα 3), η γενέθλια ημερομηνία της A δεν υποκίνησε τους χρήστες να ευχηθούν. Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται στις έντονες αλληλεπιδράσεις των υποκειμένων το προηγούμενο διάστημα και στην υψηλή αναγνώριση του σταδίου της άρνησης στις αναρτήσεις τους. Στο παρακάτω Διάγραμμα 19 παρουσιάζονται οι γενέθλιες αναρτήσεις σε συνάρτηση με το στάδιο του πένθους που αναγνωρίστηκε σε αυτές και διαπιστώνεται η απουσία της φάσης άρνησης μετά την απώλεια. Αντίθετα, η φάση της διαπραγμάτευσης είναι παρούσα σχεδόν στις μισές από τις γενέθλιες αναρτήσεις (n=14).

Διάγραμμα 19. Αναγνώριση σταδίου του πένθους στις αναρτήσεις που πραγματοποιήθηκαν στην επέτειο γενεθλίων του τεθνεώτα.

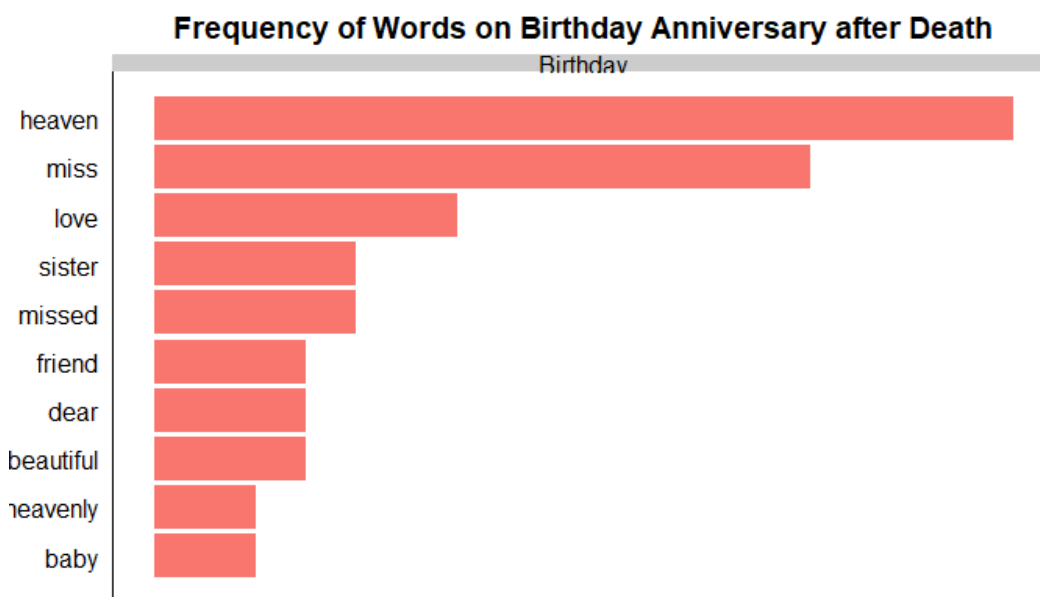
Όσον αφορά τις γενέθλιες αναρτήσεις στο χρονολόγιο της C, παρατηρήθηκε ότι 38% (n=9) των υποκειμένων, αλληλεπιδρούν αποκλειστικά την συγκεκριμένη ημερομηνία (Διάγραμμα 20).

Διάγραμμα 20. Κειμενικές αναρτήσεις στο χρονολόγιο του τεθνεώτα C ανά πενθών υποκείμενο καθ' όλη τη χρονική διάρκεια τους.

Από τη διερεύνηση του χρονολογίου της C αντλήθηκαν οι μοναδικές ή ετήσια επαναλαμβανόμενες ευχετήριες αναρτήσεις (n=28) προερχόμενες από 17 συνολικά χρήστες. Σχεδόν στο σύνολο τους (n=27) τα υποκείμενα ήταν ενήμερα για το γεγονός του θανάτου, με μοναδική εξαίρεση την ευχετήρια ανάρτηση ενός

χρήστη (u=C15). Ειδικότερα, ο C15 ο οποίος δεν ήταν ενήμερος για το θάνατο του προσώπου στο οποίο απέστειλε τις ευχές του, ανήρτησε μία δημοσίευση στο χρονολόγιο της C προκειμένου να της ευχηθεί για τα γενέθλια της με τις φράσεις *“Happy birthday C. Have a wonderful day”* (c=C15.1). Ωστόσο, ο C15 πολύ σύντομα διαπιστώνει ότι το άτομο στο οποίο εύχεται είναι νεκρό και προχωρεί άμεσα σε μία νέα ανάρτηση με την οποία αναφέρει: *“OMG C! I am so sorry. I just responded to my birthday list, not thinking. I feel just awful. So so sorry”*. Παρατηρείται ότι ο ερευνώμενος απευθύνεται στον ίδιο τον αποθανόντα, δηλώνοντας ότι αισθάνεται «απαίσια» για την ενέργεια του και «λυπάται» για το θάνατο της (c=C15.2), καθιστώντας φανερό με τον τρόπο αυτό το σοκ που υπέστη από την είδηση του θανάτου. Η εν λόγω αναφορά καθιστά σαφή τη σύγχυση που μπορεί να προκληθεί από τις υπενθυμίσεις γενεθλίων στο Facebook. Οι υπόλοιποι χρήστες στο σύνολο των ευχετήριων σχολίων που ανήρτησαν στα χρονολόγια των δύο λογαριασμών ευχήθηκαν κατά πλειοψηφία *“Happy Birthday”* ή *“Happy Heavenly Birthday”* στο σύνολο των γενεθλίων αναρτήσεων (n=24), αν και είχαν πλήρη επίγνωση του θανάτου του χρήστη. Η χρήση, μάλιστα, της λέξης *“heaven”* όπως παρατηρείται στο παρακάτω Διάγραμμα εντοπίζεται τις περισσότερες φορές (n=17) δηλώνοντας την επιθυμία των πενθούντων για μία επουράνια εορταστική ατμόσφαιρα, κάτι το οποίο σχετίζεται άμεσα με τη φάση της διαπραγμάτευσης, στην οποία εντοπίζεται η πλειοψηφία των υποκειμένων (Διάγραμμα 21).

Διάγραμμα 21. Συχνότητα λέξεων στις αναρτήσεις των πενθούντων στην επέτειο γενεθλίων μετά το θάνατο του χρήστη.

Από την ανάλυση της συχνότητας λέξεων κατά την επέτειο της γενέθλιας ημερομηνίας εξαιρέθηκαν οι λέξεις “happy” και “birthday”, ώστε να γίνει ευκολότερα κατανοητή η έκφραση του συναισθήματος μέσα από το γραπτό λόγο των παραγωγών. Όσον αφορά τα ρήματα “miss” (n=13) και “love” (n=6) που παρατηρούνται, πρόκειται για δύο τακτικές λεκτικές αποκρίσεις των υποκειμένων, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια.

Αναφορικά με τα σύμβολα μη λεκτικής επικοινωνίας στην επέτειο γενεθλίων των χρηστών, μόνο 24% των αναρτήσεων (n=7) περιλάμβανε τέτοια, η πλειοψηφία των οποίων, μάλιστα, διαπιστώθηκε ότι δεν δηλώνει με ξεκάθαρο τρόπο την απώλεια της ζωής. Παρατηρήθηκε ότι το emoji γενεθλίων “🎂”⁴² χρησιμοποιήθηκε τις περισσότερες φορές (n=19), αλλά μόνο από δύο χρήστες (n=2). Αντίστοιχα, ενώ το σύμβολο “🎈”⁴³ το οποίο αναπαριστά ένα κόκκινο μπαλόνι, χρησιμοποιήθηκε από μόνο έναν χρήστη, επισημάνθηκε όμως οκτώ φορές (n=8) από τον ίδιο, τονίζοντας κατ’ αυτό τον τρόπο την εορταστική διάθεση της ημέρας. Τα σύμβολα που αναπαριστούν την απουσία ενός αγαπημένου προσώπου και σχετίζονται με την προσευχή για το θάνατο του,

⁴² Birthday Cake: <https://emojipedia.org/birthday-cake/> (10-4-2019)

⁴³ Balloon: <https://emojipedia.org/balloon/> (10-4-2019)

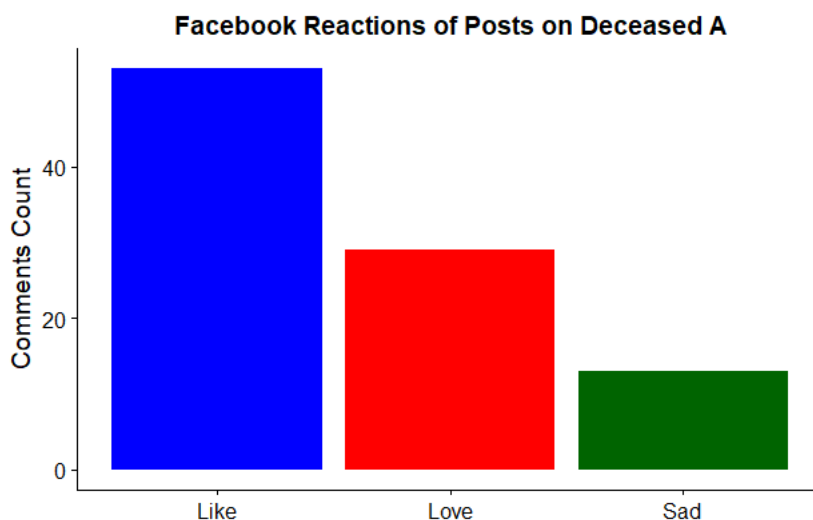
Σημειώνεται ότι, σε αντίθεση με την πλειοψηφία των χρηστών, δεν αναφέρεται σ' έναν επουράνιο εορτασμό αυτής της ημέρας. Επιπλέον, στην περίπτωση αυτή η χρήση β' ενικού προσώπου δεν συνιστά μία επιστροφή σε προγενέστερο χρονικά στάδιο του πένθους, καθώς το υποκείμενο, όπως προκύπτει από προηγούμενες του αναρτήσεις, φαίνεται ότι έχει αποδεχθεί το θάνατο της και διατηρεί την ανάμνηση της C, μιλώντας για τα συναισθήματά του μόνο εξ αφορμής της ημερομηνίας αυτής. Αντίστοιχα, η C12 έχοντας παρέλθει από το στάδιο της διαπραγμάτευσης όπως δείχνουν οι προηγούμενες αναρτήσεις της, έναν και πλέον χρόνο μετά το θάνατο της φίλης της (d=415), αναρτά στο χρονολόγιο της *"If Heaven had a phone, I'd call to wish you a Happy Birthday"* (c=C12.8). Με το σχόλιό της δηλώνει ότι έχει κατανοήσει πλέον ότι δεν υπάρχει δυνατότητα επικοινωνίας με την C, κάτι το οποίο θα μπορούσε να εξηγήσει και τη διακοπή αναρτήσεων στο χρονολόγιο της το προηγούμενο διάστημα. Η θλίψη της που δεν μπορεί να ευχηθεί στη φίλη της για τα γενέθλια της είναι φανερή, ωστόσο η αναφορά της λέξης "heaven" καταδεικνύει την πεποίθηση της ύπαρξης ενός επουράνιου τόπου.

6.3.2 Η επέτειος της ημερομηνίας θανάτου

Η επέτειος θανάτου αποτελεί μία σημαντική περίπτωση χρόνου αλληλεπίδρασης, καθώς τα υποκείμενα αντιδρούν στο χρονολόγιο των τεθνεώτων, χωρίς να παροτρύνονται από την πλατφόρμα του μέσου δικτύωσης. Ακόμη και όταν οι ερευνώμενοι φανερώνουν μέσω των αναρτήσεων τους ότι σκέπτονταν τον αποθανόντα χρήστη την ημέρα του θανάτου του με φράσεις όπως *"Thinking of you all today"* (c=A34.2), δεν είναι δυνατό να γνωρίζουμε κατά πόσο η σκέψη οφείλεται σε υπενθυμίσεις που οφείλονται στις αναρτήσεις άλλων χρηστών, ή σε αυθόρμητες αντιδράσεις των πενθούντων.

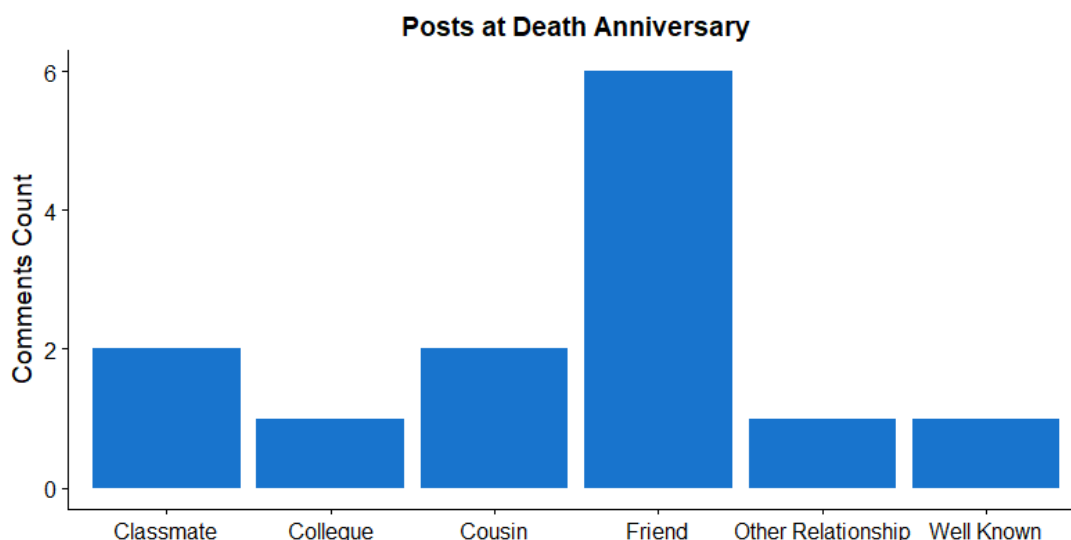
Από τα αποτελέσματα της έρευνας, προέκυψε ότι η ημερομηνία θανάτου συνιστά μία χρονική στιγμή κατά την οποία οι πενθούντες ανακαλούν στη μνήμη τους το νεκρό και επισκέπτονται το προφίλ του με σκοπό να αλληλεπιδράσουν με οποιονδήποτε τρόπο με αυτό. Ένα παράδειγμα των

αλληλεπιδράσεων μέσω Facebook reactions με αφορμή το θάνατο της A, παρατίθεται στο Διάγραμμα 22.

Διάγραμμα 22. Facebook Reactions στο χρονολόγιο της αποθανούσας A.

Όπως διαπιστώθηκε κατά τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας, 56% του δείγματος (n=5) απεβίωσε το 2018, με αποτέλεσμα να μην έχει παρέλθει ένας χρόνος από το θάνατο τους τη στιγμή συλλογής των κειμενικών αναρτήσεων. Ως εκ τούτου, τα συμπεράσματα για την αλληλεπίδραση των ζώντων χρηστών με το προσωπικό προφίλ του θανόντα στο Facebook δεν μπορούν να θεωρηθούν επαρκή. Παρ' όλα αυτά, παρατηρήθηκε ότι συνολικά 13 χρήστες έχουν ο καθένας τους μία μοναδική ανάρτηση στα χρονολόγια των A (n=10) και C (n=4) και παρουσιάζονται με βάση τη σχέση εγγύτητας τους με τον αποθανόντα στο παρακάτω Διάγραμμα 23.

Διάγραμμα 23. Σχέσεις εγγύτητας στις αναρτήσεις που πραγματοποιήθηκαν στην επέτειο θανάτου των χρηστών.

Οι φιλικοί δεσμοί έχουν και σε αυτή την περίπτωση υπεροχή έναντι των υπολοίπων σχέσεων, παρατηρείται όμως η παρουσία και δεσμών όπως συνάδελφοι, συμμαθητές και απλοί γνωστοί. Οι αναρτήσεις των εν λόγω υποκειμένων όμως συνιστούν απαντητικές ενέργειες σε αναρτήσεις συγγενικών και φιλικών προς τους αποθανόντες υποκειμένων, ενώ η μοναδική φωτογραφική ανάρτηση προέρχεται την εξαδέλφη της Α. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι όπως στη επέτειο των γενεθλίων, έτσι και στην επέτειο του θανάτου, διαπιστώθηκε δραστηριότητα στα προφίλ των τεθνεώτων Α και C, των οποίων τα χρονολόγια έχουν το μεγαλύτερο πλήθος υποκειμένων (βλ. Διάγραμμα 2).

Τέλος, από την ανάλυση περιεχομένου που πραγματοποιήθηκε στην παρούσα κατηγορία, διαπιστώθηκε ότι οι χρήστες επισκέπτονται τα προφίλ των αποθανόντων, προκειμένου να καταγράψουν τα βαθύτερα συναισθήματα τους για την απώλεια του αγαπημένου τους προσώπου. Ποσοστό 24% των αναρτήσεων στην παρούσα κατηγορία περιλαμβάνει τη χρήση emoticons (n=8). Ωστόσο, οι γραφικές αναπαραστάσεις που χρησιμοποιήθηκαν δεν ποικίλουν, καθώς εντοπίστηκαν μόνο τα σύμβολα “👤” (n=1), “❤️” (n=3). Όσον αφορά το σύμβολο 🙏, αναπαριστά μία χειρονομία προσευχής που δεν παρατηρήθηκε σε άλλες επετείους, ενώ η έκφραση “Rest in Peace” περιλαμβάνεται στο 30% των

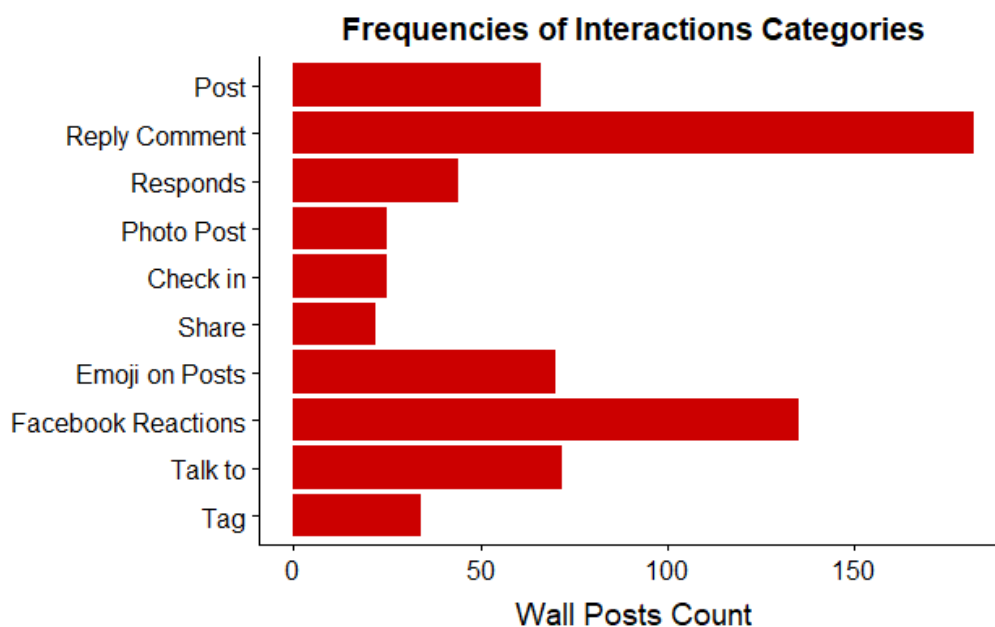
αναρτήσεων (n=4). Από τις παραπάνω λεκτικές και μη εκφράσεις των υποκειμένων, διαφαίνεται ότι η επιθυμία τους για προσευχή είναι κοινή για πολλούς εξ αυτών, ανεξάρτητα από τον τρόπο που επέλεξαν να την εκφράσουν. Τέλος, το σύμβολο ♥ χρησιμοποιήθηκε για την έκφραση της αγάπης και πιθανώς του δυνατού δεσμού που υπάρχει ακόμη στη σχέση των δύο ατόμων.

6.4 Ψηφιακές αλληλεπιδράσεις στην κοινότητα του Facebook

Κατά την ερευνητική διαδικασία, εξετάστηκε η συχνότητα των αλληλεπιδράσεων από πλευράς των υποκειμένων, με σκοπό να γίνουν αντιληπτοί οι λόγοι για τους οποίους το Facebook προτιμάται έναντι άλλων μέσων κοινωνικής δικτύωσης, για την έκφραση συναισθημάτων μεταξύ των πενθούντων (Wagner 2018). Το δημοφιλές μέσο προσφέρει ποικίλες δυνατότητες στις ψηφιακές αντιδράσεις των πενθούντων, κάτι το οποίο στερούνται άλλα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Μάλιστα, η φύση της λειτουργίας του Facebook που έχει σκοπό να συνδράμει στη δημιουργία κοινωνικών σχέσεων και δεσμών, φαίνεται να υποκινεί τους χρήστες να εξωτερικεύσουν τα βαθύτερα συναισθήματα τους για την απώλεια.

Η συχνή δραστηριότητα απαντητικών αναρτήσεων (Reply Comment, Responds) αλλά και το σύνολο των εικονικών αντιδράσεων που προσφέρεται από την πλατφόρμα (Facebook Reactions) ανέδειξε τα υψηλά ποσοστά αλληλεπίδρασης στα προσωπικά χρονολόγια των τεθνεώτων (Διάγραμμα 24). Ειδικότερα, λαμβάνοντας υπόψη ότι τα Reply Comments (n=182) συνιστούν πένθιμες εκφράσεις των υποκειμένων στα συνολικά Posts (n=66) και Photo Posts (n=25) που αναρτήθηκαν, επιβεβαιώνεται ότι το Facebook προσφέρεται ως μία πλατφόρμα οικοδόμησης κοινωνικών σχέσεων, μέσω της έκφρασης βιωμένων συναισθημάτων. Η ένταση στις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των πενθούντων υποκειμένων δεν αποτυπώθηκε μόνο στα Reply Comments, αλλά και τα Responds Comments (n=44), δηλαδή απαντήσεις σε άλλα Replies, αναδεικνύοντας την υψηλή συμμετοχή σε διαδικτυακούς διαλόγους για την

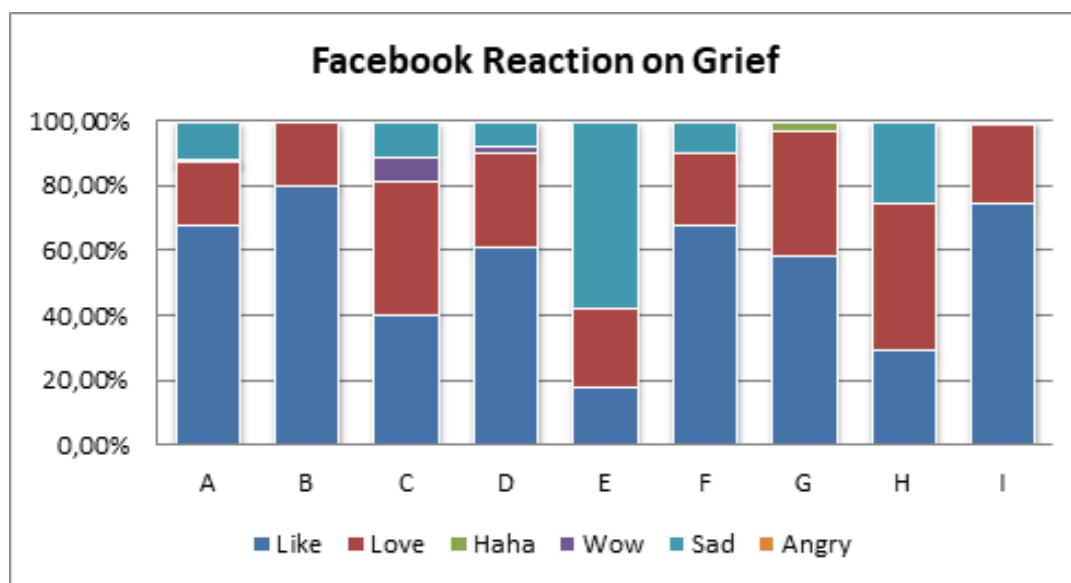
αντιμετώπιση της απώλειας. Έτσι, διαπιστώθηκε ότι οι πενθούντες αποζητούν την αλληλεπίδραση μεταξύ τους και εκδηλώνουν την ανάγκη να πενήσουν από κοινού, όπως παρατηρήθηκε σε σχετικές αναρτήσεις (λ.χ., c=A15.1). Στο παρακάτω Διάγραμμα απεικονίζεται η συχνότητα των κατηγοριών αλληλεπίδρασης.

Διάγραμμα 24. Συχνότητα αλληλεπιδράσεων ανά κατηγορία στα χρονολόγια των τεθνεώτων.

Ειδικότερα όσον αφορά τα Facebook Reaction που αποτυπώθηκαν περίπου στο ήμισυ των αναρτήσεων (n=135), πρόκειται για εκφορές του συναισθήματος που εκπροσωπούνται από ποικίλους οπτικοποιημένους τύπους, που είναι ενσωματωμένοι στο τεχνολογικό περιβάλλον και ομοιάζουν με τις κοινωνικές συμπεριφορές. Το Facebook διαθέτει τα ανάλογα εργαλεία για την αναπαράσταση αυτών των συμπεριφορών, με χαρακτηριστικότερο το κουμπί *Like* που συμβολίζεται με τον αντίχειρα του χεριού και επιτρέπει στους χρήστες να επικοινωνούν, να αναγνωρίζουν την παρουσία τους στο διαδίκτυο και να μοιράζονται περιεχόμενο (Giachoglou 2014). Οι κειμενικές αναρτήσεις που συλλέχθηκαν έλαβαν συνολικά 2.365 συναισθηματικές αντιδράσεις των χρηστών, με κυρίαρχη την αντίδραση “Like” (n=1443). Η ένδειξη “Love” (n=547) ακολουθεί, ενώ η αντίδραση “Sad” που σχετίζεται με το συναίσθημα της θλίψης παρουσιάζεται λιγότερες φορές (n=350) (Διάγραμμα 25). Αντίθετα, οι

αντιδράσεις “Haha” (n=3) και “Wow” (n=22) εντοπίστηκαν σε πολύ μικρά ποσοστά, ενώ δεν παρατηρήθηκε καμία φορά η αντίδραση “Angry”. Η απουσία του Angry, συμβαδίζει αιτιολογικά με την μικρότερη ποσοτικά παρουσία του σταδίου του θυμού, αλλά επιπλέον θα μπορούσε να συσχετίζεται με απουσία του θυμού του χρήστη καθώς απευθύνεται είτε στον αποθανόντα, είτε στον παραγωγό του λόγου. Παρακάτω απεικονίζονται οι ψηφιακές αντιδράσεις των χρηστών στις κειμενικές αναρτήσεις που αντλήθηκαν από το χρονολόγιο των αποθανόντων.

Διάγραμμα 25. Σύνολο Facebook Reactions στα χρονολόγια των τεθνεώτων.

Η κοινωνική συμπεριφορά οριοθετείται και διαμεσολαβείται από τους κανόνες που διέπουν τη χρήση των τεχνολογικών χαρακτηριστικών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Wagner 2018). Η Γιαχογλου τονίζει ότι η έκφραση του πένθους μέσω του Facebook ενισχύεται από τα κοινωνικά πρόσθετα, όπως το κουμπί Like και το πλαίσιο Comments, τα οποία επιτρέπουν στους χρήστες να μοιράζονται περιεχόμενο και να νοηματοδοτούν την επικοινωνία τους, με τα εκφραστικά μέσα που θα είχαν σε μία πρόσωπο με πρόσωπο επικοινωνία. Ενώ αυτές οι παρατηρήσεις επιβεβαιώνονται στην παρούσα μελέτη, η ίδια επισημαίνει ότι ως προς τα εις μνήμην προφίλ το κουμπί Like χρησιμοποιείται συχνότερα από τις επιλογές αλληλεπίδρασης Share και Comment στους τοίχους των προφίλ αποθανόντων (Γιαχογλου 2014), κάτι το οποίο δεν εντοπίζεται στην παρούσα έρευνα. Ειδικότερα, το προφίλ της E παρουσιάζει μεγαλύτερο αριθμό

αντιδράσεων “Sad” απ’ ότι “Like” σε αντίθεση με το σύνολο των υπολοίπων χρονολογίων, αν και ο συνολικός αριθμός αναρτήσεων (n=33) δε μπορεί να θεωρηθεί επαρκής.

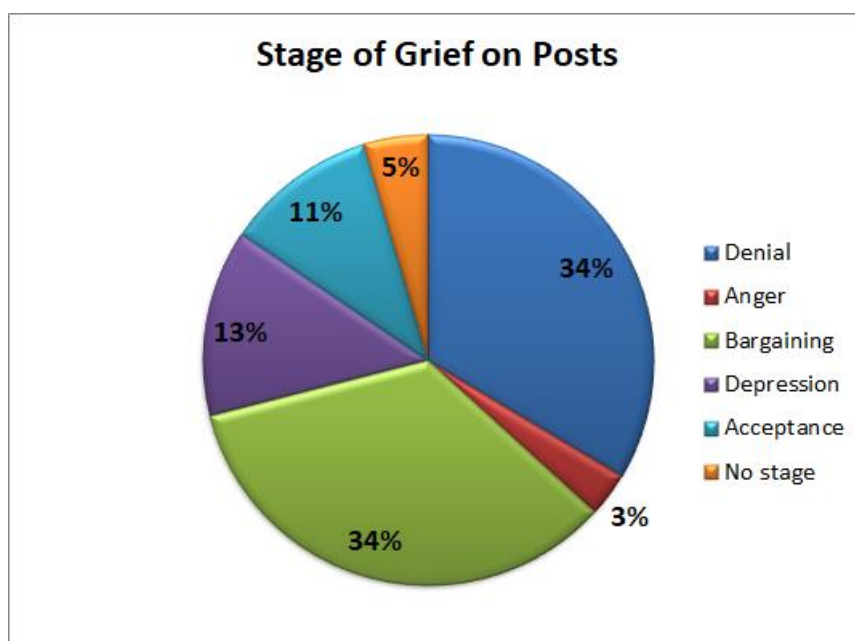
Καθώς τα emoticons μπορούν να συμπληρώσουν μία στείρα κειμενική επικοινωνία και να αποδώσουν τα συναισθήματα των χρηστών, τόσο ως προς την ένταση, όσο και ως προς την έκταση τους, οι χρήστες μπορούν με ευκολία να εκφράσουν συναισθήματα θλίψης στην κοινότητα του Facebook. Έτσι, ακόμη και οι μη λεκτικοί τύποι μπορούν να αναπαριστώνται στον ψηφιακό χώρο τονίζοντας το βιωμένο συναίσθημα (Γιαννακόπουλος 2005:212-214). Τα εικονικά συναισθήματα, μάλιστα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν ανεξάρτητα, χωρίς να συνδέονται με μια γραπτή έκφραση (naked emoji) (Dresner & Herring 2010). Παρατηρήθηκε ότι 25% των κειμενικών αναρτήσεων συμπεριλάμβαναν οποιουδήποτε είδους emoticon (n=70), είτε επρόκειτο για εκφράσεις του προσώπου, είτε για συμβολικές χειρονομίες, είτε για γραφική απεικόνιση των συναισθημάτων. Αν και η χρήση συμβόλων μη λεκτικής επικοινωνίας συμβάλλει στην οριοθέτηση του μηνύματος που οι χρήστες επιθυμούν να μεταδώσουν, οι αναγνώστες είναι πιθανό να εκτιμήσουν λανθασμένα το εύρος των πληροφοριών που εκπέμπεται. Έτσι, από τη στιγμή που πολύ συχνά οι παραγωγοί κωδικοποιούν τα συναισθήματα τους, οι αναγνώστες είναι πιθανό να προβούν σε ευρεία ερμηνεία των συναισθημάτων αυτών, με θετικά ή αρνητικά συμπεράσματα (Yus 2014).

Τέλος, όσον αφορά την αλληλεπίδραση με το νεκρό χρήστη παρατηρήθηκε ότι το ¼ των κειμενικών αναρτήσεων είχε αποδέκτη τον ίδιο (Talk to) (n=72), ενώ παράλληλα εντοπίστηκαν ενέργειες που περιελάμβαναν το όνομα του, όπως η προσθήκη ετικέτας (Tag) (n=34) και η κοινοποίηση της παρουσίας μαζί του σε παρόντα χρόνο (Check-in) (n=25). Η δραστηριότητα κοινοποιήσεων που προσφέρεται από την πλατφόρμα (Share) (n=22) φαίνεται να είναι διττής σημασίας, καθώς από τη μία αντιπροσωπεύει την ανάγκη διαμοιρασμού της πένθιμης εμπειρίας που βιώνει το υποκείμενο με τους φίλους του, αλλά παράλληλα, αποτέλεσε μία ένδειξη συμπαραράστασης στο πενθόντα που προέβη στην ανάρτηση, όπως διαπιστώθηκε στην περίπτωση του διαχειριστή του

χρονολογίου της Η ($c=H.2$), αλλά και στις αναρτήσεις συγγενικού προσώπου της Α ($c=A20.6$).

6.5 Λεξικογραφική και Συναισθηματική Ανάλυση στα Πέντε Στάδια του Πένθους

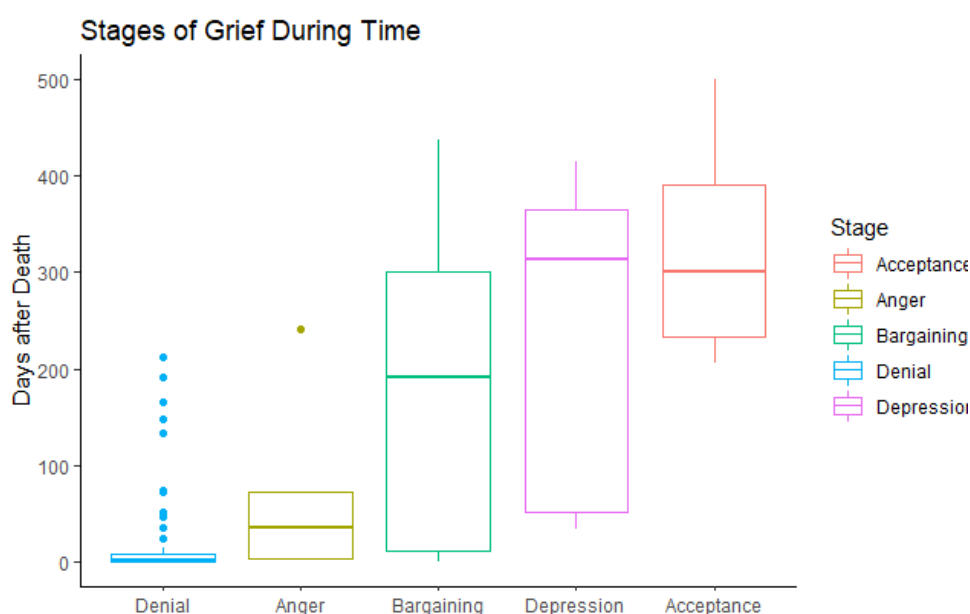
Από την ανάλυση περιεχομένου διαπιστώθηκε ότι το μεγαλύτερο πλήθος των δημοσιεύσεων εντοπίζεται στα στάδια της άρνησης ($n=95$) και της διαπραγμάτευσης ($n=97$). Αντίθετα, το στάδιο του θυμού εντοπίστηκε στις λιγότερες αναρτήσεις ($n=9$), ενώ η κατάθλιψη ($n=38$) και η αποδοχή ($n=31$) παρατηρήθηκαν σε μέσα επίπεδα. Στην κατηγορία No Stage εντάχθηκε το 5% των αναρτήσεων ($n=13$). Στο παρακάτω Γράφημα 26, παρουσιάζονται τα πέντε στάδια του πένθους όπως προέκυψαν από την ανάλυση των κειμενικών αναρτήσεων της έρευνας.

Διάγραμμα 26. Συνολική απεικόνιση των σταδίων του πένθους.

Η κειμενική ανάρτηση που απείχε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από την ημέρα του θανάτου εντοπίστηκε 500 ημέρες μετά το θάνατο του χρήστη, όμως δεδομένης της στιγμής του θανάτου και του χρόνου άντλησης των αναρτήσεων δεν μπορεί να είναι γνωστός ο χρόνος διακοπής των αλληλεπιδράσεων.

Διερευνώντας το πλήθος των δημοσιεύσεων στα δύο επικρατέστερα στάδια πένθους, διαπιστώθηκε ότι η φάση της άρνησης εκπροσωπήθηκε ιδιαίτερα έντονα τις πρώτες ημέρες μετά την είδηση του θανάτου, καθιστώντας εντονότερη την αλληλεπίδραση με το χρονολόγιο του νεκρού. Η διαπραγμάτευση φαίνεται να σταθμίζεται καθ' όλη τη χρονική διάρκεια των πένθιμων αναρτήσεων. Αντίθετα, η φάση της αποδοχής κυριαρχεί μετά τον πρώτο χρόνο από το θάνατο ενός χρήστη, ενώ η κατάθλιψη σε ορισμένες περιπτώσεις είναι ορατή και σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά την απώλεια. Όσον αφορά το θυμό, παρά το μικρό δείγμα δεδομένων που αναγνωρίστηκαν στο εν λόγω στάδιο, εντοπίζεται κατά την πρώτη περίοδο μετά την είδηση του θανάτου (Διάγραμμα 27).

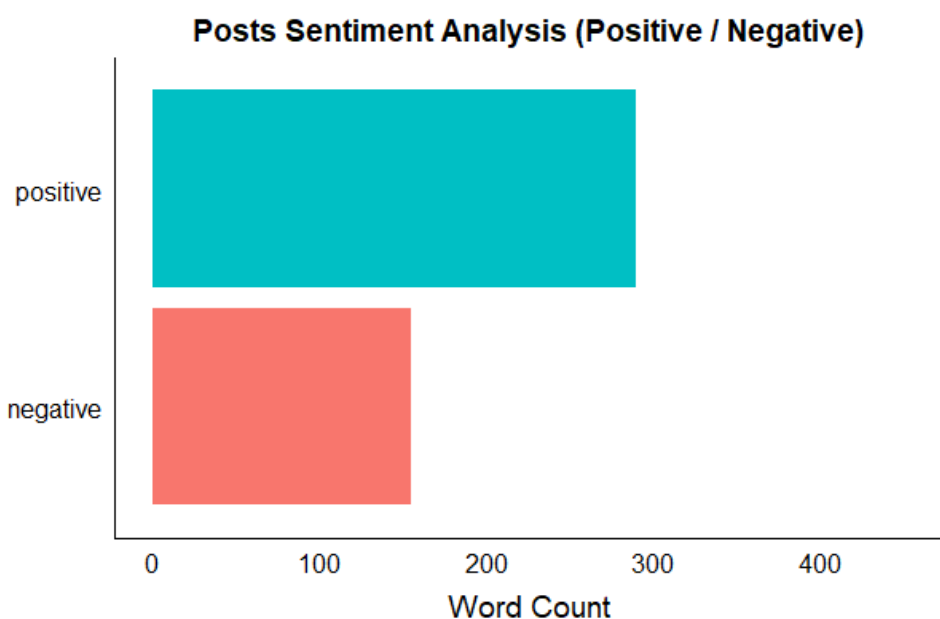

Διάγραμμα 27. Χρονική διάρκεια των σταδίων του πένθους στο σύνολο των αναρτήσεων.

Χρησιμοποιώντας τις τεχνικές Μηχανικής Μάθησης (Machine Learning) διερευνήθηκε η συναισθηματική κλίση (Affective Analysis) των υποκειμένων σύμφωνα με το μοντέλο του πένθους, καθώς και η διάρκεια του, όπως προέκυψε από το χρονικό εύρος των αναρτήσεων. Η Affective Analysis δε μπορεί να αποδώσει ένα μόνο συναίσθημα με 100% ακρίβεια ή ένα απόλυτα θετικό αρνητικό συναίσθημα. Παρ' όλα αυτά, η διπολικότητα της κλίμακας προσφέρει σχετική βεβαιότητα για την αντιπροσωπευτικότητα του συναίσθηματος με τη μεγαλύτερη τιμή. Ως εκ τούτου, η διερεύνηση

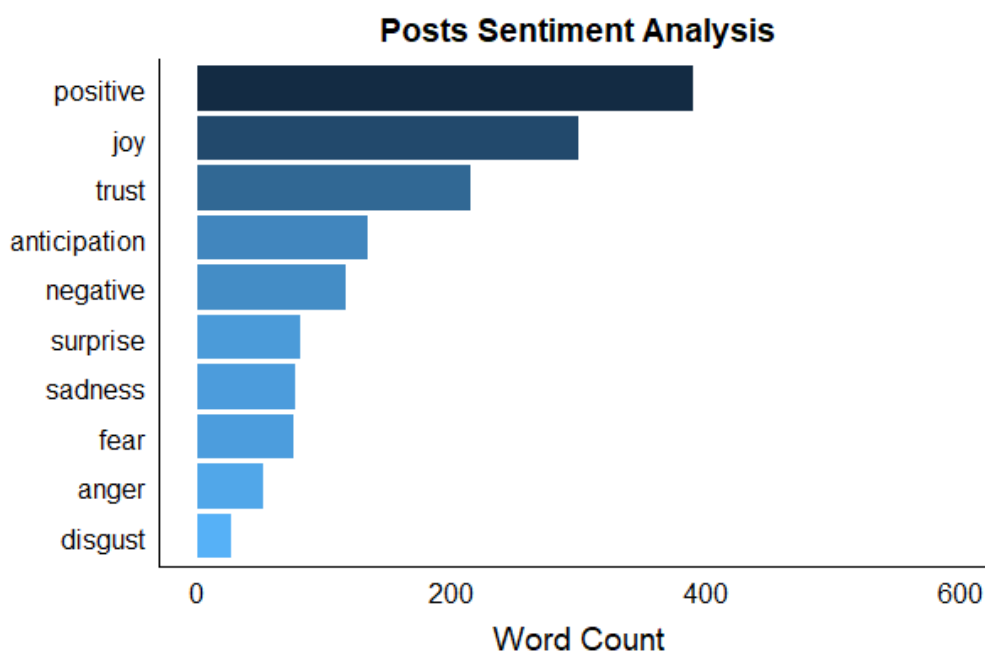
πραγματοποιήθηκε ως προς τη θετική ή αρνητική κλίμακα του συναισθήματος, αλλά και ως προς το καθ' αυτό συναίσθημα που επιθυμούν να μεταδώσουν τα υποκείμενα της έρευνας (χαρά, λύπη, φόβος, θυμός κ.α.).

Εξετάζοντας τα διαμετρικά αντίθετα συναισθήματα των υποκειμένων, διαπιστώνεται ότι οι λέξεις που εκφράζουν θετικότητα χρησιμοποιήθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό από τις αρνητικές (Διάγραμμα 28).

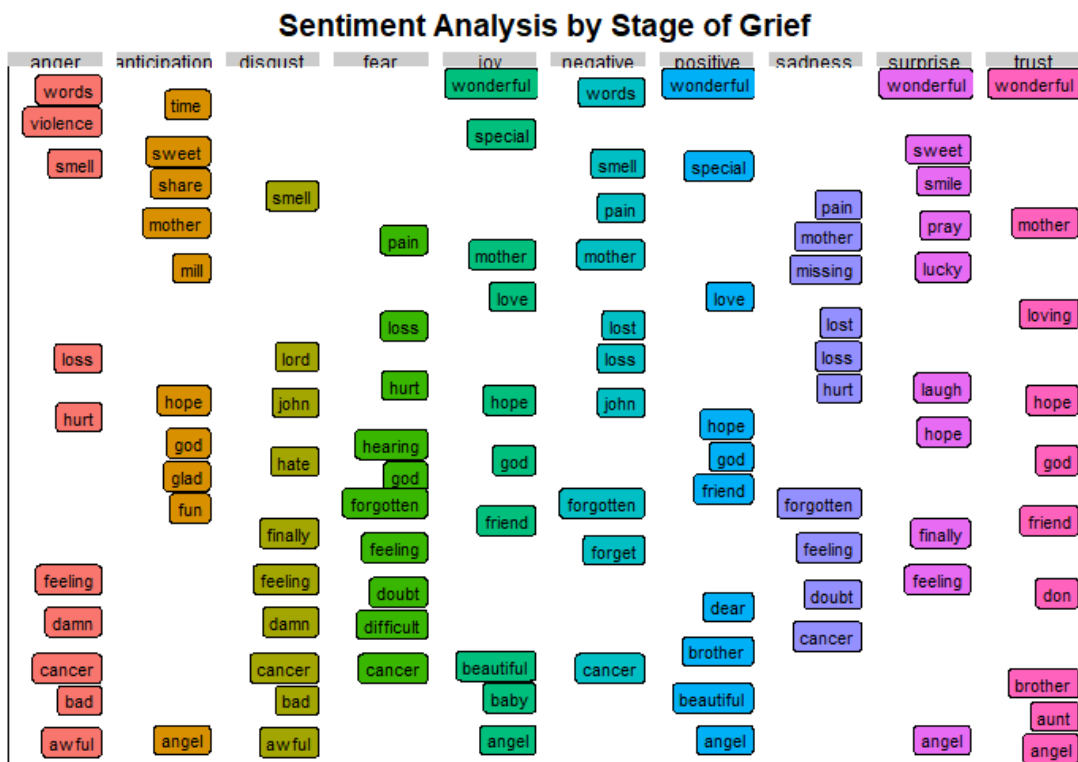
Διάγραμμα 28: Ανάλυση συναισθήματος των αναρτήσεων σε θετική και αρνητική κλίμακα με τη χρήση Bing Lexicon.

Μία αναλυτικότερη προσέγγιση του συναισθήματος που αποτυπώνεται στο πλήθος λέξεων που χρησιμοποιήθηκε στις αναρτήσεις των υποκειμένων, φανερώνει την παρουσία περισσότερων θετικών συναισθημάτων όπως απεικονίζονται στο παρακάτω Γράφημα 29.

Διάγραμμα 29. Ανάλυση ειδικότερου συναισθήματος των αναρτήσεων με τη χρήση NRC Lexicon.

Η επικράτηση του θετικού συναισθήματος θα μπορούσε να εξηγηθεί από το πλήθος δημοσιεύσεων, μέσω των οποίων τα υποκείμενα της μελέτης επικαλέσθηκαν τα θετικά χαρακτηριστικά του αποθανόντος με τη χρήση λέξεων όπως love, smiling, amaze και άλλα. Υποστηρίζεται, ακόμη, όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια, ότι τα θετικά συναισθήματα των πενθούντων σχετίζονται αμιγώς με τις προσδοκίες (anticipation) για τη μεταθανάτια πορεία της ψυχής του αποθανόντος. Στην Εικόνα 1 παρουσιάζονται οι δέκα κυριότερες λέξεις που συμπεριλήφθηκαν στα συναισθήματα που παρουσιάστηκαν στο Διάγραμμα 29.

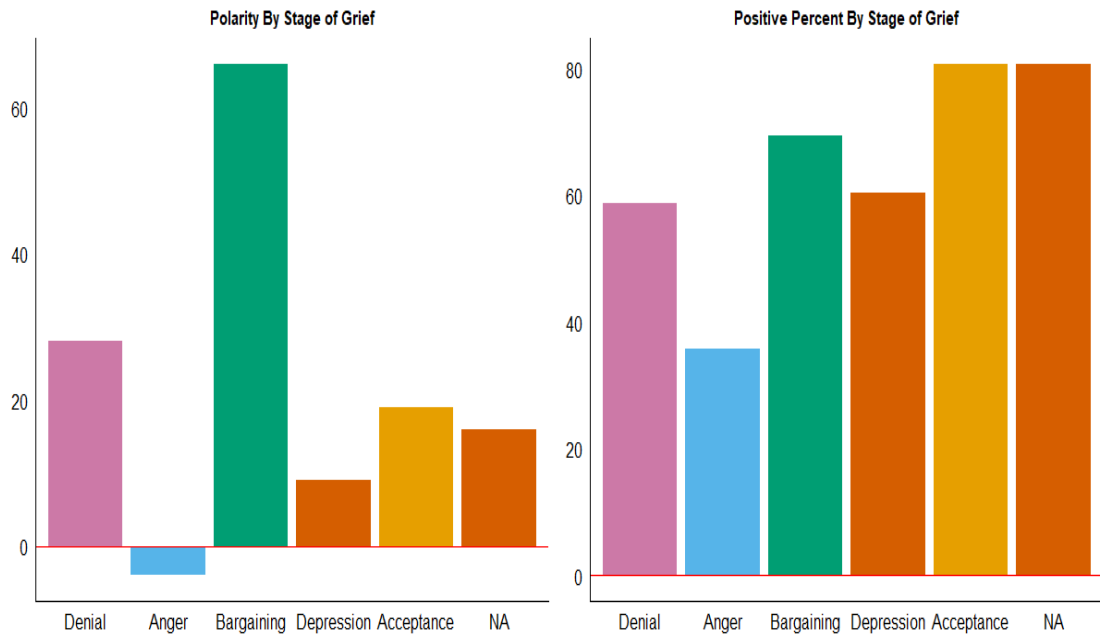
Εικόνα 1. Κυριότερες λέξεις στις αναρτήσεις ανά συναίσθημα με NRC Lexicon

Δεδομένου ότι η τάση του συναισθήματος διακρίνεται από μία πολιτική προοπτική, κρίθηκε σκόπιμη η διερεύνηση της πολικότητας όσον αφορά το μοντέλο των πέντε σταδίων, αλλά και τη χρονική διάρκεια των πένθιμων αναρτήσεων. Όπως αναπαριστάται από τη μπλε γραμμή του παρακάτω γραφήματος 30, διατηρείται μία αρνητική γενική τάση στα συναισθήματα των ερευνώμενων για περίπου ένα χρόνο μετά την απώλεια, ενώ το θετικό συναίσθημα παραμένει ορατό σε όλη τη χρονική περίοδο.

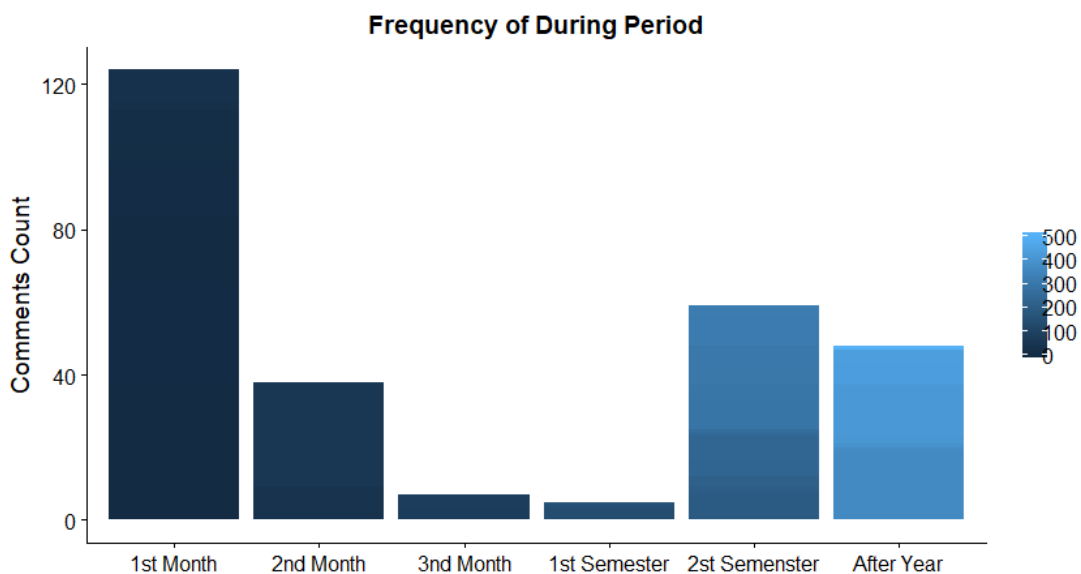
Διάγραμμα 30. Πόλωση αρνητικού και θετικού συναισθήματος κατά τη διάρκεια των αναρτήσεων.

Τα αρνητικά συναισθήματα των πενθούντων είναι απολύτως ορατά στο στάδιο του θυμού. Στα υπόλοιπα στάδια υπάρχει μία αρνητική τάση η οποία υπερσχύει στην φάση της άρνησης και εν συνεχεία, στην αποδοχή και την κατάθλιψη αντίστοιχα. Από την άλλη πλευρά, στη δεξιά πλευρά του Γραφήματος 31 διαπιστώνεται ότι η θετική προοπτική είναι ιδιαίτερα έκδηλη σε όλη τη διάρκεια του πένθους σε αντίθεση με τον αρνητικό συναισθηματικό πόλο. Στο σημείο αυτό, η υπεροχή της θετικότητας στη φάση της διαπραγμάτευσης είναι περισσότερο ορατή. Τα θετικά συναισθηματικά των υποκειμένων αν και είναι εμφανή σε όλα τα στάδια του πένθους, τείνουν να συνδέονται περισσότερο με τη φάση της διαπραγμάτευσης για λόγους που αναφέρθηκαν προηγουμένως, αλλά και εκείνη της αποδοχής, καθώς η επίλυση του πένθους στο στάδιο αυτό γεννά στα υποκείμενα θετικές προοπτικές για τη συνέχιση της ζωής με την ανάμνηση του προσφιλούς προσώπου.

Διάγραμμα 31. Πόλωση συνολικού συναισθήματος ανά στάδιο του πένθους (αριστερά). Πόλωση θετικού συναισθήματος ανά στάδιο του πένθους (δεξιά).

Όσον αφορά τη χρονική διάρκεια του πένθους, η ανάλυση περιεχομένου έδειξε ότι ένα μέρος των δημοσιεύσεων κινείται για μεγάλο χρονικό διάστημα, ακόμη και ένα έτος μετά το θάνατο του χρήστη (Διάγραμμα 32). Ωστόσο, η ένταση της αλληλεπίδρασης τείνει να είναι μεγαλύτερη τον πρώτο καιρό από την απώλεια και ειδικότερα τον πρώτο μήνα, διότι η είδηση του θανάτου διαδίδεται ακόμη ανάμεσα στους χρήστες. Από τον τρίτο μήνα υπάρχει μία έντονα πτωτική τάση, η οποία πυροδοτείται εκ νέου έξι μήνες μετά την απώλεια και συνεχίζει να εγείρεται ακόμη και ένα χρόνο μετά το θάνατο, κατά κύριο λόγο εξ αιτίας επετειακών υπενθυμίσεων της δημοφιλούς πλατφόρμας του Facebook, αλλά και της επετείου θανάτου του χρήστη.

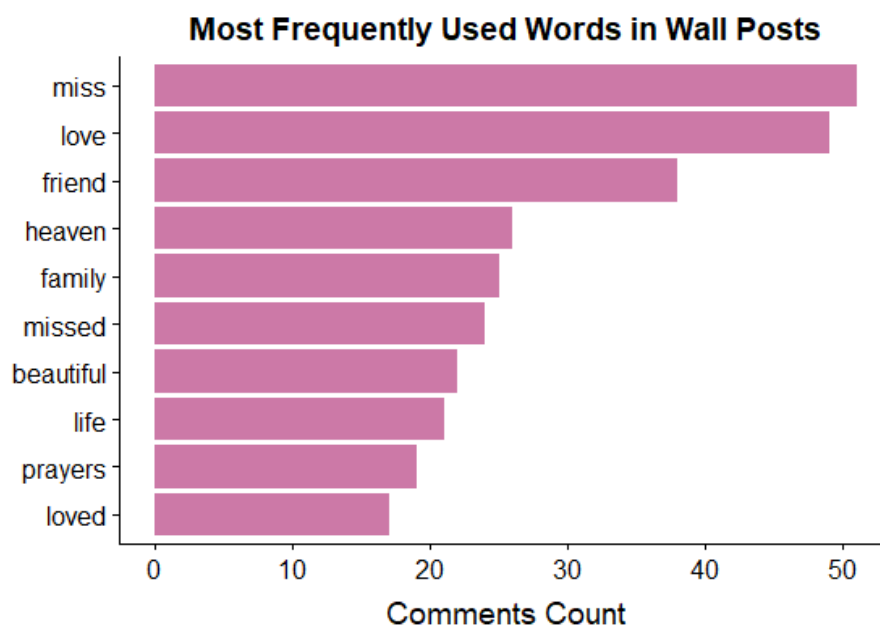
Διάγραμμα 32. Συχνότητα αναρτήσεων σε βασικές χρονικές περιόδους.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω τα υποκείμενα εκφράζουν τα ποικίλα συναισθήματα που βιώνουν για την απώλεια ενός αγαπημένου προσώπου, μέσω του δικτύου του Facebook. Στο ψηφιακό περιβάλλον, όμως, εντοπίστηκαν ορισμένες διαφορές ως προς την έκφραση του πένθους σε σχέση με την πραγματική ζωή. Μία τέτοια παρατήρηση είναι η απουσία της περιγραφής των συναισθηματικών ή σωματικών εκφράσεων των υποκειμένων. Το κλάμα απουσιάζει από τις περιγραφές των χρηστών για τα συναισθήματα τους, με εξαίρεση το σχόλιο στο οποίο αναφέρεται *“Just what I needed more tears”* (c=A10.1) από φιλικό πρόσωπο στον τεθνεώτα. Η απουσία κλάματος είναι πιθανό να οφείλεται σε πολιτισμικά στερεότυπα και αυστηρά κοινωνικά πλαίσια, που αποτρέπουν τους πενθούντες να αποφορτίσουν την ένταση του πένθους (Frederique-Bacque 2001:38).

Αν και οι εκφράσεις που περιγράφουν τα δάκρυα των υποκειμένων απουσιάζουν από τα δεδομένα, το ίδιο δεν ισχύει για τις γραφικές αναπαραστάσεις του κλάματος μέσω emoji's. Διαπιστώθηκε ότι το σύμβολο “☹” που αναφέρεται σε μετριοπαθή συναισθήματα θλίψης, χρησιμοποιείται σε τέσσερις αναρτήσεις (c=A31.2, C7.1, C10.2, E14.1), ενώ τα εντονότερα συναισθήματα πόνου που αντιπροσωπεύονται από το σύμβολο “😭” εντοπίζονται μόνο δύο φορές (c=F15.1, E19.1). Με το δεύτερο emoji αναπαριστάται ένα πρόσωπο που κλαίει και φωνάζει, εκφράζοντας έντονα

συναισθήματα ψυχικού πόνου, ίσως ως ένα τρόπο αναμέτρησης με την οδυνηρή κατάσταση του θανάτου. Συνηθέστερα αυτό εκδηλώνεται στη φάση της άρνησης, καθώς και τις δύο φορές οι αναρτήσεις στις οποίες εμπεριέχεται, αναγνωρίστηκαν σε αυτό το στάδιο. Βέβαια, δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι καθημερινές εκφράσεις του προσώπου που αντιπροσωπεύονται από τα emoticons, μπορεί να χρησιμοποιηθούν εσκεμμένα, ώστε να αποκτήσουν μία φαινομενική διάσταση που χρήζει προσεκτικής ερμηνείας (Yus 2014).

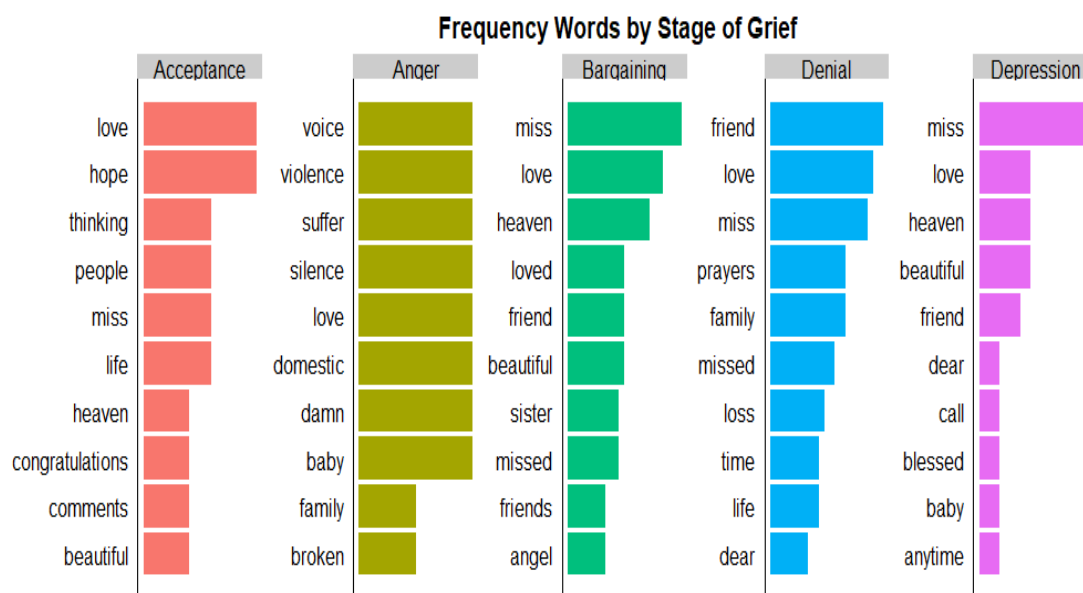
Για την αναγνώριση των σταδίων του πένθους λήφθηκε υπόψη το περιεχόμενο των κειμενικών αναρτήσεων και ειδικότερα οι λέξεις, οι φράσεις και τα σύμβολα μη λεκτικής επικοινωνίας που χρησιμοποιήθηκαν, προκειμένου τα υποκείμενα να μεταδώσουν τα συναισθήματα τους. Στο παρακάτω γράφημα παρουσιάζονται οι δέκα συχνότερες λέξεις που παρατηρήθηκαν στο σύνολο των δημοσιεύσεων. Όπως φαίνεται, κυριαρχούν οι λέξεις “miss” (n=51) και “love” (n=49) οι οποίες σχετίζονται με τα συναισθήματα των πενθούντων υποκειμένων για την απώλεια. Αντίθετα, οι λέξεις “missed” (n=24) και “loved” (n=17) του διαγράμματος, δηλαδή η χρήση των ιδίων ρημάτων σε παρελθοντικό χρόνο, αλλά και το επίθετο “life” (n=21) σχετίζονται με τον ίδιο τον αποθανόντα.

Διάγραμμα 33. Δέκα συχνότερες λέξεις στις αναρτήσεις των πενθούντων.

Εκτός από την έκφραση του συναισθήματος που διαφαίνεται από τη συχνότητα των λέξεων που χρησιμοποιούν οι χρήστες, η επικέντρωση στην απουσία του

Κατά τη μελέτη των σταδίων του πένθους, αναζητήθηκαν οι λέξεις με την υψηλότερη συχνότητα, ώστε να διερευνηθούν τυχόν ομοιότητες και αποκλίσεις μεταξύ τους, καθώς και τα συναισθήματα που εκδηλώνονται από τα υποκείμενα σε κάθε φάση του πένθους. Στην εικόνα 3 παρουσιάζονται οι δέκα συχνότερες λέξεις που εντοπίστηκαν στο κάθε στάδιο.

Εικόνα 3. Δέκα συχνότερες λέξεις ανά στάδιο του πένθους.

Στο στάδιο της άρνησης εντοπίζονται λέξεις που σχετίζονται με τη σχέση εγγύτητας με τον αποθανόντα όπως “friend” (n= 21) και “family”, (n=14) με την πρώτη να κυριαρχεί. Αν και τα περισσότερα υποκείμενα είναι φίλοι των στους τεθνεώτων, η χρήση της λέξης στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται να σχετίζεται περισσότερο με τα αρνητικά συναισθήματα των πενθούντων για την απώλεια ενός φίλου, σε συνδυασμό με τα ρήματα που ακολουθούν κατά σειρά συχνότητας. Τα υποκείμενα, όπως προαναφέρθηκε, εστιάζουν στα εξατομικευμένα συναισθήματα τους προκειμένου να περιγράψουν τον τρόπο που βιώνουν την απώλεια και τις πιθανές επιπτώσεις στην καθημερινότητα τους. Η άρνηση, άλλωστε, συνιστά ένα κομβικό σημείο κατά τη διαδικασία του πένθους, καθώς το άτομο αναμετράται με την οδυνηρή κατάσταση της απώλειας όχι μόνο του εκλιπόντος, αλλά και των επικείμενων αλλαγών στη ζωή του εξ αιτίας της απουσίας.

Η λέξη “family” (n=14) στην πέμπτη θέση, αποδίδεται στα συλλυπητήρια που εκφράζονται και τις ενδείξεις συμπαράστασης των υποκειμένων στις κειμενικές τους αναρτήσεις και όχι στο μεγάλο εύρος συγγενικών σχέσεων. Αν υποθεθεί ότι τα συγγενικά πρόσωπα του τεθνεώτα κάνουν λόγο την απώλεια ενός μέλους της οικογένειας λιγότερο συχνά από τους φίλους, τότε θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η οικογένεια ενδέχεται να έχει προετοιμαστεί για την απώλεια, ειδικότερα σε περιπτώσεις μακροχρόνιας ασθένειας του νεκρού. Τέλος, λέξεις σχετικές με το γεγονός του θανάτου όπως “loss” (n=10), “life” (n=9) και “time” (n=9) είναι αναμενόμενες στη αρχή της διεργασίας του πένθους ως μία κατάσταση σύγχυσης που βιώνουν τα υποκείμενα, αλλά και ως μία απόπειρα συνειδητοποίησης του θανάτου με τη χρήση χαρακτηριστικών λέξεων που τον προσδιορίζουν.

Τα αποτελέσματα που περιγράφονται στο στάδιο του θυμού εξ αιτίας των ελαχίστων κειμενικών αναρτήσεων που καταγράφηκαν, δεν μπορούν να θεωρηθούν επαρκή για περαιτέρω συζήτηση. Οι λέξεις με τη μεγαλύτερη συχνότητα δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανάλυση, διότι σχετίζονται με τις ιδιαίτερες συνθήκες θανάτου του χρήστη που επηρέασαν το στάδιο του θυμού. Οι λέξεις “family” (n=1) και “broken” (n=1) παρουσιάζουν κάποιο ενδιαφέρον, λαμβάνοντας υπόψη ότι το στάδιο εκδηλώθηκε με ψηφιακό τρόπο σε υποκείμενα της οικογένειας του τεθνεώτα, τα οποία βιώνουν μία κατάσταση κλονισμού, έως ότου αφομοιώσουν το γεγονός του θανάτου.

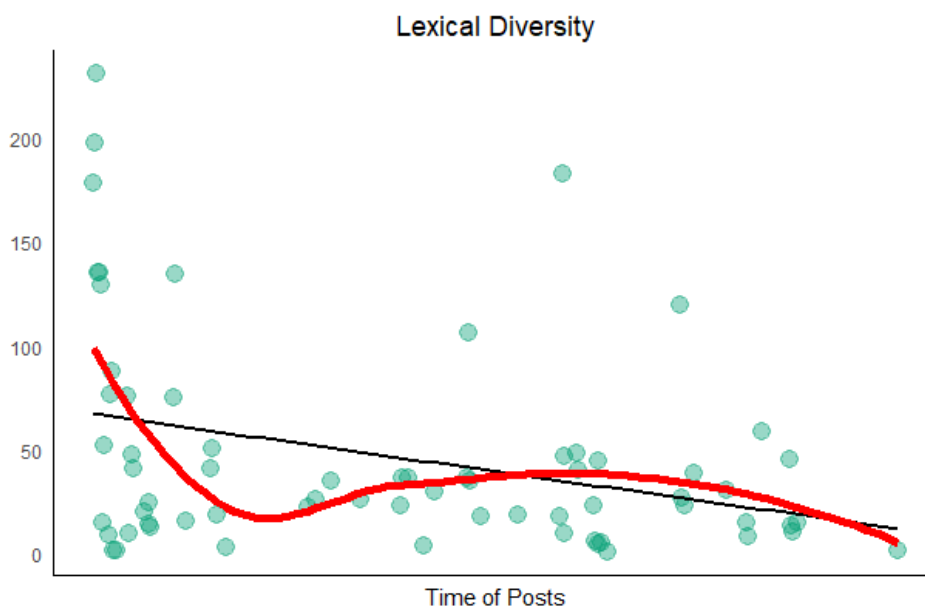
Η λέξη “miss” (n=18) επικρατεί και στο στάδιο της διαπραγμάτευσης, ενώ το ρήμα “love” (n=15) ακολουθεί στη δεύτερη σε συχνότητα θέση. Διαπιστώνεται επομένως, ότι το αίσθημα της απώλειας και της έλλειψης επικοινωνίας με το αγαπημένο πρόσωπο είναι καθοριστικό για την εκδήλωση της οποιασδήποτε συμπεριφοράς των πενθούντων. Παρατηρείται ακόμη ότι η λέξη “heaven” (n=13) χρησιμοποιείται τακτικά, ενώ η λέξη “angel” (n=6) εντοπίζεται μόνο στο αναφερόμενο στάδιο.

Στην κατάθλιψη τα ρήματα “miss” (n=11) και “love” (n=5) διατηρούν τα αυξημένα συναισθήματα φόρτισης των πενθούντων. Ακολουθούν οι λέξεις “heaven” (n=5), “beautiful” (n=5) και “friend” (n=4), ενώ οι υπόλοιπες λέξεις αντίστοιχης μεταξύ τους συχνότητας δεν χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής.

Αντίθετα, τα χαρακτηριστικά εξιδανίκευσης που υποστηρίζουν ότι προσδίδουν οι πενθούντες στα αγαπημένα τους πρόσωπα εκπροσωπούνται και σε αυτή τη φάση από το επίθετο “beautiful”.

Τέλος, στο στάδιο της αποδοχής το ρήμα “miss” (n=3) έχει πλέον καταλήξει στην πέμπτη θέση. Η αγάπη παραμένει ένα κυρίαρχο συναίσθημα των πενθούντων, υποστηρίζεται ότι όμως σε αυτή τη φάση του πένθους βιώνεται περισσότερο ως ανάμνηση παρά ως μία κατάσταση με χαρακτηριστικά παθολογίας. Η βάση της υπόθεσης στηρίζεται στην ακόλουθη παρουσία της λέξης “hope” (n=5) που εντοπίζεται για πρώτη φορά στο διάγραμμα. Τα υποκείμενα ελπίζουν πιθανόν στην ανάπαυση του πενθούντα κάτι το οποίο συνδέεται με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ερευνώμενων ή απευθύνονται στους οικείους του προσδοκώντας να είναι καλά. Η λέξη “thinking” (n=3) αποκαλύπτει την προσπάθεια των πενθούντων να διατηρήσουν την ανάμνηση του αποθανόντα, ενώ παράλληλα επιχειρούν να επιστρέψουν στην κανονικότητα της καθημερινής ζωής, όπως προκύπτει από τις λέξεις “comments” (n=2) και “congratulations” (n=2) που δεν σχετίζονται άμεσα με την απώλεια. Τέλος, παρατηρείται ότι η λέξη “beautiful” (n=2) καταλαμβάνει πλέον την τελευταία θέση, καθιστώντας φανερή την απομάκρυνση της κατάθλιψης και της εξιδανίκευσης του νεκρού με παθολογικά χαρακτηριστικά, αλλά και την προσαρμογή στην πραγματικότητα μετά την απώλεια.

Λόγω της υψηλής συχνότητας και επαναληψιμότητας λέξεων που διαπιστώθηκε στο Διάγραμμα 33, θεωρήθηκε χρήσιμη η εξέταση της μοναδικότητας των λέξεων που χρησιμοποιήθηκαν από τα υποκείμενα της έρευνας με την πάροδο του χρόνου. Διαπιστώθηκε ότι το η ποικιλία των λέξεων των ερευνώμενων υποκειμένων παρουσιάζει μία καθοδική πορεία (Διάγραμμα 34), η οποία πιθανώς να οφείλεται στην προσαρμογή τους στην απώλεια με την πάροδο του χρόνου.

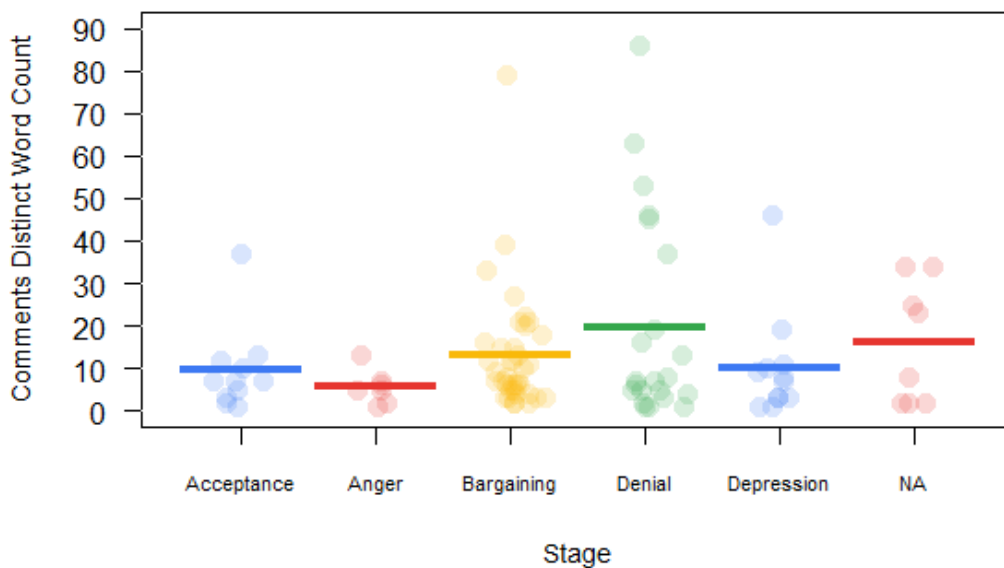

Διάγραμμα 34. Γράφημα μοναδικών λέξεων καθ' όλη τη χρονική διάρκεια των αναρτήσεων.

Στο στάδιο της άρνησης διαπιστώθηκε τα υποκείμενα χρησιμοποίησαν ένα ευρύ λεξιλόγιο για να περιγράψουν τη μνήμη του τεθνεώτα και αυτό συνέβη κατά κύριο λόγο τις πρώτες τρεις ημέρες από τη στιγμή του θανάτου, όπως απεικονίζει η πυκνότητα στη σχετική εικόνα. Με την πάροδο του χρόνου και έχοντας διαφύγει από το σοκ της απώλειας, φαίνεται ότι το γεγονός του θανάτου ενσωματώνεται στην πραγματικότητα των πενθούντων και υποχωρούν οι τάσεις περιγραφής των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων των νεκρών και των κοινών τους εμπειριών.

Η λεξικογραφική ανάλυση αναδεικνύει το πλήθος των κειμενικών αναρτήσεων σε κάθε στάδιο της διαδικασίας του πένθους, ενώ στην ονομασία "NA" περιλαμβάνονται τα σχόλια, στα οποία δεν αναγνωρίστηκε κανένα από τα στάδια (Διάγραμμα 35). Στην εν λόγω γραφική παράσταση ως εξαρτημένη μεταβλητή έχει ληφθεί η μέτρηση λέξεων με ανεξάρτητη μεταβλητή τα στάδια του πένθους. Η λεξική ποικιλομορφία υπερέχει στο στάδιο της άρνησης έναντι των υπολοίπων ως προς τον αριθμό μοναδικών λέξεων που χρησιμοποιήθηκαν, ενώ οι λέξεις παρουσιάζονται πιο φωτεινές με την πάροδο του χρόνου και για περισσότερο χρονικό διάστημα από τις υπόλοιπες φάσεις.

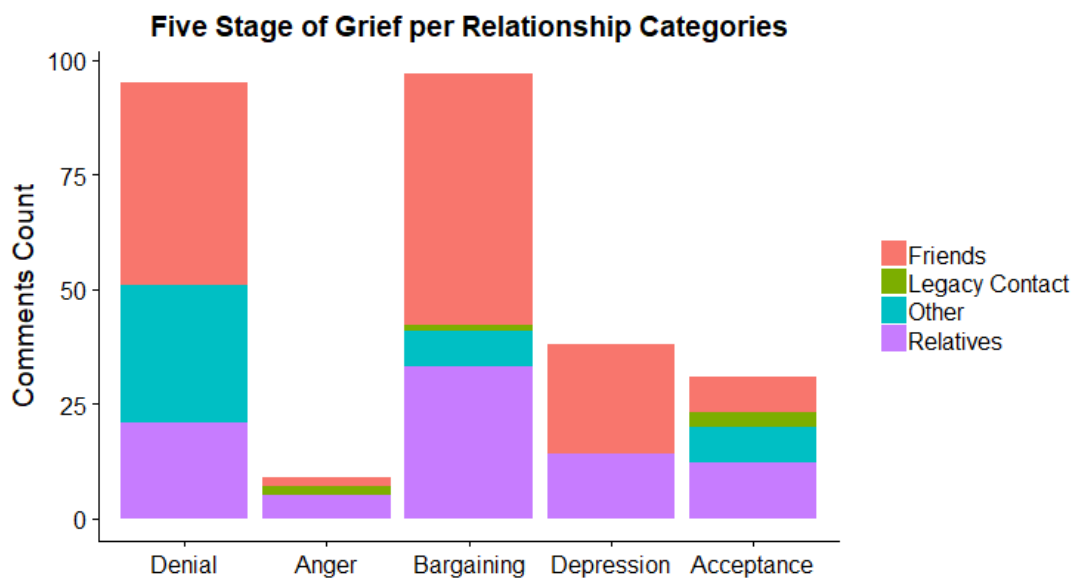
Lexical Diversity Per Stage

Διάγραμμα 35. Γράφημα μοναδικών λέξεων ανά στάδιο του πένθους.

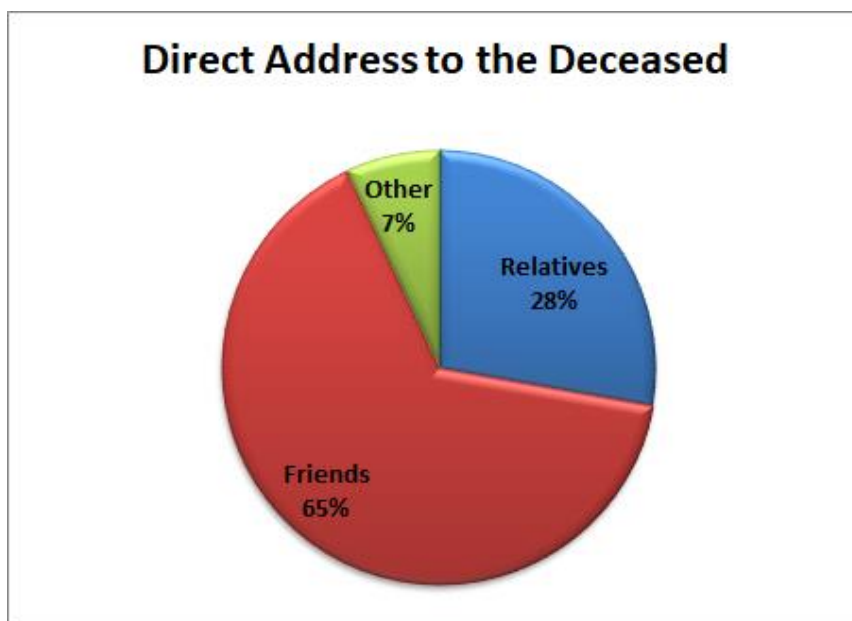
Όσον αφορά το θυμό, η ποικιλία των μοναδικών λέξεων είναι σε χαμηλότερα επίπεδα εξ αιτίας του μικρού δείγματος αναρτήσεων. Η διαπραγμάτευση κινείται ανοδικά, αλλά με την πάροδο του χρόνου τείνει να γίνει περισσότερο αραιή από τη φάση της άρνησης, παρά το συγγενικό πλήθος κειμενικών αναρτήσεων. Αντίθετα, παρουσιάζει την υψηλότερη ποικιλομορφία στο λεξιλόγιο των υποκειμένων το διάστημα μετά την απώλεια. Τέλος, η λεκτική ποικιλομορφία στα στάδια της κατάθλιψης και της αποδοχής βρίσκεται ακριβώς στην ίδια τάση ως προς τον αριθμό των λέξεων, όπως αναπαρίσταται από σταθερή οριζόντια μπλε γραμμή.

Επιπρόσθετα, διερευνήθηκε η σχέση εγγύτητας των υποκειμένων με τους αποθανόντες ανάλογα με το στάδιο του πένθους, στο οποίο αναγνωρίστηκαν οι αναρτήσεις τους. Ο διαχωρισμός των δεσμών αυτή τη φορά πραγματοποιείται σε τέσσερις κατηγορίες, ώστε να καταστεί περισσότερο σαφής η αντιμετώπιση της απώλειας ανάλογα με τη σχέση με το νεκρό, καθώς ο παράγοντας του δεσμού αναδείχθηκε καθοριστικής σημασίας κατά την ανάλυση περιεχομένου (Διάγραμμα 36).

Διάγραμμα 36. Συνολική απεικόνιση των σχέσεων εγγύτητας σε κάθε στάδιο του πένθους.

Διαπιστώνεται ότι οι φίλοι του αποθανόντα είχαν έντονη παρουσία στα στάδια της άρνησης και της διαπραγμάτευσης, αλλά πολύ λιγότερο στη φάση της αποδοχής. Αυτό οφείλεται στην παρατήρηση ότι θάνατος ενός στενού φίλου μπορεί να προκαλέσει μεγαλύτερη συναισθηματική δυσφορία από το θάνατο ενός ατόμου με το οποίο δεν υπήρξε στενός δεσμός, διότι θεωρείται ότι παραβιάζει τα ιδεώδη της υποστήριξης και της συντροφικότητας που ενέχουν αυτού του είδους οι σχέσεις (Park 2005). Μία περαιτέρω, μάλιστα, διερεύνηση, έδειξε ότι οι φίλοι στην πραγματική ζωή των αποθανόντων, συνηθίζουν να απευθύνονται σε β' ενικό πρόσωπο στο χρονολόγιό τους (Διάγραμμα 37).

Διάγραμμα 37. Προσφώνηση στο νεκρό σε β' ενικό πρόσωπο μετά το θάνατο του, ανά κατηγορία δεσμού.

Οι διαχειριστές των λογαριασμών των αποθανόντων, αν και εικάζεται ότι στα υπό ανάλυση χρονολόγια συνιστούν συγγενικά πρόσωπα, διερευνήθηκαν ως ξεχωριστή κατηγορία. Είτε πρόκειται για κληροδότηση της διαχείρισης, είτε για παραχώρηση των στοιχείων πρόσβασης από τον τεθνεώτα, σίγουρα οι Legacy Contacts ενείχαν μία προνομιακή θέση στη ζωή τους. Παρατηρήθηκε ότι οι αναρτήσεις των υποκειμένων που πραγματοποιήθηκαν κατά τη φάση του θυμού, έδωσαν «φωνή» στο αποθανόντα να μιλήσει για το θάνατο του. Στην περίπτωση του σταδίου της αποδοχής, από την άλλη, ο προσωπικός λογαριασμός των αποθανόντων χρησιμοποιείται ως το μέσο επικοινωνίας τους με τους χρήστες που ήταν φίλος στο Facebook και, μάλιστα, αυτό ενδέχεται να συμβάλλει στην αποδοχή του θανάτου και για τους υπόλοιπους πενθούντες.

Οι φίλοι και οι συγγενείς, εμφανίζονται συχνότερα στη φάση της διαπραγμάτευσης. Λαμβάνοντας υπόψη τη συσχέτιση του σταδίου με θρησκευτικούς παράγοντες, μπορεί να θεωρηθεί λογική η περισσότερο έντονη παρουσία των οικείων προσώπων σε αυτό το στάδιο, καθώς είναι περισσότερο πιθανό ν' απασχοληθούν με ζητήματα που αφορούν μια μεταθανάτια συνέχιση της ζωής για το αγαπημένο πρόσωπο. Παράλληλα, μία σημαντική παρατήρηση που ήδη διατυπώθηκε, είναι η απουσία άλλων δεσμών από τη φάση της κατάθλιψης. Φαίνεται με ότι η κατάθλιψη τείνει να εμφανίζεται στα οικεία

πρόσωπα, καθώς συχνά παρουσιάζονται διανοητικές, συναισθηματικές και σωματικές εκδηλώσεις (Frederique-Bacque 2001:41-42) που σχετίζονται όχι μόνο με το φυσικό θάνατο, αλλά και με τις επικείμενες απώλειες που αυτός συνεπάγεται (Kübler-Ross 1979:99).

Τέλος, αναφορικά με άλλους μη στενούς δεσμούς που παρουσιάζονται στο διάγραμμα παρατηρείται ότι η άρνηση είναι περισσότερο πιθανό να εκπροσωπηθεί από τα υπόλοιπα στάδια του πένθους. Όπως αναφέρθηκε, η εν λόγω αντίδραση εκφράζεται από υποκείμενα που σχετίστηκαν με το θανόντα σε μικρότερη ηλικία ή συνεργάστηκαν μαζί του και είναι πιθανό, στο στάδιο αυτό, να έρχονται αντιμέτωποι με την κατάσταση της δικής τους θνητότητας βιώνοντας λιγότερο το αίσθημα το αποχωρισμού. Η άποψη των Murray et al. (2005) ότι το πένθος για ένα άγνωστο στο χρήστη πρόσωπο μπορεί να οδηγήσει σύντομα σε ψυχολογική αποκατάσταση του πενθούντα, θα μπορούσε να παρατηρηθεί στην περίπτωση των μη στενών δεσμών με τον αποθανόντα. Με τον τρόπο αυτό θα μπορούσε να ερμηνευθεί και η μικρότερη συμμετοχή τους σε επόμενα στάδια της διαδικασίας του πένθους, αλλά και η αμέσως επόμενη παρουσία στη φάση της αποδοχής.

Κεφάλαιο 7

Συμπεράσματα

Η τάση διατήρησης της άορατης παρουσίας του νεκρού που βρίσκεται «εδώ» και η σωματοποίηση του μέσα από συμβολισμούς και αναπαραστάσεις εκδηλώθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, μέσω των αφηγηματικών διηγήσεων των ταφικών μνημείων (Κουμαριανού 2008:70). Το Facebook επιζητώντας τη διατήρηση της αέναης παρουσίας του νεκρού φαίνεται να προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά των νεκροταφείων μετά τη μετατόπιση τους στις κατοικημένες περιοχές. Έτσι, η ταφική πρακτική υποκαθίστανται από τη δυναμική οπτικοποίηση του εαυτού που παρέχει το Facebook στους χρήστες και στα νεκρά υποκείμενα εν γένει. Κατ' αυτό τον τρόπο, φαίνεται ότι το μη ορατό σώμα και στις δύο περιπτώσεις έχει σκοπό να εμφυσήσει ζωή στον τεθνεώτα και να δημιουργώντας μία ψευδαίσθηση της παρουσίας του.

Οι Castro & González (2012) διερεύνησαν τον τρόπο που οι ζώντες χρήστες αντιλαμβάνονται την ψηφιακή παρουσία του χρήστη, πριν και μετά το θάνατο του και υποστήριξαν ότι οι χρήστες επισκέπτονται το δίκτυο του Facebook όχι μόνο για να πενήθσουν, αλλά και για να διατηρήσουν μία αίσθηση διαρκούς επαφής με το νεκρό. Συγκεκριμένα, διαπίστωσαν ότι ο αριθμός των μηνυμάτων που αποστέλλονται στο νεκρό τείνει να είναι μεγαλύτερος συγκριτικά με εκείνον που αποστέλλονταν πριν το θάνατο του. Η εν λόγω αύξηση θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από τη σημασία που δίνουν οι άνθρωποι στο γεγονός του θανάτου. Τις τελευταίες δεκαετίες, στη δυτική αντίληψη, ο θάνατος από μία κατ' εξοχήν ιδιωτική εμπειρία μεταφέρεται στο δημόσιο βίο και με την υποστήριξη των νέων τεχνολογιών και ειδικότερα των μέσων κοινωνικής δικτύωσης

καταρρίπτει το ταμπού του θανάτου. Η μέχρι πρότινος πρακτική απομόνωσης του θανάτου από την καθημερινή ζωή παρεμβάλλεται από ανοιχτές συζητήσεις για το θάνατο, που διεξάγονται στο Διαδίκτυο, σε συνδυασμό με ποικίλες πρακτικές έκφρασης του πένθους και τίμησης του νεκρού. Κατ' αυτό τον τρόπο, τα παραδοσιακά όρια μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου βίου διαρρηγνύονται, φέρνοντας σε επαφή δύο αντιθετικούς κόσμους που για αιώνες είχαν καταβληθεί προσπάθειες να διαχωριστούν.

Η διαμεσολαβημένη επικοινωνία συμπληρώνει τις παραδοσιακές πρακτικές του πένθους, αλλά και αναδύει νέες μορφές έκφρασης του. Σε αντίθεση με τα εικονικά νεκροταφεία που φιλοξενούνται στο Διαδίκτυο, οι χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι λιγότερο πιθανό να επισκεφθούν ακούσια το προφίλ ενός νεκρού (Eberts 2014:28), επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι το Facebook καθίσταται περισσότερο ένας τόπος συνάντησης του πένθους, παρά μνημόνευσης του νεκρού. Το πένθος στο Facebook εκδηλώνεται με γραπτό κυρίως τρόπο, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μία ασυνήθιστη και δυναμική επικοινωνία μεταξύ των πενθούντων χρηστών και του τεθνεώτα, μέσα από το προφίλ που διατηρούσε (Frost 2014). Έτσι, το προφίλ του παρέχει μία δυνατότητα επικοινωνίας μαζί του και το μέσο δικτύωσης μεταλλάσσεται σε ένα ψηφιακό νεκροταφείο που φαίνεται να εξυπηρετεί τις ανάγκες πολλών χρηστών, αφού απέχουν μόνο ένα «κλικ» από το να «επικοινωνήσουν» με το αγαπημένο τους πρόσωπο (Koktan 2017).

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή εξέτασε τη διαδικασία του πένθους στην κοινότητα του Facebook, επιχειρώντας να συμπληρώσει τυχόν ερευνητικά κενά στη διεθνή βιβλιογραφία. Σκοπός της μελέτης ήταν η διερεύνηση της αλληλεπίδρασης πενθούντων υποκειμένων στα προσωπικά χρονολογία τεθνεώτων, σε μία απόπειρα εφαρμογής του προτεινόμενου μοντέλου για τα πέντε στάδια του πένθους της Kübler-Ross, με κριτήριο την αρχή επαληθευσιμότητας του. Με την υλοποίηση διερευνητικής έρευνας μελετήθηκε σε βάθος η ψηφιακή έκφραση του πένθους σε μία προσπάθεια κατανόησης του συναισθήματος των ερευνώμενων και εξαγωγής συμπερασμάτων αναφορικά με τον τρόπο που παρεμποδίζει ή/και παρατείνει τη διαδικασία του πένθους.

Στην παρούσα έρευνα διαπιστώθηκε ότι η αλληλεπίδραση των πενθούντων με το χρονολόγιο του νεκρού μπορεί να διαρκέσει για περισσότερο από ένα έτος. Η αλληλεπίδραση, αν και συντηρείται με την πάροδο του χρόνου, παρατηρήθηκε ότι είναι περισσότερο αισθητή κατά τον πρώτο μήνα από θάνατο του χρήστη, όπου τα υποκείμενα βιώνουν έντονες συναισθηματικές μεταβολές κατά τη διαδικασία της άρνησης. Ωστόσο, στα ευρήματα δεν διαπιστώθηκαν τακτικές επικοινωνίες με τον αποθανόντα σε συγκεκριμένη χρονική βάση, κάτι το οποίο θα υποδείκνυε μία παθολογική κατάσταση του πένθους που δυσχεραίνει την αποδοχή του θανάτου (Neimeyer et al. 2008). Η γραμμική διαδικασία των σταδίων του πένθους δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να υποστηριχθεί, αφού σε κανένα από τα υποκείμενα δεν διαπιστώθηκε εξελικτική πορεία μεταξύ των σταδίων, ενώ αντίθετα υπήρξαν αναγνωριστικές ενδείξεις πρωταρχικών σταδίων, ακόμη και πολύ καιρό μετά το θάνατο. Επιπλέον, για κανένα από τα ερευνώμενα υποκείμενα δεν εντοπίζονται αναρτήσεις των ιδίων σε όλα τα στάδια του πένθους, επιβεβαιώνοντας την άποψη ότι η συναισθηματική διεργασία συνιστά μια εξατομικευμένη διαδικασία.

Αντίθετα, οι επαναλαμβανόμενες κειμενικές αναρτήσεις ορισμένων από τα υποκείμενα εμφανίζουν στοιχεία καταθλιπτικής προδιάθεσης. Ιδιαίτερα έντονες στη φάση της κατάθλιψης εντοπίστηκαν οι φιλικές σχέσεις με τον αποθανόντα, κάτι το οποίο δεν έχει διερευνηθεί επαρκώς, διότι οι περισσότεροι ερευνητές έχουν εστιάσει την προσοχή στους βιολογικούς δεσμούς στο πένθος (Johnsen 2016:13). Έτσι, δεδομένου ότι οι συνεχιζόμενες σχέσεις δεν είναι στατικές, φαίνεται να βασίζονται αποκλειστικά στη σχέση που προϋπήρχε με το νεκρό. Το νέο αυτό πλαίσιο για τη διατήρηση του δεσμού αποτελεί έναν μηχανισμό αντιμετώπισης της απώλειας για τον πενθούντα (Bouc et al. 2016).

Αν και το πλήθος κειμενικών αναρτήσεων στη φάση της άρνησης συνάδει με εκείνο της διαπραγμάτευσης, θα πρέπει να εξεταστεί από διαφορετική οπτική για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Όπως παρατηρήθηκε, το μεγαλύτερο των αναρτήσεων πραγματοποιήθηκε τις πρώτες σαράντα ημέρες που μεσολάβησαν από το θάνατο του χρήστη και κατά κύριο λόγο τις πρώτες τρεις ημέρες. Τυχόν συσχετίσεις με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των

υποκειμένων σε συνάρτηση με το χρόνο αλληλεπίδρασης χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης.

Η ανάγκη αλληλεπίδρασης των υποκειμένων κατά τις πρώτες ημέρες του πένθους έγκειται στον ξαφνικό διαχωρισμό των δύο κόσμων, ο οποίος καθίσταται σαφής από την ρήξη της επικοινωνίας. Για τον Ricoeur (2004:359) κάτι τέτοιο αποτελεί γνήσιο ακρωτηριασμό του εαυτού μας, στο βαθμό που η σχέση με τον εκλιπόντα αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του αυτοπροσδιορισμού του ατόμου. Η πένθιμη ταυτότητα του υποκειμένου, ως εκ τούτου, συγκροτήθηκε μέσω της διαμεσολαβημένης επικοινωνίας με το νεκρό, αλλά και με τα υπόλοιπα υποκείμενα, συντελώντας σε μία προσπάθεια αντιμετώπισης της απώλειας. Παρ' όλα αυτά η άποψη ότι ο πενθών επιτυγχάνει να ολοκληρώσει τη διαδικασία του πένθους αφήνοντας το νεκρό να «φύγει» (ενδ. Patton et al. 2018), δεν αντικατοπτρίζεται στην παρούσα μελέτη δεδομένου του χρονικού διαστήματος που καταλαμβάνουν οι αναρτήσεις των χρηστών και του μικρού αριθμού των αναρτήσεων που εντοπίστηκαν στο στάδιο της αποδοχής.

Διαπιστώνεται ότι αν και το άτομο είναι σωματικά νεκρό, παραμένει ζωντανό στον ψηφιακό κόσμο και μάλιστα αποκτά «φωνή» και «δύναμη» στο δίκτυο του Facebook (Koktan 2017), μέσα από τις συνδέσεις που διατηρούσε όσο ήταν εν ζωή και μιλούν για εκείνον. Ιδιαίτερα οι στενοί δεσμοί του αποθανόντα έσπευσαν μετά το θάνατο του σε αναρτήσεις, οι οποίες υπερτόνισαν τις θετικές πτυχές του εαυτού του, ενώ σε καμία ανάρτηση δεν διαπιστώθηκαν αρνητικοί χαρακτηρισμοί. Έτσι, η νέα ταυτότητα του νεκρού κτίζεται μέσω της συμμετοχής σε μία συζήτηση που διεξάγεται για εκείνον από τους οικείους του μέσω του προφίλ του στο Facebook. Μέσω αυτών των αφηγήσεων μπορεί να ειπωθεί μία νέα κατανόηση της ζωής του, μια βιογραφία, η οποία προκύπτει από τις ιστορίες που μοιράζονται οι πενθούντες. Η συνεργατικότητα με την οποία λειτουργούν οι πενθούντες και η κοινή χρήση των εμπειριών τους φαίνεται να κτίζει μία συλλογική μνήμη για τον τεθνεώτα. Δημιουργείται, δηλαδή, μια κοινότητα πενθούντων που συνδέει τους χρήστες του μέσου διά του κοινού νεκρού φίλου τους (Eberts 2014, Bouc et al. 2016). Η αυξημένη χρήση απαντητικών αναρτήσεων (Replies) και εικονικών συναισθημάτων (Facebook Reactions) καθιστά εμφανή μία εικονική κοινότητα υποστήριξης στο πένθος,

έτοιμη να συνδράμει στον πόνο του άλλου, να μοιραστεί τα συναισθήματα της, να τιμήσει τη μνήμη του τεθνεώτα και να δεχθεί τα συλλυπητήρια των μελών της.

Επιπρόσθετα, η διάδραση των υποκειμένων και ο διαμοιρασμός εμπειριών που σχετίζονται με το νεκρό, στο δημόσιο βίο, μεταλλάσει ορισμένες από τις παραδοσιακές τελετουργίες του θανάτου. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι οι κειμενικές αναρτήσεις των υποκειμένων σχετικά με την ταυτότητα του τεθνεώτα έλαβαν χαρακτηριστικά επικήδειου ή αποχαιρετιστήριου λόγου ιδιαίτερα στη φάση της άρνησης. Έτσι, η Δυτική αντίληψη για τις συνήθεις διαδικασίες μετά το θάνατο, όπως η τέλεση της κηδείας και η ψυχολογική υποστήριξη προς την οικογένεια (Koktan 2017), φαίνεται να υποκινούνται από το Διαδίκτυο. Παρατηρήθηκαν, μάλιστα, ανακοινώσεις σχετικά με την τέλεση της κηδείας, ως μία νέα πρακτική πρόσκλησης στην ύστατη στιγμή ενός αγαπημένου προσώπου. Η συμπαράσταση προς την οικογένεια ιδιαίτερα τις πρώτες ημέρες του θανάτου εκδηλώθηκε μέσα από το λόγο των υποκειμένων, σε αντίθεση με παραδοσιακές πρακτικές επίσκεψης στην κατοικία του νεκρού. Επιπλέον, οι επισκέψεις στο προφίλ του, αλλά και τα σχόλια που αφήνουν οι χρήστες θέλοντας τιμήσουν τη μνήμη του, θα μπορούσαν να αποτελέσουν μία ψηφιακή προσομοίωση της προσφοράς λουλουδιών και της επίσκεψης στο φυσικό μνημείο, στο οποίο κείται ο νεκρός (Castro & González 2012). Φαίνεται, λοιπόν, πως ο μετασχηματισμός των παραδοσιακών τελετουργιών που συντελέστηκε από τον 20^ο αιώνα, μέσα από την κατάργηση της αναγκαιότητας για παρουσία στην κηδεία και την επίσκεψη στο νεκροταφείο, αλλά και η παρακμή ενδυματολογικών συμπεριφορών ως ενδείξεις πένθους (Walter 2015), υποκαθίστανται από ψηφιακές πρακτικές που είναι ευρέως αποδεκτές από την κοινότητα.

Από την αναγνώριση του σταδίου του θυμού στη διαδικασία του πένθους δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα, λόγω του μικρού δείγματος κειμενικών αναρτήσεων και υποκειμένων που παρατηρήθηκαν. Παρ' όλα αυτά, η απουσία του σταδίου, αλλά και του σχετικού Facebook reaction θα μπορούσε να οδηγήσει στη θεώρηση ότι το Facebook δεν αποτελεί ένα μέσο εκτόνωσης του θυμού των υποκειμένων στη διαδικασία του πένθους.

Όσον αφορά τη φάση της διαπραγμάτευσης, η οποία αποδείχθηκε καθοριστικής σημασίας στα ευρήματα της έρευνας, διαπιστώθηκε ότι το Facebook σε μία προσπάθεια συνένωσης του κόσμου των ζωντανών και των νεκρών, συμβάλλει στην καλλιέργεια της διαπραγμάτευσης, μέσω της επικοινωνίας με το νεκρό και σε δεύτερη ανάγνωση, της επικοινωνίας με το θείο. Δεδομένου ότι το ζωντανό ψηφιακό ίχνος θα μπορούσε να δημιουργήσει μία αίσθηση συνέχειας της ζωής (Frost 2014), η επικοινωνία με το νεκρό μέσα από το προφίλ του συσχετίζεται με θρησκευτικούς παράγοντες. Οι άνθρωποι συχνά αντιμετωπίζουν την κατάσταση του θανάτου ως θέλημα Θεού, ακόμα κι αν ο Θεός δεν μπορεί να ειπωθεί μέσα από την ανθρώπινη κατανόηση. Παρ' όλα αυτά, επισημαίνεται ότι η αντίληψη για το θάνατο ως μία θεία εντολή ή σκοπιμότητα δεν αποκλείεται να κινητοποιείται κατά τη στιγμή της απώλειας και τα υποκείμενα να οικειοποιούνται επιλεκτικά πεποιθήσεις που αναλογούν στην κάθε θρησκεία, κατά τη διαδικασία ανασυγκρότησης τους (Neimeyer 2006:151).

Η Kübler-Ross αρχικά καθόρισε τη διαπραγμάτευση ως μία προσπάθεια αναβολής του αναπόφευκτου, με την πραγματοποίηση ενδεχομένων υποσχέσεων προς το Θεό σε αντάλλαγμα μία παρέμβαση που θα προσφέρει περισσότερο χρόνο ζωής (Kübler-Ross 1969:93-94). Αρκετά χρόνια αργότερα, αναφέρει ότι η διαπραγμάτευση στο πένθος αποτελεί έναν χρόνο προσαρμογής στην απώλεια, που συνηθίζει να κινείται από το παρελθόν προς το μέλλον, έως ότου οδηγηθεί στην αποδοχή της κατάστασης, ενώ συμπεριλαμβάνει σ' αυτό το στάδιο την ελπίδα επανασύνδεσης με το νεκρό σ' έναν άλλο τόπο (Kübler-Ross & Kessler 2005:19-20). Το μοντέλο του πένθους, όπως διατυπώθηκε από τη Kübler-Ross, είναι πιθανό να έρχεται σε αντίθεση με συντηρητικές χριστιανικές πεποιθήσεις, υπό την έννοια ότι οι φάσεις όπως ο θυμός, η διαπραγμάτευση και η κατάθλιψη έρχονται σε αντίθεση με τη θεία βούληση. Σε αυτά τα έντονα θρησκευτικά πλαίσια θα μπορούσαν να γίνουν αποδεκτά μόνο τα στάδια της άρνησης και της αποδοχής (Marshall 2002). Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, όμως, έχει αναφερθεί ότι σχετίζονται με την προσαρμογή των πενθούντων στην απώλεια και ότι μπορούν να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση της θλίψης, καθορίζοντας το χρονικό διάστημα των 14 μηνών ως καταληκτικό (Wortmann & Park 2008). Φαίνεται, επομένως, ότι μετά το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου, ο πενθών προκειμένου να επαναπροσδιορίσει το γεγονός του

θανάτου, μπορεί να ενστερνιστεί τον παρηγορητικό ρόλο της θρησκείας ώστε να ανακαλύψει νέες δυνατότητες αντιμετώπισης της απώλειας ή να αναπτύξει νέες πηγές κοινωνικής υποστήριξης (Park 2005). Ακόμη και η ανάγκη κατάκτησης της αθανασίας συνυφαίνεται μέσα από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των ανθρώπων, είτε πρόκειται για τον τρόπο που κτίζουν ταφικά μνημεία, είτε για τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούν τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα (Kastenbaum 1998).

Η ανάλυση περιεχόμενου ανέδειξε ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις διαδραματίζουν σημαντικό στη διαχείριση της απώλειας, ανεξάρτητα από το δεσμό που συνέδεε τα υποκείμενα με τον τεθνεώτα. Οι χρήστες χρησιμοποίησαν λέξεις και σύμβολα που σχετίζονται με τη θρησκεία, προσευχόμενοι για την ανάπαυση της ψυχής του νεκρού και υιοθέτησαν τις χριστιανικές έννοιες του ουρανού και των αγγέλων κατά την αλληλεπίδραση τους μαζί του. Επιπλέον, όμως, πολλοί εξ αυτών κοινοποίησαν την επιθυμία τους να συναντήσουν ξανά το προσφιλές πρόσωπο σε έναν επουράνιο τόπο, με την πεποίθηση ότι εκεί βρίσκεται ήδη εκεί ευτυχισμένο. Λαμβάνοντας υπόψη τον ρόλο που έπαιξε το φωτογραφικό υλικό των τεθνεώτων μετά το θάνατο, αλλά και το σύνολο της ψηφιακής τους δραστηριότητας εν ζωή, υποστηρίζεται ότι η παρουσία ενός αυτοδύναμου προφίλ, που περιλαμβάνει πληθώρα στιγμών της ζωής του νεκρού, συμβάλλει στην παραμονή των υποκειμένων στη διαπραγματεύση και ως εκ τούτου, παρατείνει τη διαδικασία του πένθους.

Είναι, επίσης, προφανές ότι η παρουσία ενός Legacy Contact που τελεί ενέργειες για λογαριασμό του αποθανόντα στη μνήμη του (όπως σχόλια, συναισθηματικές αντιδράσεις κ.α.) ενδέχεται να διεγείρει τις συναισθηματικές αποκρίσεις των πενθούντων υποκειμένων, προκαλώντας τους την ψευδαίσθηση της παρουσίας του νεκρού. Η καθολική ανάγκη για την κατάλυση της θνητότητας και την κυριαρχία της ζωής επί του θανάτου, που αναλύθηκε εκτενώς στη βιβλιογραφική ανασκόπηση, βρίσκει αντίκρισμα στο περιβάλλον του Facebook που προσφέρεται ως ένας τρόπος συνάντησης με το νεκρό.

Ένα στάδιο το οποίο δεν έτυχε ευρείας αποδοχής όχι μόνο από τους μελετητές αλλά και από την ίδια τη Kübler-Ross, αφού στο δημοφιλές έργο της αφιερώνει μόλις δύο σελίδες για την περιγραφή του, διευκρινίζοντας ότι πρόκειται για το

λιγότερο γνωστό στάδιο, στο ψηφιακό περιβάλλον αναδεικνύεται ως το κυρίαρχο συναίσθημα των πενθούντων μετά την απώλεια. Η απουσία ενός φυσικού αντικειμένου όπως ο τάφος, στον οποίο αναπαύεται ο νεκρός (Frederique-Bacque 2001:21), αλλά και οι σχέσεις που δύναται ν' αναπτυχθούν με τη σωρό του (Kubler-Ross 1975:34) υποστηρίζεται ότι επιβραδύνουν τη διαδικασία του πένθους. Αν θεωρήσουμε όμως ότι το προσωπικό χρονολόγιο του τεθνεώτα μεταλλάσσεται σε ένα διαδραστικό ταφικό μνημείο, τότε θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το πένθος παρεμποδίζεται ή/και παρατείνεται από την παροντοποίηση του νεκρού στο ψηφιακό γίγνεσθαι. Είναι φυσικό, επομένως, η επαφή με ένα αυτοδύναμο προφίλ να μην αποτελεί το μέσο, αλλά το αντικείμενο επικοινωνίας με το νεκρό, σχετίζοντας την ενέργεια άμεσα με τις πεποιθήσεις των χρηστών για τη μεταθανάτια ζωή (Eberts 2014:25, Castro & González 2012).

Ως εκ τούτου, αν και η συσχέτιση της θρησκείας με τη διαδικτυακή παρουσία των νεκρών στο Facebook έχει μελετηθεί σε βάθος από τη διεθνή βιβλιογραφία, η παρούσα έρευνα προτείνει μία νέα οπτική που σχετίζεται με τον τρόπο που μπορεί να ειπωθεί η μεταθανάτια παρουσία του νεκρού μέσα από το στάδιο της διαπραγμάτευσης του πένθους. Στο πλαίσιο αυτό, τα χρονολόγια στη μνήμη των χρηστών του Facebook δρουν ως διαμεσολαβητές της άμεσης επικοινωνίας με τον αποθανόντα (Bouc et al. 2016, Kern et al. 2013), μίας αθάνατης επικοινωνίας που διαμορφώνεται μέσω του προφίλ του (Church 2013).

Τέλος, όσον αφορά τη διαδικασία της αποδοχής, όπως έχει επισημανθεί από την ψυχίατρο, δεν συνιστά ένα τελικό στάδιο, αλλά μία εμπειρία του πενθούντα μέσω της οποίας θα πορευθεί στην υπόλοιπη ζωή του (Kübler-Ross & Kessler 2005:27). Στη ανάλυση περιεχόμενου, η φάση της αποδοχής αναγνωρίστηκε στο 11% των κειμενικών αναρτήσεων, συμπεραίνοντας ότι οι αντιστάσεις των υποκειμένων οφείλονται στην ψηφιακή παρουσία του νεκρού, αλλά και στη διηλεκτική δυνατότητα επικοινωνίας μαζί του. Η διαπίστωση ότι η διακοπή της αλληλεπίδρασης συνεπάγεται και την αποδοχή απώλειας συνιστά μόνο μία εικασία λόγω της χρονικής στιγμής του θανάτου σε συνάρτηση με το χρόνο άντλησης των δεδομένων, αλλά και εξ αιτίας συναισθηματικών μεταβάσεων που ενδέχεται να μην εκδηλώνονται στον εικονικό κόσμο.

Αντίθετα, υποστηρίζεται ότι το πένθος παρατείνεται λόγω της ψηφιακής παρουσίας του νεκρού, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εντοπίζονται χαρακτηριστικά τα οποία θα μπορούσαν να νοηματοδοτήσουν μια παθολογική διάσταση στην αντιμετώπιση της απώλειας. Ακόμη και η μακροπρόθεσμη παραμονή στο στάδιο της κατάθλιψης δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί ως μία παθολογική κατάσταση, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες πέραν της ψηφιακής συμπεριφοράς των υποκειμένων. Άλλωστε η ίδια η Kubler-Ross (1995:105) επισημαίνει ότι δεν έχει σημασία πόσος καιρός έχει παρέλθει από το γεγονός του θανάτου, διότι κάθε άτομο χρειάζεται τους δικούς τους χρόνους προκειμένου να διαχειριστεί την απώλεια. Η ψηφιακή παρουσία του τεθνεώτα στο μέσο κοινωνικής δικτύωσης τείνει να λειτουργεί ως κινητήρια δύναμη στην αλληλεπίδραση μαζί του, ακόμη και στις περιπτώσεις που ο προσωπικός του λογαριασμός έχει τεθεί σε λειτουργία μνημόνευσης, όπως διαπιστώθηκε από την αλληλεπίδραση με το χρονολόγιο της Ε, στην επέτειο του θανάτου της.

Οι αυθόρμητες αντιδράσεις των υποκειμένων κατά τη διαδικασία αλληλεπίδρασης παρεμποδίζονται από διαφόρων ειδών υπενθυμίσεις, είτε εξ αιτίας της ίδιας της λειτουργίας του Facebook, είτε με αφορμή τις ενέργειες άλλων μελών που είναι ορατές στο εκάστοτε υποκείμενο και λειτουργούν ως ερέθισμα για τη δική του δράση. Παρατηρήθηκε, στο πλαίσιο αυτό, ότι γεγονότα όπως η αρχή και το τέλος της ζωής εορτάζονται από τους πενθούντες επιδιώκοντας μία μορφή αλληλεπίδρασης με το νεκρό πρόσωπο, ακόμη και αν διαρρηγνύεται η καθημερινότητα τους από την επαναβίωση της απώλειας. Ανάλογη συμπεριφορά των υποκειμένων, διαπιστώθηκε και σε άλλες επετειακές ημερομηνίες και αναμνηστικές υπενθυμίσεις που προέβαλλε το μέσο κοινωνικής δικτύωσης στους χρήστες, διευκρινίζοντας το ερευνητικό ερώτημα σχετικά με την ανάγκη των πενθούντων για επιστροφή στο παρελθόν, κάτι το οποίο είχε ως αποτέλεσμα την οδυνηρή ανάσυρση αναμνήσεων και την επαναβίωση της απώλειας, αναζωπυρώνοντας μάλιστα σε ορισμένες την άρνηση του θανάτου.

Κατά την αναζήτηση των αποθανόντων που παραμένουν μη ενεργοί χρήστες στην κοινότητα του Facebook διαπιστώθηκε πλήθος προσωπικών λογαριασμών που δεν είχαν την ένδειξη μνημόνευσης. Η απουσία, επομένως, ακριβών ποσοτικών δεδομένων σχετικά με τους νεκρούς χρήστες μπορεί πράγματι να

μεταλλάσει το δημοφιλές δίκτυο στο μεγαλύτερο ψηφιακό νεκροταφείο του Διαδικτύου. Όσον αφορά δε την ταυτότητα και την προστασία της ιδιωτικότητας των υποκειμένων, στην παρούσα έρευνα, καταγράφηκαν τρεις προσωπικοί λογαριασμοί αποθανόντων, τη διαχείριση των οποίων είχαν τρίτα πρόσωπα χωρίς τη διαμεσολάβηση εξουσιοδότησης από τις ρυθμίσεις της πλατφόρμας. Δεδομένου ότι είναι πιθανό οι χρήστες να παραχώρησαν τους προσωπικούς κωδικούς πρόσβασης τους σε οικεία άτομα για λόγους που δεν σχετίζονται με τη διαχείριση μετά το θάνατο τους, εγείρονται ζητήματα αναφορικά με την πιθανότητα αλλοίωσης της ταυτότητας του αποθανόντα, αλλά και ηθικά διλλήματα που προκύπτουν σε σχέση με την επιθυμία του να παραμένει ενεργό ή όχι το προφίλ του.

Από την παρούσα διατριβή, ανέκυψαν ακόμη ορισμένα ζητήματα τα οποία δεν κατέστη δυνατό να μελετηθούν, καθώς δεν απασχόλησαν τα ερωτήματα της έρευνας και προτείνονται για περαιτέρω διερεύνηση. Ένα από τα χαρακτηριστικά ευρήματα της διατριβής είναι η αδύναμη ψηφιακή παρουσία του θυμού των υποκειμένων, είτε μέσω της αναγνώρισης του εν λόγω σταδίου, είτε μέσω της πλήρους απουσίας σχετικών αλληλεπιδράσεων και συμβόλων θυμού. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να σχετίζεται με ποικίλους παράγοντες, καθώς διαπιστώθηκε ότι στις περιπτώσεις που εκφράστηκε ο θυμός υπήρξε άμεση συσχέτιση με την αιτία θανάτου, αλλά και με τους οικογενειακούς δεσμούς των υποκειμένων με τον τεθνεώτα. Αν και δεν πρόκειται για θανάτους που οφείλονται σε ένα καταστροφικό γεγονός με ευρείες διαστάσεις, κάτι το οποίο έχει καταδειχθεί βιβλιογραφικά (Gamba 2018) ότι αποτελεί ερέθισμα για την εκδήλωση του θυμού, ωστόσο, πιθανολογείται το ίδιο ισχύει και στις περιπτώσεις αιφνίδιων θανάτων με οιονδήποτε τρόπο και γι' αυτό το λόγο προτείνεται περαιτέρω διερεύνηση στο ψηφιακό περιβάλλον.

Ο θάνατος που οφείλεται σε φυσικά αίτια έχει υποστηριχθεί ότι μπορεί να συμβάλλει θετικά στη διεργασία του πένθους προετοιμάζοντας τα οικεία πρόσωπα για την επικείμενη απώλεια (Schulz et al. 2001, Παπαγιάννη 2018:77). Ωστόσο, στην παρούσα μελέτη διαπιστώθηκε ότι τα υποκείμενα εμφανίζουν έντονες συναισθηματικές εκφάνσεις που δεν κατέληξαν στην αποδοχή. Οι στενοί δεσμοί του αποθανόντα (φίλοι, συγγενείς) εκδήλωσαν συναισθήματα άρνησης

και προσκόλλησης στο γεγονός του θανάτου μέσω της διαπραγμάτευσης, διαψεύδοντας αυτή τη θεώρηση στο ψηφιακό περιβάλλον. Εικάζεται ότι το Facebook συμβάλλει στη διατήρηση των συνεχιζόμενων δεσμών και επηρεάζει την αφομοίωση του θανάτου, καθώς παρέχει στους χρήστες πλούσιο οπτικό υλικό από τη ζωή των οικείων προσώπων. Οι πενθούντες κατ' αυτό τον τρόπο τίθενται σε μία δυσχερή διεργασία πένθους που διαθέτει κοινά χαρακτηριστικά με το πένθος για έναν ξαφνικό θάνατο, κάτι το οποίο προτείνεται να διερευνηθεί περαιτέρω όσον αφορά την έκφραση του στο ψηφιακό περιβάλλον.

Τέλος, η προσωπικότητα του τεθνεώτα και η σχέση μαζί του, αναδείχθηκε καθοριστικής σημασίας επιβεβαιώνοντας την άποψη του Buglass (2010). Παράλληλα, μία παράμετρος που δεν εξετάζεται στην παρούσα μελέτη είναι ο ρόλος της ψηφιακής παρουσίας του τεθνεώτα, κάτι το οποίο υποτίθεται ότι σχετίζεται με την προσωπικότητα του και την κοινωνική του παρουσία εν ζωή. Η εξέλιξη των σταδίων του πένθους στο Facebook με βάση τις παραπάνω παραδοχές, προτείνεται να διερευνηθεί περαιτέρω.

Συμπερασματικά, το Facebook λειτουργεί ως ένα ψηφιακό εργαλείο για το πένθος και παράλληλα αποτελεί μία κινητήρια δύναμη για τη διατήρηση του δεσμού με το νεκρό, η οποία είναι πιθανό να δημιουργήσει πρόσθετες δυσκολίες ή ακόμη και να παρεμποδίσει τη διαδικασία του πένθους (Rossetto et al. 2015, McEwen & Scheaffer 2013). Αν και η διαδικασία μέσα από το μοντέλο που πρότεινε η Kübler-Ross έχει εν πολλοίς καταρριφθεί από μεταγενέστερους ερευνητές, στην παρούσα μελέτη αναδείχθηκαν χαρακτηριστικά των υποκειμένων που ομοιάζουν με τις περιγραφές που έχει δώσει.

Οι διαδικασίες της άρνησης και της διαπραγμάτευσης υπήρξαν καθοριστικές στην έκφραση του συναισθήματος για το θάνατο ενός προσφιλούς προσώπου στο περιβάλλον του Facebook. Στην πρώτη περίπτωση, η άρνηση συσχετίζεται άμεσα με τις πρώτες αντιδράσεις των πενθούντων στην ανακοίνωση του θανάτου, αναδεικνύοντας το ρόλο της ταχύτητας διάδοσης μίας είδησης στην έγερση του συναισθήματος, ακόμη και σε οικεία αποθανόντα πρόσωπα που δεν είχαν ενημερωθεί. Η διαπραγμάτευση, από την άλλη πλευρά, αναδύθηκε μέσα από τις κειμενικές αναρτήσεις των ερευνώμενων, ως μία φάση μεγάλης χρονικά διάρκειας στην οποία τείνουν να προσκολλώνται να υποκείμενα.

Η επιστροφή του θανάτου στη δημόσια εμπειρία και ενδεχομένως σε μεσαιωνικές εκφάνσεις του, όπως παρουσιάστηκαν στο θεωρητικό μέρος της παρούσας διατριβής, συνδέθηκε εν πολλοίς με την παρακμή παραδοσιακών τελετουργιών θανάτου στη δυτική αντίληψη, αλλά και με την άρση της ιερότητας. Αν και η ιατρικοποίηση του θανάτου συνέβαλε καθοριστικά στην απομάκρυνση από κάθε είδους θρησκευτικές ενοχές (π.χ. αποτέφρωση) (Frederique-Bacque 2001:24-25), διαπιστώνεται ότι το δίκτυο του Facebook δίνει τη δυνατότητα επιστροφής σε συμβολικές αντιλήψεις για το νεκρό σώμα, που προσλαμβάνει ιερή διάσταση μέσα από το οπτικό υλικό του χρονολογίου του αποθανόντα. Ο νεκρός αναγνωρίζεται και πάλι, αυτή τη φορά όμως ως ψηφιακό και ορισμένες φορές δρών υποκείμενο. Οι κοινωνικές ενδείξεις πένθους, ενώ μέχρι πρότινος είχαν παρακαμφθεί, βρίσκουν χώρο έκφρασης στο μέσο κοινωνικής δικτύωσης, ενώ η ιερή διάσταση του σώματος έχει υποκατασταθεί από την ιερή διάσταση του ψηφιακού ίχνους και προφίλ στο Facebook. Έτσι, ο ρόλος της πλατφόρμας στην διαδικασία του πένθους και ειδικότερα της διαπραγμάτευσης φαίνεται να είναι καθοριστικός για τη διατήρηση της ψευδαίσθησης της παρουσίας του νεκρού. Το Facebook θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένας μέσος τύπος, μεταξύ μίας επίγειας και μίας επουράνιας κατοικίας, στον οποίο τα υποκείμενα βρίσκουν δυνατότητα εφησυχασμού και επικοινωνίας με το αγαπημένο τους πρόσωπο με την επίφαση της ψηφιακής του παρουσίας.

Παράρτημα

Δεδομένα Κειμενικών Αναρτήσεων (Posts)

Οι κειμενικές αναρτήσεις των υποκειμένων οι οποίες αξιοποιήθηκαν στο πλαίσιο της έρευνας παρατίθενται παρακάτω, κατόπιν καθαρισμού των χωρίων με την τεχνική Text Analysis, δεδομένου ότι περιελάμβαναν προσωπικά δεδομένα των ερευνώμενων (κύρια ονόματα, επάγγελμα, τόποι κατοικίας και εργασίας, συμμετοχή σε ομάδες). Επιπλέον, έχει πραγματοποιηθεί καθαρισμός δεδομένων από ειδικούς χαρακτήρες, αριθμητικά στοιχεία και λέξεις μήκους μικρότερου από τρία γράμματα. Έχουν γίνει αντικαταστάσεις ονομάτων των ερευνώμενων με κωδικοποίηση, των λέξεων με απόστροφο και των συντομογραφιών της γλώσσας διαδικτύου. Κενές αναρτήσεις οφείλονται στην απουσία emoticons που προκύπτει από την ως άνω περιγραφή.

<u>Deceased</u>	<u>Subject</u>	<u>Comment</u>	<u>Comment Code</u>	<u>Stage of Grief</u>
A	A1	I have never met someone like you A you were consistently strong positive smiling and putting sunshine into everyone life around you I have said several times that you amaze me and I mean that from the bottom of my heart Rest in Peace to my beautiful cousin and angel	A1.1	Denial
A	A10	Just what I needed more tears sigh	A10.1	Denial
A	A13	I grew up with A a kind hearted soul im completely heartbroken	A13.1	Denial
A	A14	Beautiful post A and a beautiful picture of you both A was a very special person and a good friend to me in the short time I knew her can not imagine all the fun you guys have had over the years Keep those memories close in heart Hugs to you xo	A14.1	Denial
A	A14	Beautiful post A still can not believe A is gone so sorry for your loss and sending hugs and love to you xo	A14.2	Denial
A	A15	To wake up and find out that a friend passed away it starts you morning by thinking how life is so unpredictable Rest in Peace my dear A I will never forget what a wonderful time we had at [name] wedding I will always remember you that way having the time of your life	A15.1	Denial
A	A17	So very sorry for your loss You would have loved her free spirit in high school as well Bless your entire family	A17.1	Denial
A	A18	It nearly impossible to put into words all that there is to say about you my dear friend A Our relationship was one of a kind between the laughs the love the brutal honesty and how could	A18.1	Denial

		we forget the wine and the oysters A knew how to stay alive and enjoy life despite all the hardships that came her way I love you my sister You will never be forgotten		
A	A18	I miss you	A18.2	Denial
A	A18	No one day has gone by without thinking of you I miss you so much A rest in peace love you	A18.3	Bargaining
A	A18	To all my friends and all the people that love A please help us get to the goal that we need for the [city] marathon A s sister A is running in memory of her beautiful sister Please donate	A18.4	Bargaining
A	A18	To all my friends please help us reach our goal to remember our good friend A Please Donate	A18.5	Bargaining
A	A19	A was a beautiful woman loving mother and devoted friend As you know A I only knew A for a few years thru Vinnie but I felt like I knew her my whole life She made me feel very welcome I was lucky enough to have spent some time with A when she was renting my condo for me A was one very special lady I am so sorry she had to leave this earth so soon God has a special place in heaven for A	A19.1	Denial
A	A19	God bless you A and your family	A19.3	Bargaining
A	A19	Beautiful lady I hope her children are well	A19.5	Acceptance
A	A2		A2.1	Denial
A	A2		A2.2	Denial
A	A20	I love you both	A20.1	Denial
A	A20	For A	A20.2	Denial
A	A20	How I miss her beautiful smile her kind heart and ability to always bring a smile She was and is an Angel	A20.4	Bargaining

A	A20		A20.5	Bargaining
A	A20	Hey everyone it s Pay it Forward Friday Anyone who wants to participate in memory of A is welcomed to share here Let s all do one small thing to honor A and spread the kindness just like she did Have a great day and Happy Friday	A20.6	Bargaining
A	A21	MISS YOU TOO BECAUSE YOU ARE VERY NICE LIKE AND WE ARE [job]	A21.3	Bargaining
A	A22	Think about her every time I drive by her house which is often I think about her and her four beautiful children I hope they re doing okay Miss her	A22.1	Depression
A	A23	I know tonight is going to difficult for all of us I still can not believe it you are an inspiration the way you remain strong and fought to the end I will never forget how you brought light into a room life to a party and joy to our hearts Though you are no longer on earth your spirit and memories always will be now spread those wings a angel that you are To big A from little A you will be miss Rest in Peace my dear sweet cousin	A23.1	Denial
A	A23	One year ago today we lost this beautiful woman And heaven gained an angel At times it s difficult thinking of you and you not being here but we all know you are in a better place now freed from all sickness and smiling down at us we all miss you Love you Big A you ll never lose that title Rest in Peace	A23.3	Bargaining
A	A24	Oh god so sorry for this loss	A24.1	Denial
A	A24	So sorry	A24.2	Denial
A	A24	So sorry A A23 i went to school with yu cousin	A24.3	Denial

A	A25	Very emotional day can not believe you have been gone for years [name] lost a an amazing woman A and a tragic accident claims the life of a [city] Please take a moment to pray for those you love those who are watching over us and the friends and families that try to understand why	A25.1	Denial
A	A26	With A	A26.2	Denial
A	A26	Out of all the pictures A is one of them Shes letting us know she is safely in heaven and enjoying her birthday today	A26.6	Depression
A	A26	Seems like yesterday and this is one of the many feast we went to that summer What a great time we had abd miss ya Rest easy A	A26.7	Denial
A	A26	What a great Afternoon with my good friend A Never been here before and was fantastic views and food	A26.8	Denial
A	A27	One of the coolest people I ever got to know	A27.3	Acceptance
A	A28	[name] remember this St Patrick Day and all the fun we had You always made sure we had a blast when I came home I hope your having a great day in Heaven We all miss you so much	A28.1	Denial
A	A28	Can not believe this is actually happening I m running the [city] Marathon in memory of my dear sister A Fundraising details for the [institution] Cancer Institute will be posted soon	A28.2	Bargaining
A	A28	Thanks If you think of any tips about the course please let me know	A28.3	Bargaining
A	A28	Thank you is it okay if I message you with questions	A28.7	Bargaining
A	A28	Thank you that means a lot to me	A28.10	Bargaining

A	A28	I am so excited to announce that we raised for the Dana Farber Cancer Institute in honor of my sister A Thank you to everyone who donated especially my amazing family who supported me in more ways than I could imagine I love you all	A28.16	Bargaining
A	A28	Thank you cuz	A28.19	Bargaining
A	A28	Thank you A35 xoxo	A28.20	Bargaining
A	A28	Thank you [name] she is certainly my guardian angel Love you too	A28.21	Bargaining
A	A28	Unfortunately she passed last year We re raising money to find a cure for cancer	A28.22	Bargaining
A	A29		A29.1	Denial
A	A29		A29.2	Denial
A	A29	Thank you [A21] You are so kind Yes we are paisanos	A29.3	Denial
A	A29	Right [name] We re doing this for A	A29.8	Depression
A	A3	So true she was an angel on earth love you A	A3.1	Denial
A	A30	I am so sorry to hear of the passing of A She was without a doubt an angel My prayers and thoughts are with you and your family	A30.1	Denial
A	A30	A I worked with your mom She was an angel Always had a smile on her face and was one of the funniest and kindness person I have ever know I pray for her often You are so blessed to have an amazing mother	A30.2	Bargaining
A	A30	A was a beautiful women inside and out	A30.3	Acceptance
A	A31	God rest her beautiful soul	A31.1	Depression
A	A31	Hi A hope all is well She loved you and you mean the world to her	A31.2	Depression
A	A32	What an amazing woman A was a great friend who brought joy to so many people in her life	A32.1	Acceptance

A	A33		A33.1	Acceptance
A	A34	Thinking of you all today Hard to believe that a year has passed Love and miss her every day	A34.2	Depression
A	A35	Congratulations	A35.1	Acceptance
A	A4	Still can not believe it I see her smiling face in my mind and think of her often	A4.2	Bargaining
A	A5	Wait who passed A	A5.1	Denial
A	A6	Miss you	A6.1	Denial
A	A6	Treasured in my heart you will stay until we meet again Rest in Peace my dear friend	A6.2	Denial
A	A8	I am so sorry for your loss A A was so very special	A8.1	Denial
A	A8	A so sorry for your loss she touched a lot of heart I love and miss her Rest in Peace my friend until we meet again carmen I will see you soon for a big hug my friend	A8.3	Bargaining
A	A8	Me too	A8.4	Acceptance
A	A9	We can not know why the lily has so brief a time to bloom in the warmth of sunlight kiss upon its face before it folds its fragrance in and bids the world good night to rest its beauty in a gentler place But we can know that nothing that is loved is ever lost and no one who has ever touched a heart can really pass away because some beauty lingers on in each memory of which they have been a part [name] I will miss you forever Rest peacefully sweet A	A9.1	Bargaining
A	A9	So much Every day	A9.3	Acceptance
B	B1	She got ah damn kick out of this she loved when her baby slept like this	B1.1	Anger
B	B1	damn mommy I wish your were here too see your little baby he has grown up sooo much omgg	B1.2	Anger

C	C1	C was not the type of person to brag on herself so I will do it for her Three years ago she headed up a project for our [team] to donate lockets to each contestant in the Special Olympictures beauty pageant C collected over lockets and presented them to these ladies for their special night because that was the type of person she was She was our friend and she will be dearly missed by her Origami Owl family Our thoughts and prayers are with her entire family during this most difficult time	C1.1	Denial
C	C10	Happy birthday in heaven my beautiful friend I miss you You will never be forgotten	C10.1	Bargaining
C	C10	Just letting you know you have been weighing heavily on my mind and I miss you my friend	C10.2	Bargaining
C	C10	Happy Birthday in heaven I miss you so much	C10.3	Bargaining
C	C11	Happy Birthday in Heaven my dear sister Love and miss you forever and always [hashtag]	C11.1	Depression
C	C11	HAPPY BIRTHDAY IN HEAVEN MY SISTER WE LOVE AND MISS U SO MUCH	C11.2	Acceptance
C	C12	Wishing you a Happy Heavenly Birthday	C12.1	Depression
C	C12	I will never forget this night [name] C [name] [name] and [name] me to go out Bloodshot eyes and all Cried all day cause my dog [name] died	C12.2	Depression
C	C12	If Heaven had a phone I would call to wish you a Happy Birthday	C12.8	Depression
C	C15	Happy birthday C Have a wonderful day	C15.1	No Stage

C	C15	OMG C I am so sorry I just responded to my birthday list not thinking I feel just awful So so sorry	C15.2	Denial
C	C16	Happy birthday baby miss you more than I can say Love ya always	C16.1	Depression
C	C16	Happy birthday Baby miss you	C16.2	Depression
C	C18	Happy birthday aunt C You are missed every day and I know we all will be together again to celebrate Love you	C18.1	Bargaining
C	C19	Happy birthday C all of us friends of yours miss you and know that you are in a better place you blessed those who new you	C19.2	Bargaining
C	C2	Love this Thank You	C2.1	Denial
C	C2	[Obiruary Link]	C2.2	Denial
C	C2	Agree Miss my sister	C2.3	Depression
C	C2	Miss her so much	C2.4	Depression
C	C23	I miss you so much Til we party together again	C23.1	Bargaining
C	C23	You came into my mind and I thought wow I have so much to tell you Hope you are watching us all	C23.2	Bargaining
C	C23	I miss you There so much I want to talk to you about so many things that have gone on and stories I want us to laugh over I know that you are looking down and watching it all but what I would not give for one more laugh and a hug Miss and love you C always and forever	C23.4	Depression
C	C23	Happy Birthday beautiful I miss you every day	C23.5	Depression
C	C24	Thinking of you today on your birthday C	C24.1	Acceptance
C	C3	I feel lucky to have known you my whole life and am quite sad it ends here You were always there to support me and my brothers You even	C3.1	Denial

		came to all my kids over crowded Birthday party because you truly cared I will miss you Aunt C May you Rest in Peace		
C	C6	Tonight was not the same without you I miss you thinking of you	C6.1	Bargaining
C	C6	Happy birthday to my dear sister I miss you love you fly high in heaven I am sure you are a beautiful Angel	C6.2	Bargaining
C	C7	Me too always want to call her	C7.1	Depression
C	C7	Me too C17 bought some mountain dew today missing and thinking of her	C7.2	Acceptance
C	C7	Am celebrating your life today Love and miss you so much	C7.3	Acceptance
C	C8	HAPPY BIRTHDAY Rest in Heaven	C8.3	Acceptance
C	C9	We miss C so very much	C9.1	Anger
C	C9	Dad is not the same without her	C9.2	Anger
C	C9	Rest in Peace C You are truly missed	C9.3	Anger
C	C9	Happy Birthday C You are loved and missed each and every day Rest in Peace	C9.4	Depression
D	D	At along with everything else I have developed pneumonia	D.1	No Stage
D	D		D.2	No Stage
D	D	On behalf of the family of D I wish to extend my heartfelt appreciation for the outpouring symp C support and love that was expressed by you all at D passing Your expression of concern and compassion has affected us deeply and I will never forget the words of encouragement I appreciate everything that each of you has done to touch D life I am enterally grateful Her life was enriched by each of you in a way that words cannot express The memories that we each carry of our times with D will be something that	D.3	No Stage

		will be part of our being for eternity Once again from deep within my heart I thank you all and God Bless The D Wahl Family		
D	D	On behalf of the family of D I wish to extend my heartfelt appreciation for the outpouring symp C support and love that was expressed by you all at D passing Your expression of concern and compassion has affected us deeply and I will never forget the words of encouragement I appreciate everything that each of you has done to touch D life I am enterally grateful Her life was enriched by each of you in a way that words cannot express The memories that we each carry of our times with D will be something that will be part of our being for eternity Once again from deep within my heart I thank you all and God Bless The D Wahl Family	D.4	No Stage
D	D1	Thank you	D1.1	No Stage
D	D2	Thank you	D2.1	Bargaining
D	D3	thank you	D3.1	No Stage
E	E	It is our deepest regret to inform you that E Our Mother Grandmother sister ter Aunt Cousin Friend and Dog lover went home this morning at AM She was loved by many and will be missed by all We the family ask that you allow us some time to grieve before contacting us We will keep you updated on funeral arrangements as	E.1	No Stage

		soon as we find out Thank you to everyone that has supported us through this transition		
E	E	Friends and Family The funeral services will be this Thursday September at [funeral home] in [city] starting with family at am Friends at am with funeral following at around pm We will be going to the cemetery at around pm with luncheon following at the Ypsilanti Eagles If you have any questions feel free to contact [name]	E.2	No Stage
E	E	On behalf of our family we would like to say thank you for everyone who made it today and for all the prayers and support Thank you and please keep our mothers memory alive	E.4	No Stage
E	E14	Oh my I am so sorry for your loss she was a wonderful women and a great coworker she will be greatly missed Rest in Peace E	E14.1	Denial
E	E19	I am so sad to hear this My thoughts and prayers are with your family I worked with E She was amazing I will miss her greatly Rest in Peace E	E19.1	Denial
E	E25	sending my love and prayers to you and your family Unfortunately I was not there no one told me I love you E	E25.1	Anger
E	E3	Rest in Paradise sweetheart I can not even believe this Love you	E3.1	Denial
E	E4	We will all miss you deeply	E4.1	Denial
E	E4	Loved E so much She s home now and completely pain free but until we see her again we ll all have an empty space from losing such a wonderful person Fly high	E4.2	Bargaining
F	F1	My brother I love you and always will	F1.1	No Stage

F	F1	Hi F this is your brother Al I think about you all the time I miss you and I love you I know you are in heaven I miss you my brother I love you	F1.2	Denial
F	F12	Rest in Peace F no more pain I will always remember you up on the stage rockin out As the song goes I can only imagine what it must feel like to touch the hand of God	F12.1	Bargaining
F	F13	I am so heart broken you left this world way to soon I know your in heaven jamming with the best See you soon my friend Rest in peace	F13.1	Anger
F	F14	So sorry to hear of F s passing Just far too soon Many memories from High School and several years following when he was in a friend band F was a good friend to so many and we always enjoyed watching him play guitar Rest in Peace sweet friend We are praying for peace and strength for all of F family especially his girls	F14.1	Denial
F	F15	THIS PICTURE WAS TAKEN AT MY HOUSE I TOOK THIS HO HOW WE MISS HIM	F15.1	Denial
F	F18	Happy Father s Day Dad I wish I could spend the day with you I love you and miss you so much	F18.1	Denial
F	F18	Happy Thanksgiving I m thankful for you Dad and all of the life lessons I have learned because of you There is not a day that goes by I don t think of you I hope you got to feast like a king this thanksgiving I love you	F18.2	Bargaining
F	F19	Still looking good We miss you the paint outside and the back splash in my kitchen are constant reminders of you I can not believe the things you did while so sick and we did not even	F19.1	Denial

		know it We miss your stories and well just miss you		
F	F2	The pain is gone Rest In Peace You will be missed	F2.1	Bargaining
F	F20	I miss it dearly as well my friend I always think If he would have left with me that night from Dave house but he wanted to stay there was no convincing him otherwise it funny how a certain smell or something somebody says reminds me of more smell so much If we could only go back in time	F20.1	Bargaining
F	F3	Rest in Peace old friend	F3.1	No Stage
F	F5	Man I hate hearing this F was always such a positive soul may he forever Rest in Peace fly high always will be remembered never forgotten	F5.1	Denial
F	F6		F6.1	Denial
F	F8	F I would love to see that	F8.3	Bargaining
G	G1	Thank you for your comments on G picture I am learning FB and by trail and mostly error G picture was posted I have a favorite picture that I will try to post I hope	G1.2	Acceptance
G	G1		G1.1	Acceptance
G	G1	Thank you for your comments they warm the heart and bring on a smile She was a remarkable woman I am so fortunate	G1.3	Acceptance
G	G2	Love you uncle J	G2.1	Acceptance
G	G3	Sending a few hugs your way today	G3.1	Acceptance
G	G4	Thanks Can you send me via messages the pictures you have of G I would appreciate it if you could I hope all is well with you Thanks again	G4.1	Acceptance
H	H	Find your voice Do not suffer in	H.1	Anger

Βιβλιογραφία

- Αριές, Φ. (1988). *Δοκίμια για το θάνατο στη Δύση*. Αθήνα: Γλάρος.
- Αυδίκος, Ε. (2016). «Like it». Συλλογικότητες στο διαδικτυακό «χωριό» του Facebook. Στο Αυδίκος, Ε. (επιμ.). *Πολιτισμοί του Διαδικτύου*, σσ.125-150. Αθήνα: Πεδίο.
- Acker, A. & Brubaker, J. (2014). Death, Memorialization, and Social Media: A Platform Perspective for Personal Archives. *Archivaria*, 77, 1-23.
- Al-Daraiseh, A.A., Al-Joudi, A.S., Al-Gahtani, H.B. & Al-Qahtani, M.S. (2014). Social Networks' Benefits, Privacy, and Identity Theft: KSA Case Study. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 5 (12), 129-143.
- Aries, P. (1974). The Reversal of Death: Changes in Attitudes Toward Death in Western Societies. *American Quarterly. Special Issue, Death in America*, 26 (5), 536-560.
- Balk, D. (1997). Death, bereavement and college students: a descriptive Analysis. *Mortality*, 2 (3), 207-220.
- Balk, D. (2014). Taking Stock: Past Contributions and Current Thinking on Death, Dying, and Grief. *Death Studies*, 38, 349-352.
- Baudrillard, J. (2008). «Η συλλογική ανταλλαγή και ο θάνατος». Στο Μακρυνιώτη, Δ. (επιμ.) *Περί θανάτου: Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σσ. 99-130. Αθήνα: Νήσος.
- Bell, J., Bailey, B. & Kennedy, D. (2015). “We do it to keep him alive”: bereaved individuals' experiences of online suicide memorials and continuing bonds. *Mortality*, 20 (4), 375-389.

Bonanno, G. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Extremely Aversive Events?. *American Psychological Association*, 59 (1), 20–28.

Bonanno, G. (2009). *The Other Side of Sadness: What the New Science of Bereavement Tells Us about Life After Loss*. NY: Basic Books.

Bouc, A. Han, S-H. & Pennington, N. (2016). “Why are they commenting on his page?”: Using Facebook profile pages to continue connections with the deceased. *Computers in Human Behavior*, 62, 635-643.

Bourke, J. (2011). *Φόβος. Στιγμιότυπα από τον πολιτισμό του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Σαββάλας.

Brown, K. V. (2016). We calculated the year dead people on Facebook will outnumber the living. Fusion. *Splinternews*. A <http://fusion.net/story/276237/the-number-of-dead-people-on-facebook-will-soon-outnumber-the-living/> [Πρόσβαση: 30.09.2018]

Brubaker, J., Hayes, J. & Dourish, P. (2013) Beyond the Grave: Facebook as a Site for the Expansion of Death and Mourning. *The Information Society*, 29 (3), 152-163.

Bowlby, J. (1969). *Attachment And Loss*. NY: Basic Books.

Γιαννακόπουλος, Κ. (2005). *Εικονικές Κοινότητες. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση του Διαδικτύου*. Αθήνα: Παπαζήση.

Castro, L., & González, V. (2012). Afterlife Presence on Facebook: a Preliminary Examination of Wall Posts on the Deceased’s Profiles. In *22nd International Conference: Electrical Communications and Computers (CONIELECOMP)*, pp. 355-360. Cholula, Puebla, Mexico: IEEE.

Chan, K. (2009). Memories of Friends Departed Endure on Facebook. *Facebook*. <https://www.facebook.com/notes/facebook/memories-of-friends-departed-endure-on-facebook/163091042130> [Πρόσβαση: 04.10.2018].

Chayka, K. (2014). After Death, Don’t Mourn, Digitize With Sites Like Eterni.me. *Newsweek*. <https://www.newsweek.com/2014/08/29/after-death-dont-mourn-digitize-sites-eternime-264892.html> [Πρόσβαση: 08.10.2018].

Chouliaraki, L. (2017). Suffering and the Ethics of Solidarity. In Anderson, R. (eds). *Alleviating World Suffering: The Challenge of Negative Quality of Life*, pp. 49-60. Switzerland: Springer International Publishing.

Christakis, N. & Fowler, J. (2009). *Συνδεδεμένοι: Η εκπληκτική δύναμη των κοινωνικών δικτύων και πώς αυτά διαμορφώνουν τη ζωή μας*. Αθήνα: Κάτοπτρο.

Church, S. (2013). Digital Gravescapes: Digital Memorializing on Facebook. *The Information Society*, 29 (3), 184-189.

Corr, C. (1993). Coping with dying: Lessons that we should and should not learn from the work of Elisabeth Kübler-Ross. *Death Studies*, 17 (1), 69-83.

De Groot, J. (2012). Maintaining Relational Continuity With The Deceased On Facebook. *Omega*, 65(3), 195-212.

De Groot, J. (2014). “For Whom the Bell Tolls”: Emotional Rubbernecking in Facebook Memorial Groups. *Death Studies*, 38, 79–84.

Dreyfus, H. (2003). *Το διαδίκτυο*. Αθήνα: Κριτική.

Eberts, H. (2014). Profiles of Dead: Mourning and Memorial on Facebook. In Moreman, C. & Lewis, D. (eds). *Digital Death: Mortality and Beyond in the Online Age: Mortality and Beyond in the Online Age*, pp. 23-42. CA: Praege.

Facebook (2015). Adding a Legacy Contact. *Facebook Newsroom*. <https://newsroom.fb.com/news/2015/02/adding-a-legacy-contact/> [Πρόσβαση: 04.10.2018].

Facebook (2017a). Hard Questions: What Should Happen to People’s Online Identity When They Die?. *Facebook Newsroom*. <https://newsroom.fb.com/news/2017/08/what-should-happen-to-online-identity/> [Πρόσβαση: 05.10.2018].

Facebook (2017b). Πώς μπορώ να ζητήσω περιεχόμενο από το λογαριασμό στο Facebook κάποιου που έχει πεθάνει; *Κέντρο Βοήθειας του Facebook*. <https://www.facebook.com/help/123355624495297/> [Πρόσβαση: 11.10.2018].

Facebook (2018a). Company info. *Facebook Newsroom*. <https://newsroom.fb.com/company-info/> [Πρόσβαση: 05.10.2018].

Facebook (2018b). Ειδικό αίτημα για λογαριασμό ατόμου που είναι ανήμπορο για ιατρικούς λόγους ή ατόμου που έχει πεθάνει. *Κέντρο Βοήθειας του Facebook*. <https://www.facebook.com/help/contact/228813257197480> [Πρόσβαση: 25.10.2018].

Facebook (2018c). Πώς μπορώ να διαγράψω οριστικά το λογαριασμό μου στο Facebook; *Κέντρο Βοήθειας του Facebook*. https://www.facebook.com/help/224562897555674?helpref=faq_content [Πρόσβαση: 20.11.2018].

Field, N., Gao, B. & Paderna, L. (2005). Continuing bonds in bereavement: an attachment theory-based perspective. *Death Studies*, 29, 277–299.

Figuroa-Sarriera, H. (2008). Μέσα και έξω από την ψηφιακή ντουλάπα: Ο εαυτός ως δίκτυο επικοινωνίας. Στο Gordo-Lopez, A. & Parker, I. (επιμ.). *Κυβερνοψυχολογία*. σσ.189-207. Αθήνα : Παπαζήσης.

Foster, T. (2011). Comparison of Continuing Bonds Reported by Parents and Siblings After a Child's Death from Cancer. *Death Studies*, 35 (5), 420–440.

Foucault, M. (2012). *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*. Αθήνα: Πλέθρον.

Freud, S. (1978). *Τοτέμ και ταμπού*. Αθήνα: Επίκουρος.

Freud, S. (2017). *Πένθος και μελαγχολία*. Αθήνα: Νίκας.

Frost, M. (2014). The Grief Grapevine: Facebook Memorial Pages and Adolescent Bereavement. *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 24 (2), 256–265.

Ζαφειρόπουλος, Κ. (2005). *Πώς γίνεται μία επιστημονική εργασία*; Αθήνα: Κριτική.

Gamba, F. (2018) Coping With Loss: Mapping Digital Rituals for the Expression of Grief. *Health Communication*, 33 (1), 78-84.

Gare, C. (2016). Ιστορίες για φαντάσματα. Στο Αυδίκος, Ε. (επιμ.). *Πολιτισμοί του Διαδικτύου*, σσ.177-194. Αθήνα: Πεδίο.

Gibson, M. (2007). Death and Mourning in Technologically Mediated Culture. *Health Sociology Review*, 16, 415-424.

- Gilrane-McGarry, U. & O'Grady, T. (2013). Forgotten grievers: an exploration of the grief experiences of bereaved grandparents. *International Journal of Palliative Nursing*, 17 (4), 170-176.
- Gorer, G. (2008). «Η πορνογραφία του θανάτου». Στο Μακρυνιώτη, Δ. (επιμ.) *Περί θανάτου: Η πολιτική διαχείριση της θνητότητας*, σσ. 73-82. Αθήνα: Νήσος.
- Hall, C. (2014). Bereavement theory: recent developments in our understanding of grief and bereavement. *Bereavement Care*, 33 (1), 7-12.
- Hanusch, F. (2010). *Representing Death in the News*. NY: Palgrave Macmillan.
- Harrell Funeral Homes (2018). Our Pre-Planning Form. *Harrell Funeral Homes*. <https://www.harrellfuneralhomes.com/plan-ahead/pre-plan-online>
[Πρόσβαση: 10.10.2018].
- Hibbert, C. (2018). "5 Stages of Grief." <https://www.drchristinahibbert.com/dealing-with-grief/5-stages-of-grief/>
[Πρόσβαση: 02.04.2019].
- Hiscock, M. (2014). Dead Facebook users will soon outnumber the living. *The Loop*. <https://www.theloop.ca/dead-facebook-users-will-soon-outnumber-the-living/> [Πρόσβαση: 24.10.2018].
- Howarth, G. (2000). Dismantling the boundaries between life and death. *Mortality*, 5 (2), 127-138.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Αθήνα: Κριτική.
- Johnsen, I. (2016). *"Only Friend" – The bereavement process of young adults who have lost a friend to a traumatic death*. Norway: University of Bergen.
- Johnsen, I., Laberg, J., Matthiesen, S., Dyregrov, A. & Dyregrov, K. (2015). Psychosocial functioning after losing a close friend in an extreme terror incident. *Scandinavian Psychologist*, 2, e5. <https://psykologisk.no/sp/2015/03/e5/>
[Πρόσβαση 06.05.2019]
- Καστέλς, Μ. (2005). *Ο γαλαξίας του διαδικτύου*. Αθήνα: Καστανιώτη.

- Kastenbaum, R. (1998). *Death, Society, and Human Experience*. Boston: Allyn & Bacon.
- Kern, R., Forman, A. & Gil-Egui, G. (2013). R.I.P.: Remain in perpetuity. Facebook memorial pages. *Telematics and Informatics*, 30, 2–10.
- Klass, D. & Steffen, M. (2017). *Continuing Bonds in Bereavement. New Directions for Research and Practice*. NY: Routledge
- Κουμαριανού, Μ. (2008). *Το φαντασιακό του θανάτου στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Δωδώνη.
- Koktan, S. (2017). Death 2.0: Facebook Memorial Pages. *Technical Communication Capstone Course. 15. Minnesota State University Mankato*. https://cornerstone.lib.mnsu.edu/eng_tech_comm_capstone_course/15/ [Πρόσβαση: 03.10.2018].
- Kübler-Ross, E. (1969, c1979). *Αυτός που πεθαίνει*. Κύπρος: Ταμασός.
- Kübler-Ross, E. (1975). Γιατί είναι τόσο σκληρό να πεθαίνουμε; Στο Kübler-Ross (επιμ.). *Θάνατος: Το τελικό στάδιο της εξέλιξης*. Αθήνα: Δίοδος. σσ. 33-35.
- Kübler-Ross, E. (1995). *Για τη ζωή μετά το θάνατο*. Αθήνα: Δίοδος.
- Kübler-Ross, E. (2008). *On Death and Dying*. NY: Routledge.
- Kübler-Ross, E. & Kessler, D. (2005). *On Grief and Grieving: Finding the Meaning of Grief Through the Five Stages of Loss*. NY: Scribner.
- Leonard, L. & Toller, P. (2012) Speaking Ill of the Dead: Anonymity and Communication About Suicide on MyDeathSpace.com. *Communication Studies*, 63 (4), 387-404.
- Lessig, L. (2006) *Code*. NY: Basic Books.
- Liske, D. (2018a). Text Mining and Exploratory Analysis. *Data Camp*. Διαθέσιμο: <https://www.datacamp.com/community/tutorials/R-nlp-machine-learning> [Πρόσβαση: 10.04.2019].
- Liske, D. (2018c). Sentiment Analysis and Topic Modeling with NLP. *Data Camp*. Διαθέσιμο: <https://www.datacamp.com/community/tutorials/predictive-analytics-machine-learning> [Πρόσβαση: 10.04.2019].

Marshall, M. (2002). My Journey to Reconcile Religious Beliefs with Reality. *RCB*, 46 (1), 50–52.

Massimi, M. & Charise, C. (2009). Dying, death, and mortality: towards thanatosensitivity in HCI. In *Proceedings of the 2009 CHI Conference Extended Abstracts on Human Factors in Computing Systems*, pp. 2459–2468. Boston, Massachusetts:ACM

Massimi, M., Odom, W., Banks, R., & Kirk, D. (2011). Matters of Life and Death: Locating the End of Life in Lifespan-Oriented HCI Research. In *Proceedings of CHI 2011 Conference on Human Factors in Computing Systems*, pp. 987-996. Vancouver, Canada : ACM.

May, T. (2011). *Θάνατος. Αντιμέτωποι με τη θνητότητα μας*. Αθήνα: Στάσει Εκπίπτοντες.

McEwen, R. & Scheaffer, K. (2013). Virtual Mourning and Memory Construction on Facebook: Here Are the Terms of Use. *Bulletin of Science, Technology & Society*, 33(3-4), 64-75.

Moncur, W. & Kirk, D. (2014). An Emergent Framework for Digital Memorials. In *Proceedings of the 2014 conference on Designing interactive systems*, pp. 965-974. NY: ACM.

Morehouse, K. & Crandall, H. (2014). Virtual Grief. *Communication Research Trends*, 33 (1), 26-28.

Moreman, C. & Lewis, D. (2014). Introduction. In Moreman, C. & Lewis, D. (eds). *Digital Death: Mortality and Beyond in the Online Age: Mortality and Beyond in the Online Age*, pp. 1-8. CA: Praege.

Moreno, M., Goniou, N., Moreno, G. & Diekema, D. (2013). Ethics of Social Media Research: Common Concerns and Practical Considerations. *Cyberpsychol Behav Soc Netw*. 16 (9), 708–713.

Moss, M. (2004). Grief on Web. *Omega*, 49 (1), 77-81.

Murray, C., Toth, K. & Clinkinbeard, S. (2005). Death, Dying, and Grief in Families. In McKenry, P. & Price, S. (eds). *Families and Change: Coping With Stressful Events and Transitions*, pp. 75-104. CA: Sage Publications.

Νταμούρ, Φ. (2018). *Μακάριοι οι θνητοί γιατί είναι ακόμη ζωντανοί*. Αθήνα: Μάγμα.

Nager, E. & De Vries, B. (2004). Memorializing On The World Wide Web: Patterns Of Grief And Attachment In Adult -Daughters Of Deceased Mothers. *Omega*. 49 (1), 43-56.

Nansen, B., Kohn, T., Arnold, M., & van Ryn, L., & Gibbs, Mn. (2017). Social Media in the Funeral Industry: On the Digitization of Grief. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 61 (1), 73-89.

Neimeyer, R. (2006). *Ν' αγαπάς και να χάνεις: Αντιμετωπίζοντας την απώλεια*. Αθήνα: Κριτική.

Neimeyer, R. (2016). Complicated grief: Assessment and intervention. In Cook, J., Gold, S. & Dalenberg, C. (eds.). *APA handbook of trauma psychology*, pp. 343-362. Washington, DC: American Psychological Association.

Neimeyer, R. & Harris, D. (2016). Bereavement and Grief. In: Friedman, H. (eds). *Encyclopedia of Mental Health*, pp. 163-169. Waltham, MA: Academic Press,

Odom, W., Harper, R., Sellen, A., Kirk, D. & Banks, R. (2010). Passing on & putting to rest: understanding bereavement in the context of interactive technologies. In *Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, pp. 1831-1840. Atlanta, USA: ACM.

Oliner, S. (2017). Suffering During the Holocaust and Heroic Rescuers. In Anderson, R. (eds). *Alleviating World Suffering: The Challenge of Negative Quality of Life*, pp. 291-301. Switzerland: Springer International Publishing.

Ostertag, S. & Ortiz, D. (2017). Can Social Media Use Produce Enduring Social Ties? Affordances and the Case of Katrina Bloggers. *Qual Sociol.*, 40, 59-82.

Osterweis, M., Solomon, F. & Green, M. (1984). *Bereavement: Reactions, Consequences, and Care*. Washington: National Academies Press.

Παπαγιάννη, Α. (2018). «Απώλειες σημαντικών άλλων». Στο Ποταμιάνος, Γ. (επιμ.) *Απώλεια «σημαντικού άλλου»*. Αθήνα: Παπαζήση.

Πλεξίδας, Ι. (2015). *Άνθρωπος και θάνατος. Απόπειρα χριστιανικής ανθρωπολογίας*. Τρίκαλα: λογείον.

- Πλεξίδης, Ι. (2018). Το τέλος του ανθρώπου: μία χριστιανική προσέγγιση στην έννοια του ανθρώπου. Στο Γερουκαλής, Δ. (επιμ.). *Μετάνθρωπος. Ζώντας σ' έναν ψηφιακό κόσμο*, σσ. 189-206. Αθήνα: Αρμός.
- Packman, W. et al. (2014). Online Survey as Empathic Bridging for the Disenfranchised Grief of Pet Loss. *Omega*, 69 (4), 333-356.
- Patton, D.U., MacBeth, J., Schoenebeck, S., Shear, K. & McKeown, K. (2018). Accommodating Grief on Twitter: An Analysis of Expressions of Grief Among Gang Involved Youth on Twitter Using Qualitative Analysis and Natural Language Processing. *Biomedical Informatics Insights*, 10, 1-9.
- Park, J. (2005). Religion as a Meaning-Making Framework in Coping with Life Stress. *Journal of Social Issues*. 61 (4), 707-729.
- Pennington, N. (2013). You Don't De-Friend the Dead: An Analysis of Grief Communication by College Students Through Facebook Profiles. *Death Studies*, 37 (7), 617-635.
- Pennington, N. (2017). Tie Strength and Time: Mourning on Social Networking Sites. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 61 (1), 11-23.
- Pentzold, C. (2009). *Fixing the floating gap: The online encyclopaedia Wikipedia as a global memory place*. California: Sage.
- Research Methodology (2013a). Exploratory Research. *Research Methodology*. <https://research-methodology.net/research-methodology/research-design/exploratory-research/> [Πρόσβαση: 14-04-2019].
- Research Methodology (2013b). Purposive sampling. *Research Methodology*. https://research-methodology.net/sampling-in-primary-data-collection/purposive-sampling/#_ftn2 [Πρόσβαση: 26.04.2019].
- Research Methodology (2013c). Multi-stage sampling. *Research Methodology*. <https://research-methodology.net/sampling-in-primary-data-collection/multi-stage-sampling/> [Πρόσβαση: 26.04.2019].
- Retsinas, J. (1988) A theoretical reassessment of the applicability of Kübler-Ross's stages of dying. *Death Studies*, 12 (3), 207-216.

- Ricoeur, P. (2004). *Memory, History, Forgetting*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Riechers, A. (2013). The persistence of Memory Online: Digital Memorials, Fantasy, and Grief as Entertainment. In Maciel, C. & Pereira, V. (eds). *Digital Legacy and Interaction: Post-Mortem Issues*, pp. 49-62. Switzerland: Springer Science & Business Media.
- Roberts, R. & Vidal, L. (2000). Perpetual Care In Cyberspace: A Portrait Of Memorials On The Web. *Omega*, 40 (4), 521-545.
- Rossetto, K. R., Lannutti, P. J., & Strauman, E. C. (2015). Death on Facebook: Examining the roles of social media communication for the bereaved. *Journal of Social and Personal Relationships*, 32 (7), 974-994.
- Rothaupt, J. & Becker, K. (2007). A Literature Review of Western Bereavement Theory: From Decathecting to Continuing Bonds. *The Family Journal: Counseling And Therapy For Couples And Families*, 15 (1), 6-15.
- Rowling, L. (2003). Grief in School Communities. *British Journal of Educational Studies*, 51 (3), 312-313.
- Schulz, R., Beach, S.R., Lind, B., Martire, L.M., Zdaniuk, B., Hirsch, C., Jackson, S. & Burton, L. (2001). Involvement in Caregiving and Adjustment to Death of a Spouse Findings from the Caregiver Health Effects Study. *JAMA*, 285 (24), 3123-3129.
- Segerstad, Y. & Kasperowski, K. (2015). A community for grieving: affordances of social media for support of bereaved parents. *New Review of Hypermedia and Multimedia*, 21 (1-2), 25-41.
- Seo, M., Kim, J. & Yang, H. (2016). Frequent Interaction and Fast Feedback Predict Perceived Social Support: Using Crawled and Self-Reported Data of Facebook Users. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 21, 282-297.
- Silverman, P. & Klass, D. (1996). What's the problem? In Klass, D., Silverman, P. & Nickman, S. (eds.), *Continuing bonds: New understandings of grief*, pp. 3-23. Washington, DC: Taylor & Francis.

- Smith, A. (2007). *An inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations*. Digital Edition: NY: ΜεταLibri.
- Sofka, C. (1997). Social Support "Internetworks," Caskets For Sale, And More: Thanatology And The Information Superhighway. *Death Studies*, 21 (6), 553-574.
- Sofka, C. (2009). «Adolescents, technology, and the Internet: coping with loss in the digital world». Στο Balk, & C. Corr (Eds.). *Adolescent encounters with death, bereavement, and coping*, pp. 155-174. NY: Springer.
- Statista (2018a). Number of monthly active Facebook users worldwide as of 2nd quarter 2018 (in millions). <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/> [Πρόσβαση: 02.10.2018].
- Statista (2018b). Most famous social network sites worldwide as of July 2018, ranked by number of active users (in millions). <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users> [Πρόσβαση: 02.10.2018].
- Statista (2019). Distribution of Facebook users worldwide as of January 2019, by age and gender. *Statista*. <https://www.statista.com/statistics/376128/facebook-global-user-age-distribution/> [Πρόσβαση 14.04.2019].
- Stroebe, M. S. & Schut, H. (1999). The dual process model of coping with bereavement: Rationale and description. *Death Studies*, 23, 197–224.
- Staufenberg, J. (2015). Facebook adds optional French flag for profile pictures in Paris solidarity move. *Independent*. <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/facebook-adds-french-flag-as-option-for-profile-pictures-in-paris-solidarity-move-a6734656.html> [Πρόσβαση: 18.10.2018].
- Τερζάκης, Φ. (2003). Εισαγωγή. Στο Τερζάκης, Φ. (επιμ.). *Θάνατος και εσχατολογικά οράματα*, σσ. 9-26. Αθήνα: Αρχέτυπο.
- Trurilli, M. & Floridi, L. (2009). The ethics of information transparency. *Ethics Information Technology*, 11,105–112.

Vickio, C. (1999). Together in spirit: keeping our relationships alive when loved ones die. *Death Studies*, 23 (2), 161-175.

VMG. (1996). Home Page. *Virtual Memorial Garden*. <http://www.virtualmemorialgarden.net/> [Πρόσβαση: 05.10.2018].

Walter, T. (1991). Modern death: taboo or not taboo?. *Sociology*, 25 (2), 293-310.

Walter, T. (2015). New mourners, old mourners: online memorial culture as a chapter in the history of mourning. *New Review of Hypermedia and Multimedia*, 21(1-2), 10-24.

Walter, T. (2016). The Dead Who Become Angels: Bereavement and Vernacular Religion. *Journal of Death and Dying*. 73 (1), 3-28.

Wagner, A. (2018). Do not Click “Like” When Somebody has Died: The Role of Norms for Mourning Practices in Social Media. *Social Media + Society*, 4 (1), 1-11.

Welinder, Y. (2012). A face tells more than a thousand posts: developing face recognition privacy in social networks. *Harvard Journal of Law & Technology*, 26 (1), 166-239.

Worden, W. (2009). *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner*. NY: Springer Publishing Company.

Wortmann, J. & Park, L. (2008). Religion and Spirituality in Adjustment Following Bereavement: An Integrative Review. *Death Studies*, 32 (8), 703-736.

WWC. (2018). The Classic Design 1995-2014. *World Wide Cemetery*. <https://cemetery.org/20-years-word-wide-cemetery-classic-design/> [Πρόσβαση: 05.10.2018].

